

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Криворізький державний педагогічний університет

Філологічні студії

Науковий вісник
Криворізького державного
педагогічного університету

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ж. В. Колоїз

Випуск 6

Частина 2

Засновано 2008 року

Кривий Ріг
КДПУ
2011

УДК 811.161.2(082)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 14479-3450Р від 19.09.2008 р.

Затверджено як фахове видання для філологічних наук: мовознавство
постановою Президії ВАК України від 1.07.2010 р. № 1-05/5
(Бюлетень ВАК України. – № 7. – 2010. – С. 13).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Колоїз Ж. В.**, доктор філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*відповідальний редактор*)
- Козлов А. В.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет
- Білоусенко П. І.**, доктор філологічних наук, професор, Запорізький національний університет
- Олексенко В. П.**, доктор філологічних наук, професор, Херсонський державний університет
- Калашник В. С.**, доктор філологічних наук, професор, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
- Поповський А. М.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
- Караман С. О.**, доктор педагогічних наук, професор, Гуманітарний інститут Київського міського педагогічного університету імені Б. Д. Грінченка
- Малюга Н. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*відповідальний секретар*)
- Віняр Г. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*технічний секретар*)
- Бакум З. П.**, доктор педагогічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Гуйванюк Н. В.**, доктор філологічних наук, професор, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича
- Горпинич В. О.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького державного педагогічного університету (протокол № 3 від 11.10.2011 р.).

Адреса редакції:
пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, 50086
+38(0564) 71-42-47
Kafedra_movy_KDPU@ukr.net

© КДПУ, 2011.

ЗМІСТ

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Бакун О. А. Структурно-контекстуальна типологія сегментних конструкцій з називним роз'яснювально-пояснювального змісту як експресивних синтаксичних одиниць української мови.....	5
Барна Г. С. Семантичні особливості номінації політичного опонента як засобу його дискредитації	10
Білоконенко Л. А. Лінгвістичні ознаки і засоби вираження конфлікту суб'єктивного характеру	14
Брацкі А. З. Лексичний склад мови та його кодифікація в умовах міжмовної інтерференції	24
Бугера О. А. Соціальні діалектизми : історія розвитку та теоретичного опрацювання.....	30
Демиденко Г. Г. Емоційна семантика паралінгвальних фразем на позначення негативних психічних станів мовця	38
Єловська Ю. В. Відображення комунікативних табу в українських пареміях.....	43
Жарко С. Ю. Смысловая основа віддієслівного словотворення (на матеріалі віддієслівних іменників).....	48
Іваноў Я. Я. Парэміялагічныя сістэмы беларускай і рускай моў : падабенствы і разыходжанні	53
Кажан В. И., Калинина Р. П. Парадигматические отношения в терминологии хореографического искусства	63
Калашник В. С., Філон М. І. Лексико-семантична група з коренем <i>-крас-</i> в українському лінгвокультурному просторі.....	68
Качайло К. А. Ботанічні назви на <i>-ок</i> у конфіксальній підсистемі українського іменника	74
Малюга Н. М. З історії української граматики : синтаксична теорія в інтерпретації І. Нечуя-Левицького.....	82
Прасалова Я. В. Семантична структура найменувань житлових будівель в англійській, німецькій, французькій, українській та російській мовах.....	90
Святобаченко І. С. Питання безсполучникового складного речення в українському та російському мовознавстві	99
Сірук О. Б. Опрацювання діалектних даних у «Корпусі українських діалектних текстів»	107
Халіман О. В. Категорія відмінка в аспекті аксіологічної прагмалінгвістики (на матеріалі української та російської мов)	111
Шарманова Н. М. Мовне кліше й функціонально-стильова диференціація мови.....	119
Шепель Ю. А. Словообразовательный ряд как объект изучения лексического состава языка.....	129

ЛІНГВІСТИКА І ПОЕТИКА ТЕКСТУ

Белоконенко І. С. Поетика цикла «Amoretti» Е. Спенсера.....	137
Борита В. М. Мова проповідей Патріарха Філарета	147
Головіна В. С. Мовні засоби вираження міського простору у творчості М. Семенка як представника модернізму.....	152
Данилюк Н. О. Слов'янські запозичення в українських народнопісенних текстах.....	157
Деременда Ю. М. Мовна гра як засіб атракції в рекламних назвах (на матеріалі ергонімії Тернопільщини)	164
Кабиш М. Ю. Стилістичні функції звукопису в поетичному мовленні українських поетів початку ХХ ст.....	169
Колоїз Ж. В. Лексико-семантична група «назви одягу» в романі Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон».....	175
Конюхова Л. І. Сугестія тексту телереклами.....	197
Мелкумова Т. В. Посилення прагматичного впливу публіцистичного тексту завдяки взаємодії виражальних засобів синтаксису	203
Мішеніна Т. М. Особливості функціонування фітонімів <i>барвінок, мак і мальва</i> в українській літературі з позиції лінгвоментальності.....	208
Трифонов Р. А. Слово на перетині ідіолектів : інтертекстуальний і метамовний аспекти (на матеріалі спогадів Михайлини Коцюбинської).....	215
Хоменко Г. Є. Експресивний синтаксис у текстах політичної тематики...	222
Якименко О. О. Семантико-прагматичні особливості слова <i>письменник</i> як репрезентанта концепту	228

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

Кравцова І. А. Особливості роботи над інтонаційною виразністю усного мовлення молодших школярів на уроках читання.....	236
Онищенко І. В. Культура педагогічного спілкування в контексті компетентнісної парадигми професійно-комунікативної підготовки вчителів початкових класів	241
Цоуфал Л. С. Розвиток мислення учнів у процесі навчання граматики ..	248

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Колоїз Ж. В. Голобородько К. Ю. Ідіостиль Олександра Олеся : лінгвокогнітивна інтерпретація : [монографія] / Костянтин Голобородько. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2010. – 527, [1] с.....	254
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

УДК 811.161.2'373

О. А. Бакун

СТРУКТУРНО-КОНТЕКСТУАЛЬНА ТИПОЛОГІЯ СЕГМЕНТНИХ КОНСТРУКЦІЙ З НАЗИВНИМ РОЗ'ЯСНЮВАЛЬНО- ПОЯСНЮВАЛЬНОГО ЗМІСТУ ЯК ЕКСПРЕСИВНИХ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Бакун О. А. Структурно-контекстуальна типологія сегментних конструкцій роз'яснювально-пояснювального змісту як експресивних синтаксичних одиниць української мови.

У статті досліджено один із прагматичних різновидів називного роз'яснювально-пояснювального змісту – називний атрибутивної характеристики. Виокремлено структурно-контекстуальні типи таких конструкцій, характерних для мови газет.

Ключові слова: сегментна конструкція, називний роз'яснювально-пояснювального змісту, називний атрибутивної характеристики.

Бакун О. А. Структурно-контекстуальная типология сегментированных конструкций с именительным разъяснительно-пояснительного смысла как экспрессивных синтаксических единиц украинского языка.

В статье исследуется один из прагматических разновидностей именительного разъяснительно-пояснительного смысла – именительный атрибутивной характеристики. Выделено структурно-контекстуальные типы таких конструкций, характерных для языка газет.

Ключевые слова: сегментированная конструкция, именительный разъяснительно-пояснительного смысла, именительный атрибутивной характеристики.

Bakun O. A. Structure-semantical typology of segmental constructions nominative of elucidatory-explanatory matter as expressive units.

In the article we study one of the variety of segmental constructions nominative of elucidatory-explanatory matter – nominative of attributive description. Structure-contextual types of this constructions peculiar for newspaper language are distinguished.

Key word: segmental construction, nominative of elucidatory-explanatory matter, nominative of attributive description.

Сегментна конструкція (СК) з називним роз'яснювально-пояснювального змісту є розчленованою експресивною структурою, значення якої можна зрозуміти лише через взаємодію засобів мовного коду – сегмента і постсегментного компонента. У таких структурах без формальних засобів зв'язку спостерігаються приховано виражені смисли, тобто істотніше відокремлення сегмента і постсегментного компонента. За таких умов для актуалізації одного з елементів конструкції відбувається розчленовування його контекстуально-синтаксичної структури, оскільки будь-яке синтаксичне явище ґрунтується на контекстуальних відношеннях його частин.

З огляду на це можемо стверджувати, що в утворенні «інформаційно-семантичної структури висловлення» [2, с. 37] беруть участь і процеси інтеграції, або взаємодії компонентів висловлення. Під інтеграцією розуміємо взаємодію між компонентами синтаксичної структури

висловлення, через яку і виникають у цій структурі додаткові контекстуально-синтаксичні значення і відношення. Залежно від комунікативних намірів (інтенцій) мовця у СК відбувається процес розчленування її структури, а тоді слухач (читач) у думках відновлює структурні зв'язки конструкції, тобто відбувається процес інтеграції компонентів СК. Справедливим, на нашу думку, є твердження Є. О. Кулакової про те, що СК пов'язані з прагненням мовця якомога точніше передати свою думку адресатові, є «прикладом взаємодії синтаксису, семантики і прагматики» [1, с. 1]. Тому вважаємо актуальним дослідження структурно-контекстуальних особливостей одного із прагматичних різновидів СК – з називним роз'яснювально-пояснювального змісту – називного атрибутивної характеристики.

Предметом дослідження ми обрали називний атрибутивної характеристики як один із аспектів дослідження СК з називним роз'яснювально-пояснювального змісту, регламентованих обсягом статті. За джерело фактичного матеріалу маємо заголовки сучасних газет («Високий замок», «Голос України», «Експрес», «Подільські вісті», «Україна молода»). Мета дослідження передбачає виявлення в аналізованих газетних текстах одного з прагматичних різновидів СК з називним роз'яснювально-пояснювального змісту – називного атрибутивної характеристики. Визначена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) вивчити науково-теоретичну літературу з досліджуваної проблеми; 2) шляхом суцільної вибірки закарткувати фактичний матеріал – називний атрибутивної характеристики – із газет «Високий замок», «Голос України», «Експрес», «Подільські вісті», «Україна молода»; 3) описати функціонально-стилістичні особливості функціонування називного атрибутивної характеристики в газетних заголовках. Усього нами дібрано, закартковано та проаналізовано 1200 СК.

Аналіз фактичного матеріалу засвідчує, що особливістю називного атрибутивної характеристики є вказівка на одну постійну або досить сталу ознаку суб'єкта, названу сегментом: *Ліна Костенко: хист, виправданий долею* (ГУ, 2010, листопад, 20). Як бачимо, постсегментний компонент вказує на стійку ознаку, яка характеризує суб'єкт, названий сегментом.

Цей підтип називного роз'яснювально-пояснювального змісту містить (зазвичай у постсегментному компоненті) інформацію, що характеризує особу, названу номінативом, або різні предмети та явища навколишнього світу, тому суб'єкт (компонент, який характеризують) може бути виражений конкретно-предметними й абстрактними іменниками певних лексико-семантичних груп, які ми подаємо нижче.

Серед конструкцій з називним атрибутивної характеристики з конкретно-предметним суб'єктом виокремлюємо дві підгрупи: 1) називний атрибутивної характеристики з конкретно-предметним іменником, що

позначає особу; 2) називний атрибутивної характеристики з конкретно-предметним іменником, що позначає неживий конкретний предмет.

Перша підгрупа репрезентована конструкціями, сегмент яких виражений антропонімами або, рідше, іменниками, що позначають істоти. СК цього типу характеризують людину в різних аспектах:

– фізичний стан суб'єкта: *17-річний філіппінець – найменший чоловік у світі* (ВЗ, 2011, березень, 11);

– морально-етична характеристика суб'єкта. Фактичний матеріал фіксує такий різновид конструкцій, у яких виражається негативна оцінка, як-от: *«Симон Петлюра»: пізнати і застерегти* (ГУ, 2009, жовтень, 08). Іноді в постсегментному компоненті поєднуються негативні та позитивні характеристики суб'єкта: *Контадор: герой, шахрай чи жертва?* (ВЗ, 2010, жовтень, 11). У таких конструкціях читачеві пропонується самостійно з'ясувати питання: позитивний чи негативний суб'єкт;

– характеристика суб'єкта за навиками і звичками: *Микола Довгалюв: пісні, які пам'ятає Україна* (ПВ, 2010, жовтень, 14); *Катя Зеленко: льотчик, корабель і планета* (ГУ, 2009, червень, 02); *Святослав Довгалюв – голос української класики* (ВЗ, 2011, березень, 15).

Називний атрибутивної характеристики із загальним конкретним іменником, який позначає неживий конкретний предмет, містить у сегменті конкретний іменник. СК такого різновиду кваліфікує неживий суб'єкт у таких аспектах:

– фізичні ознаки предмета (якість, матеріал, склад та ін.): *Натуральні вітаміни: сила природи* (ВЗ, 2009, березень, 15); *Афіша: театри, виставки, концерти, музеї...* (ВЗ, 2011, березень, 10); *Ламінат: стильно, практично, економно* (ВЗ, 2009, травень, 21);

– оцінка предмета за функціями, які він виконує: *Інфрачервоний обігрівач: світла бере мало й гріє не дуже* (ВЗ, 2009, жовтень, 15); *Президентське слово: як дав, так і забрав* (Е, 2011, березень, 11). СК цього різновиду емоційно-експресивно забарвлені, оскільки автор дає позитивну або негативну оцінку функціям, які виконує предмет.

При позитивній експресивно-оцінювальній інформації вживається лексика з позитивно оцінним компонентом значенням: *Футбольна Росія: час європейський* (ВЗ, 2010, вересень, 20); *Суперкомп'ютерні технології: українська перспектива* (ГУ, 2009, червень, 05); *«Дакар – 2011»: український прорив* (ВЗ, 2011, січень, 17).

Часто вживаються СК з негативною оцінкою: *Сільський бюджет: з грошима туго* (ГУ, 2011, лютий, 09); *«24 години Ле-Мана»: випробування нервів та металу* (ВЗ, 2011, січень, 10); *ФК «Львів»: нефарт останніх хвилин триває* (ВЗ, 2009, квітень, 14); *Україна – Європа: кінець «медового місяця»* (ВЗ, 2010, вересень, 21). Як і у СК з позитивною оцінкою, у називному атрибутивної характеристики негативна оцінка виявляється через використання лексичних одиниць, що містять негативний оцінний

компонент значення: *туго, випробування, нефарт*, а також слів, вжитих у переносному значенні, наприклад, «*медовий місяць*».

Як і в попередньому різновиді називного характеристикації, у цій підгрупі автор часто пропонує читачеві самостійно оцінити предмет, названий сегментом, за функціями, ним виконуваними. У такому разі автор вживає обидва варіанти (і позитивний, і негативний): *Вибух у дитсадку: випадковість чи недбалість* (ГУ, 2010, листопад, 18). Сумніви автора щодо розв'язання тієї чи тієї проблеми, заявленої в сегменті, виражаються за допомогою питальної інтонації: *Автобус у місті: джерело небезпеки або засіб пересування?* (ГУ, 2010, листопад, 23); *Трамвайний квиток: 1 грн. 30 коп. чи півтори гривні?* (ВЗ, 2010, листопад, 25);

– оцінка предмета з погляду авторського ставлення до нього: *«Міленіум»: суто шведська історія, цікава світу* (ВЗ, 2011, січень, 18); *Хмельницький цукро завод: шанс на одужання* (ПВ, 2010, вересень, 09).

Виокремимо такі функціональні різновиди цієї підгрупи:

– постсегментний компонент СК вказаного типу передає авторські емоції, оцінку предмета, який є сегментом: *Вибори у США: Обама втрачає більшість у Конгресі й Сенаті* (Е, 2010, листопад, 03); *«Амністія» для забудовників: не все так просто* (Е, 2010, серпень, 24); *Митниця: від зміни місць доданків сума не змінюється* (ГУ, 2011, лютий, 12);

– постсегментний компонент виявляє авторське бачення проблеми, визначеної сегментом конструкції: *Вибори для зірок естради – найурожайніший час* (ВЗ, 2009, жовтень, 15); *Стан питомої води у столиці: кювети занедбано, а з-під крана можна отримати рак* (УМ, 2011, січень, 28); *Forex club: заробляй гроші там, де вони є!* (ПВ, 2010, вересень, 05);

– постсегментний компонент може пропонувати шляхи розв'язання проблеми (вказівки автора): *АЕС: закрити не можна продовжити (кому поставлять 10 грудня)* (Е, 2010, листопад, 29); *«Телетріумф»: візьмемо як не якість, то кількістю* (УМ, 2010, липень, 23); *Помилки аграрних реформ – виправляти негайно!* (ПВ, 2010, червень, 24).

Отже, такий різновид конструкції подає не лише характеристику явища, але й авторське ставлення до самого явища або предмета, а також до функцій, які він виконує.

Серед конструкцій з називним атрибутивною характеристикації з абстрактним суб'єктом виокремлюємо лише одну – називний роз'яснювально-пояснювального змісту, що характеризує абстрактний суб'єкт.

У СК як абстрактний суб'єкт використовуються лексичні одиниці, які вказують на фізичні та психологічні реалії. Виділяємо такі функціональні різновиди цієї групи конструкцій:

– постсегментний компонент подає авторську оцінку, характеристику субстантива, названого у сегменті: *Комуністичний крах:*

молдовський варіант (УМ, 2009, квітень, 08); *Вибух у Домодедово: 31 загиблих, 130 поранених* (Е, 2011, січень, 24); *«ДахаБраха»: ідеальна музика на експорт* (ВЗ, 2010, грудень, 28);

– авторське бачення проблеми: *Творчий вечір Ліни Костенко: квитки продано!* (ВЗ, 2011, січень, 28); *Ультиматум терористів: або 4,2 млн. євро, або ... масові жертви* (ВЗ, 2011, січень, 21); *Прогноз погоди: буде мігрень!* (ВЗ, 2010, вересень, 23);

– шляхи розв'язання проблеми, поданої у сегменті: *Грип: більше трьох не збиратися!* (ГУ, 2010, грудень, 16); *ЄС – Росія – США: не заблукати б знову в трьох соснах* (ГУ, 2010, квітень, 13);

– досить часто в постсегментний компонент таких конструкцій автор виносить питання для роздумів: *Водопілля: чи очікувати біди?* (ПВ, 2010, лютий, 25). На наш погляд, такі СК приваблюють читача своєю дискусійністю, можливістю посперечатися або погодитися з автором: *Гексалобензол: не вивозити в Англію, а переробляти в Україні?* (ГУ, 2011, лютий, 02); *«Непонятки» з пенею: за день копійка чи десять копійок?* (ВЗ, 2011, січень, 30); *Вегетаріанство: користь чи шкода?* (ВЗ, 2009, лютий, 05).

Отже, різновид СК з називним роз'яснювально-пояснювального змісту – називний атрибутивної характеристики – представлений двома підгрупами: 1) СК, що характеризують конкретно-предметний суб'єкт (живий або неживий); 2) СК, що характеризують абстрактний суб'єкт. У таких СК постсегментний компонент розкриває певні ознаки, властивості, стан номінативу, що є сегментом, або містить суб'єктивне авторське ставлення до описуваного явища.

Література

1. Кулакова Е. А. Сегментированные предложения с выделительными оборотами (на материале французских текстов XVII – XVIII вв.) : автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. филол. наук : специальность 10.02.04 «Германские языки» / Е. А. Кулакова. – СПб., 1993. – 16 с.
2. Мойсейчук Я. К. Синтаксические структуры актуализации в современных германских языках (на материале английской и немецкой диалогической речи) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Я. К. Мойсейчук. – СПб., 2004. – 182 с.

Список використаних джерел

- ВЗ – Високий замок – 2009. – квітень-березень. – 2011.
 ГУ – Голос України. – 2009. – квітень-березень. – 2011.
 Е – Експрес. – 2009. – квітень-березень. – 2011.
 ПВ – Подільські вісті. – 2009. – квітень-березень. – 2011.
 УМ – Україна молода. – 2009. – квітень-березень. – 2011.

Стаття надійшла до редакції 17.10.2011 р.

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НОМІНАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ОПОНЕНТА ЯК ЗАСОБУ ЙОГО ДИСКРЕДИТАЦІЇ

Барна Г. С. Семантичні особливості номінації політичного опонента як засобу його дискредитації.

У статті розглянуто семантичні особливості оцінних номенів на позначення політичних опонентів, виявлено найбільш частотні семи, що актуалізуються в процесі такої номінації, їх роль у розгортанні стратегії дискредитації об'єкта номінування.

Ключові слова: номінація, стратегія дискредитації, вербальна агресія.

Барна А. С. Семантические особенности номинации политического оппонента как средства его дискредитации.

В статье рассмотрены семантические особенности оценочных номенов для обозначения политических оппонентов, выявлены наиболее частотные семы, актуализированные в процессе такой номинации, их роль в развертывании стратегии дискредитации объекта номинирования.

Ключевые слова: номинация, стратегия дискредитации, вербальная агрессия.

Barna A. S. Semantic features of the political opponent nomination as a way of his discreditation.

The article deals with evaluative nomens semantic features to describe political opponents, identifies the most frequent semes, updated in the process of such nomination, their role in the deployment the strategy of the discreditation of a nomination object.

Key words: the nomination, the strategy to discredit, a verbal aggression.

Останні десятиліття ознаменовані підвищеним інтересом мовознавців до «номінативного напрямку» в лінгвістиці. Номінація являє собою складне і багатогранне явище. Це складний феномен, при якому відбувається вербалізація розумового процесу, спрямованого на позначення навколишньої дійсності шляхом виявлення характерних ознак реалій. Вивченню цього явища присвячені праці Н. Арутюнової, В. Гака, Ф. Карташкової, О. Кубрякової, Б. Серебренникова, В. Телії, А. Уфимцевої та ін. [6, с. 423].

Провідне місце в системі номінативних засобів мови посідає непряма / вторинна номінація – спосіб називання, що для найменування інших понять використовує наявні лексичні одиниці. У результаті вторинної номінації на основі асоціацій, аналогій і конотацій утворюються мовні одиниці з нашаруванням додаткових значень. Вивчення непрямих номінацій, актуалізованих безпосередньо в актах комунікації, викликає науковий інтерес. Зокрема, цікавим нам видається розгляд такої проблеми в політичній комунікації.

Мова сучасної політики нагадує театр бойових дій. Через найменування виробляються і нав'язуються вигідні для суб'єкта категорії мислення, тому одним з найефективніших видів влади, за П. Бурдье, називають «владу номінації» [цит. за: 4, с. 83]. У контексті інформаційних війн, які супроводжують політичну боротьбу, демократ може бути представлений свободолобцем і демагогом, прихильник авторитарних методів – і «сильною рукою», і «душителем», правий – і традиціоналістом, і ксенофобом, лівий – і борцем за справедливість, і популістом [4, с. 108].

Мовні ярлики можуть бути дієвим засобом впливу на адресата. Більшість із них містить прояви вербальної агресії, серед найтипівіших ознак якої – застосування маркерів «чужості», принижувального ранжування, звинувачень у нечесності, зневажальних вульгаризмів, спрямованих на знищення опонента інвектив, демонстративна нетерпимість [4, с. 84]. Отже, номінація як вираження суб'єктивного ставлення до опонента в політичному дискурсі природно стає засобом розгортання стратегії дискредитації опонента [3].

Метою статті є дослідження семантичних особливостей оцінних номенів на позначення політичних опонентів, виявлення найбільш частотних сем, що актуалізуються в процесі такої номінації.

Мовним матеріалом дослідження стала сукупність негативнооцінних найменувань опонента в сучасному українському політичному дискурсі.

Розглянемо основні семантичні відтінки в номінуванні політичних опонентів. Ключовою семою в ідентифікації політичного діяча є його політична легітимність, тобто визнання його таким, що відповідає займаній посаді або виконуваним функціям. Стратегія дискредитації в політичній комунікації здійснюється, у першу чергу, через актуалізацію в номенах на позначення опонента сем «фіктивність», «нелегітимність». Засобами реалізації цих значень є використання маркерів сумнівності: лексичних (*начебто православна власниця Тигрюлі, нібито православна Юлія Тимошенко, так звані націонал патріоти від БЮТ і НУ, доморощена Жанна д'Арк, самопроголошена лідерка опозиції*), семантико-пунктуаційних («*дбайлива*» *матуся Юля, «гнані і знедолені» опозиціонери, лідерка «воїнства світла», «набожна» Тимошенко, лідер «партії європейського типу», «опозиціонерка» Тимошенко, «полум'яний революціонер» Юрій Луценко, помаранчева «героїня», ця «богиня», «християнка» Тимошенко, ця, прости Господи, «християнка»*) okazіональних словотворчих (*багіня, поцтріоти*).

Семи «недієздатність», «ущербність» актуалізовано такими номенами: «помаранчеві» *крикуни* («*Напад націонал-ідіотизму, або Лікнеп для «помаранчевих» крикунів*»), *довершена політична клоунеса, інваліди* («*стара засмальцьована колода «інвалідів» української політики*») політичні «*карлики*», *помаранчево-бютівські пустомелі, «бджоловод-імпотент», носії «синдрому набутого майдаунізму», «оранжисти», що відморозили собі мізки, Януковоч* (← Янукович + овоч (у переносному значенні), *Євнухович* (← євнух + Янукович).

Важливими і затребуваними для реалізації стратегії дискредитації політичного опонента природно є семи «брехливість», «нещирість»: *негідники і брехуни* («*Негідникам і брехунам не місце в уряді*»), *Брехуля, брехЮльки, Пиздюля, партія брехіонів, майстер політичного шоу* (про Ю. Тимошенко), *жертви-симулянти, біло-сердечні фарисеї*. Ці відтінки значень актуалізовано також в okazіонально трансформованих варіантах прізвищ політиків: *Тягнувбїк,*

Тягниукраїнувсраку, Хєрвам (таким чином заявляється, що презентовані наміри осіб не відповідають реальним), *Фіртющенко* (вказується на приховуваний бізнес-зв'язок В. Ющенко і Д. Фірташа).

Близькою до попередніх є сема «шахрайство», що представлена оказіональними лексемами: *Тимошенниця* (від рос. «мошенниця»), *пані Жулья* (від рос. «жульє») і паліндромом *вор Азаров*.

Важливими семантичними аспектами негативної презентації політичного опонента є також семи «продажність», «керованість» (*кремлядь, депутани, фашистські прихвосні, Тягнибакс*); «зрада» (*професійний кидала* (про Ю. Тимошенко), *псевдо помаранчева союзниця, Іудценко, Юдценко*), «фашизм» (*нашисти, послідовниця Адольфа Алоїзовича*), «єврейські корені» (*Жидюля, Хазаров*).

Актуалізацію значення «зв'язок із нечистим» не можна назвати типовою для політичної комунікації, але в українському політичному дискурсі така сема певним чином представлена: *берегиня окультистів, богиня Ха́бсу, духовна блудниця, обтяжена владою, але обділена християнськими чеснотами «берегиня» розмаїтої політичної й окультистської нечисті, послідовниця бісівського культу поклоніння змію/дияволу/сатані, сектантка й сатаністка, «вампір», жінка з косою, «політична вдова», мадам Богомерзька, Богохульська*.

Більшість наведених вище негативних лексичних значень актуалізується й тоді, коли об'єктом номінування стають команди політиків-опонентів, їх прихильники і послідовники. На позначення групових назв опонентів знаходимо такі лексеми, основні й додаткові значення яких підкреслюють недієздатність, дефектність, деструктивність цих утворень – «секта», «стадо», «орда», «хунта», «болото», «кліка», «камарилья»: *релігійна секта, неорелігійна організація сектантського типу, сектантського типу структура, Свідки Янукови, стадо «Батьківщини», помаранчеве неонацистське стадо, орда, хунта, монолітне болото, або ЗАТ «БЮТ», Тимошенко та її кліка, Ющенко та його камарилья*. Інші номени цієї групи засвідчують такі додаткові значення: *янучари, янучарня* (актуалізована сема «зрада»), *юльки, юлевіри* (наївність), *жульфани, юлісти* (зомбованість), *юлеботи* (примітивність), *юлькануті, юлегофрени* (психічні відхилення).

Демонстративне відсторонення і відчуження від опонента супроводжується використанням інвективної лексики зі звинувачувальною тональністю. У більшості випадків мають місце прямі форми мовленнєвої агресії, виражені тактиками образи, зневаги тощо. Тактика образи розгортається, зокрема, за участю таких номінацій: *бандерівські недобитки, інтелектуальні недомірки, неонацистські виродки, мудак* («Ющенко – ТАК! Янукович – ...ДАК!»), *урод* («Одна Україна – єдиний урод»), *мудачник* («Звільнять Табачника – призначають іншого мудачника»), *ВО «Сволота», ПРидурки, Бидлозек Пьодорич, Бидлюкович, ющльопки, убютки* (від

рос. «ушлепки», «ублюдки»), *нужник* (від рос. «нужник» (туалет): 1 – член партії або прихильник НУ; 2 – В. Литвин (слоган виборчої кампанії «Країні потрібен Литвин»); *Холерій Ворошковський* (гра слів). Для дискредитації опонентів у політичний дискурс вводиться навіть вульгарно-непрстойна лексика: *Припизидент, Яхуйович* тощо.

Тактика зневаги знаходить відображення в лексиці зі значенням дрібноти: *бютішки, ющенята*, у модифікованому написанні прізвищ політиків, назв партій, що додатково актуалізує певні семи *Йуля, Ющ, Прищ, Ю-Щенок* (від рос. «щенок»), *Тібінка, Чивокуня* («Янукович» справа наліво), *партія районів*.

У межах розгортання стратегії дискредитації актуалізуються також оказіональні номени, що засвідчують акцент на образах фізіологічного плану: *Вітя Анусович, Вонющенко, Блювотословська, Каловонюк, вагіня, ригоанали, адмінівсрація президента*.

Особливу групу номінацій опонента становлять прецедентні номени, декодування яких потребує певних фонових знань і можливе лише за умови обізнаності про певні події чи ситуації. Ця група постійно поповнює свій склад синхронно з політичними подіями, що відбуваються. Значну частку таких номенів становлять оказіональні композити з яскраво вираженим пейоративним і експресивнооцінним компонентом у структурі семантики слова. Наприклад: *проффесор, Віктор Ффедорович* (прецедент – анкета-автобіографія з помилками); *профффесор* (прецедент – намір присудити В. Януковичу звання почесного професора МДУ ім. Ломоносова під час візиту до РФ); *Конфузій* (← Конфуцій + конфуз; прецедент – постійні обмовки в мовленні В. Януковича); *ХАМдидат в Президенти* (← Хам + кандидат; фонове знання – тюремне прізвисько «хам»); *Йожик в тумані* (прецедент – В. Янукович не зміг вилетіти до Польщі та кількох українських міст через туман); *миздобул* (на позначення В. Ющенка; фонові знання – основний слоган виборчої кампанії «Ми здобули!») і похідні: *миздобол* (утворено шляхом злиття основ із обценною лексемою), *миздобулофіли* (прихильники миздобула); *медофіли* (фонові знання – В. Ющенко шанувальник бджолярства); *гличканутий пчилавод* (на позначення В. Ющенка; імітація грузинського акценту президента Грузії М. Саакашвілі: «Гаваріль тебе, починай реформи, гличканутий пчилавод»); фонові знання – захоплення гличиками і бджолами); *всіхпочуй* (на позначення В. Януковича, за аналогією з «миздобул»); фонові знання – основний слоган виборчої кампанії «Почую кожного...»); *Підрахуй* (С. Ківалов у період головування в ЦВК, звинувачений у фальсифікації результатів виборів); *політик-фантаст* (про Ю. Тимошенко; прецедент – запуск інтернет-проектів «Ідеальна країна» та «Країна 3-го тисячоліття»); *вона* (субстантивований займенник: «Наша ВОНА наближення світової економічної кризи впритул не бачила»); фонові знання – серія рекламних роликів «Вони балакають, вона – працює» з

модифікаціями); *«дапашилви»* (на позначення М. Азарова; прецедент – однойменна відповідь депутатам); *кровосісь* (про М. Азарова; обмовка «кровосісі» замість «кровососи», розтиражована в інтернеті), варіант – *кровосісядапашилви*; *козлокапусний гречкун* (М. Азаров) тощо.

Отже, найменування опонента в сучасній українській політичній мові природно засвідчують превалювання негативнооцінних конотацій. Це відповідає загальній лінгвістичній тенденції переважання пейоративних оцінок над меліоративними. Основними семами в лексичному значенні номенів, що вказують на політичних опонентів і актуалізуються в результаті непрямой номінації, є семи *зрада, обман, шахрайство, продажність, нездатність, фіктивність* тощо. Стратегія дискредитації опонента розгортається на фоні застосування обценної лексики, інвективних ярликів, що послідовно утримує політичний дискурс у руслі опозиції «свій-чужий». Висока концентрація негативнооцінної лексики стирає грань між дозволеним і недозволеним у політичній взаємодії.

Література

1. Безрукова В. В. Интенсификация и интенсификаторы в языке и речи: на материале английского языка: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.04 «Германские языки» / Вера Викторовна Безрукова. – Воронеж, 2004. – 23 с.
2. Вардзелашвили Ж. А. К вопросу о толковании термина «номинация» в лингвистических исследованиях / Ж. А. Вардзелашвили // Славистика в Грузии. – Вып. 1. – Тб., 2000. – С. 62–68.
3. Захарченко Н. Стратегія «дискредитації опонента» в полемічних трактатах Мартіна Лютера / Наталія Захарченко // Наукові записки. – Серія: філологічні науки. – Вип. 89 (1). – С. 421–424.
4. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика / Лариса Нагорна. – К. : Світогляд, 2005. – 315 с.
5. Языковая номинация (Виды наименований) / [отв. ред. Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1977. – 359 с.
6. Хмара Г. Номінація як об'єкт лінгвістичних досліджень: історія становлення і сучасність / Галина Хмара // Вісник ЛНУ. – Серія: філологічні науки. – 2004. – Вип. 34. – Ч. 1. – С. 423–427.

Список використаних джерел

1. Матеріали офіційних сайтів політичних партій (ПР, БЮТ, КПУ, ПСПУ, ВО «Свобода»).
2. Мовний контент політичних сайтів <http://durdom.in.ua> та <http://www.pravda.com.ua>.
3. Ротаєнко О. То хто ж «ВОНА» така? / Олександр Ротаєнко. – К., 2010.
4. Чобіт Д. Монолітне болото, або ЗАТ «БЮТ» / Дмитро Чобіт. – [3-тє вид., доп.]. – Броди : Просвіта, 2006. Стаття надійшла до редакції 20.10.2011 р.

УДК 811.161.2'27

Л. А. Білоконенко

ЛІНГВІСТИЧНІ ОЗНАКИ І ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КОНФЛІКТУ СУБ'ЄКТИВНОГО ХАРАКТЕРУ

Білоконенко Л. А. Лінгвістичні ознаки і засоби вираження конфлікту суб'єктивного характеру.

У статті описано маркери мовної репрезентації міжособистісного конфлікту суб'єктивного характеру, мовні форми і засоби реалізації конфлікту на базі реагувань особи, обґрунтовано зв'язок розвитку конфліктів з переживаннями і почуттями людини, виявлено українські лінгвокультурні причини політичних конфліктів.

Ключові слова: міжособистісний конфлікт суб'єктивного характеру, засоби вираження конфлікту, лінгвістичні ознаки конфлікту, політичний конфлікт.

Белоконенко Л. А. Лингвистические признаки и средства выражения конфликта субъективного характера.

В статье описаны маркеры речевой репрезентации межличностного конфликта субъективного характера, языковые формы и средства реализации конфликта на основе реакций личности, обоснованно связь развития конфликтов с переживаниями и чувствами человека, определены украинские лингвокультурные причины политических конфликтов.

Ключевые слова: межличностный конфликт субъективного характера, средства выражения конфликта, лингвистические признаки конфликта, политический конфликт.

Bilokonenko L. A. Linguistic signs and means of expression in the subjective nature of conflict.

This article describes the representation of verbal markers in interpersonal conflict, based on the reactions of the person and the link between the development of conflicts and feelings of a man were identified, the author also based Ukrainian linguistics and cultural causes in political conflicts.

Key words: interpersonal conflict of subjective nature, the linguistic features of the conflict, the means of expression of the conflict, political conflict.

Повсякденність конфлікту не викликає жодного сумніву: існування і розвиток людського суспільства базується на протиріччях та їх подоланні. Через те досить сталою є думка, що конфлікт – це негативне явище деструктивного характеру. Але кожна конфліктна ситуація чи конфлікт мають і свої позитивні наслідки. Можна з упевненістю говорити, що в основі цього феномена – подвійна психологічна природа: він здатний створювати і руйнувати, і не лише міжособистісні стосунки, а й внутрішню природу особи.

Актуальність дослідження визначається тією обставиною, що комунікативна поведінка людини відповідає соціальним (економічним і політичним) факторами, які впливають на психологічний стан особи, її мовну свідомість. Опис факторів, що обумовлюють мовну поведінку особи в зоні конфлікту, дослідження лінгвістичної, соціальної і психологічної природи мовного конфлікту відноситься до пріоритетного та перспективного напрямку різних галузей знань, але перебуває поки ще на початковій стадії вивчення. При всій різноманітності досліджень ефективної комунікативної поведінки ця проблема ще має значні перспективи для науковців. Необхідність вивчення мовної поведінки особи в конфлікті полягає в дослідженні лінгвістичних ознак конфлікту, виявленні засобів його вираження, пов'язаних з пошуком шляхів гармонізації взаємодії опонентів, які впливають не лише на міжособистісні стосунки, але й на всю соціальну систему.

Концепція мовного конфлікту, як комунікативного, соціального і культурного явища, обумовленого лінгвістичними та екстралінгвістичними факторами спирається на загальні положення комунікативної лінгвістики, прагмалінгвістики, психолінгвістики, соціолінгвістики, психології конфлікту, лінгвоконфліктології (А. Анцупов, Н. Арутюнова, Р. Барт, М. Блох, Ш. Берн, В. Богданов, Б. Городецький, Р. Грановська, О. Зарецька, О. Земська, К. Ізард, В. Карасик, І. Кобозева, Є. Кубрякова, О. Леонтьєв, Н. Муравйова, Н. Пілат,

Г. Почепцов, І. Сабурова, В. Третьякова, А. Шипілов та ін.). На сьогодні перспективним у лінгвоконфліктології є вивчення лінгвістичних ознак і засобів вираження міжособистісного конфлікту. Мета нашого дослідження – описати лінгвістичні ознаки і засоби вираження міжособистісного конфлікту суб'єктивного характеру, для чого маємо виявити мовні форми і засоби репрезентації конфлікту на базі реагувань особи.

Ілюстративною базою дослідження міжособистісних конфліктів суб'єктивного характеру є мовний матеріал, який зафіксовано у суспільно-політичних та аналітично-дискусійних програмах: «Про головне» (канал УТ–1), «Шустер Live» (канал УТ–1), «Свобода слова» (канал ICTV), «Плюс – мінус» (Перший Національний), «Час. Важливо» (5 канал), «Сьогодні. Про головне» (ТВІ). Час фіксації: вересень – листопад 2011 року. Визначено, що це конфлікти низької інтенсивності, нетривалі, які виявляють протиріччя опонентів у мотивах, потребах, ціннісних орієнтаціях, переконаннях, оцінках суспільно-політичних проблем в Україні. Учасники – політики, депутати, політичні експерти, урядовці, які різняться за віком, освітою, професійним і життєвим досвідом, політичними поглядами, цілями і завданнями, статусом. Унаслідок цих відмінностей виникають конфліктні ситуації і конфлікти. Це особи, які знаходяться в полі політичного конфлікту, де відбувається зіткнення різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси і цілі, пов'язані з боротьбою за владу, її перерозподілом, зміною свого політичного статусу, політичними перспективами партії, блоку тощо.

Теорія політичного конфлікту активно розвивається в ХХ ст. Визнаним теоретиком конфлікту є Г. Зіммель, якому належить ідея про конфлікт як фактор, що сприяє зближенню й об'єднанню людей. А. Смолл розглядає конфлікт як основний суспільний процес, який спричиняє соціалізацію суспільства. Л. Козер і Р. Дарендорф говорять про універсальність конфліктів та їхню позитивну роль у суспільстві. Психолог М. Дойч зазначає, що «наукова проблема конфлікту полягає в можливості відповісти на запитання: за яких умов швидше виникає жива полеміка, ніж смертельна суперечка», він пише, що «необхідно аналізувати поведінку особи, її бажання вирішити проблему, ураховуючи соціокультурний контекст» [3, с. 174]. Психолог Н. Гришина звертає увагу на подвійну психологічну природу конфлікту, вважаючи, що він має позитивні наслідки, є джерелом розвитку всіх здібностей особи, стимулює її до активності, є сигналом до змін в усіх сферах життя людини [2, с. 70]. Безперечно, конфлікт стає джерелом самоствердження особистості, її соціалізації. По відношенню до соціуму конструктивним конфлікт є тому, що він виступає як засіб активізації соціального життя суспільства, висвітлює невирішені проблеми в його діяльності [6, с. 74].

Дія розвитку конфлікту базується на 4 групах факторів і причинах: об'єктивних, організаційних, соціально-психологічних і особистісних [1, с. 231]. Перші дві групи мають об'єктивний характер, третя та четверта – суб'єктивний. До об'єктивних причин відносять обставини соціальної взаємодії людей, які призводять до зіткнення інтересів, поглядів, установок. Соціально-економічні умови сучасного життя формують нестійку до конфлікту особистість, яка захищає власні інтереси, спрямована на владу, силу, авторитет і досить часто діє психологічно невмотивовано. В основі конструктивних конфліктів з позитивними і негативними наслідками знаходяться об'єктивні причини. А от в основі деструктивних, які мають лише негативні наслідки, – суб'єктивні причини: соціально-психологічні й особистісні [4, с. 27]. Кожен конфлікт має об'єктивний і суб'єктивний характер. Але наявність об'єктивних причин не є обов'язковою для прояву суб'єктивних. Окрім того, суб'єктивний конфлікт посилюється і тими мовними формами його реалізації на базі реагувань людини, що провокують його розвиток та ескалацію.

Конфлікт має «людське обличчя»: особа не просто здатна до участі в ньому, вона має свідомість, волю, активність до конфліктних дій, але людина має і вибір. Конфліктогени, виражені мовними одиницями різних рівнів, служать комунікативними маркерами конфліктності чи толерантності людини. Лінгвістична природа конфлікту зумовлена адекватністю чи неадекватністю взаєморозуміння комунікантів, знанням чи незнанням норм мови, рівнем сприйняття і декодування конфліктогенів у спілкуванні, а також тим, що конфлікт має культурні й етнічні форми прояву і сприйняття, які теж закріплені в мові [5, с. 87]. Безперечно, правильне трактування мови конфлікту сприяє вихованню соціальної толерантності особистості.

Лінгвістичними маркерами міжособистісних конфліктів найчастіше бувають певні лексеми, які характеризують внутрішні складові конфлікту, описують його зовнішні прояви за допомогою додаткової інформації аксіологічного, емотивного й образно-експресивного значення. Експлікаторами таких станів виступають лексичні повтори, оцінна лексика, заперечення, опис власного психоемоційного стану (тривога, невдоволення собою, роздратування, сумнів, відчай, збентеження, сором тощо). Умовою успіху в розпізнаванні конфліктного маркера в політичному конфлікті є загальний контекст, хоч значна їх частина трактується однозначно і без контексту.

Промова міністра соціальної політики С. Тігіпка щодо суспільно-політичних проблем країни (державні стандарти життя, споживчий кошик, позики у МВФ, ціна на газ, податок на багатство, пенсійне забезпечення чорнобильців) включає конфліктні маркери, за допомогою яких він реагує на певні «незручні» питання, пояснює свою позицію як урядовця, виявляє ставлення до опонентів: *жертви, зрада, вводити в оману, безглузда політика попередників, чехарда, лукавство*. Але міністр використовує

конфліктогени коректно, стримано реагує на «провокації» опонентів, не виявляє власний психоемоційний стан. Що не можна сказати про лідера ВО «Свобода» О. Тягнибока. В ефірі «Шустер Live» політик активно використовує оцінну й інвективну лексику: *маячня, брехливі реакції, маразм, спекуляція, лукавство, абсолютна брехня, лицемірство, бездарності, брехливі слова, бездарний і непрофесійний уряд, видавили* (опозицію), *розсілися, розкрадав кошти*. Легко демонструє, але і контролює, власний психоемоційний стан (роздратування, гнів, сором за опонентів), що реалізується у вмінні послуговуватися силою голосу, темпом, логічними паузами. Голова політичної партії «За Україну!» В. Кириленко в тій же студії вступив у міжособистісний конфлікт з представником Партії регіонів О. Єфремовим, не стримуючи емоції й особливо не добираючи слова: *красиво обіцяли і збрехали, не нав'язуйте свою волю, «типу» лишається українська мова, «типу» команда технократів*. А от заступник голови партії «Батьківщина» О. Турчинов у конфліктній взаємодії надає перевагу запереченням: *ця влада не здатна, не вбивайте людей, не робіть цього, це не ваша справа, у цих питаннях вони не розбираються, нас не чують*; максимально уникаючи лексем з негативно-оцінним значенням (зафіксовано лише *брехливий уряд, влада банкрутів*), ніби підкреслюючи свою перевагу, небажання характеризувати інтелектуальні чи моральні якості опонентів. Політик акцентує увагу на неприпустимості дій влади, завдяки чому він намагається заручитися підтримкою глядачів. Народний депутат В. Зубанов («Партія регіонів») під час ефіру у студії ТВІ теж поведився дуже стримано і дозволив собі лише дві фрази конфліктного спрямування: *Це дурня!* і *Це провокація!* Він впливав на опонента за допомогою переконання. Це м'яка тактика, яка не передбачає мовної агресії, що і було продемонстровано. Тактика апеляції до розуму, логіки опонента, яку часто обирає в конфліктному спілкуванні А. Яценюк (голова партії «Фронт змін»), також не дозволяє йому вдаватися до явно конфліктної лексики. Політик представляє себе опонентам і суспільству як компромісну політичну фігуру, тому демонструє вміння толерантно ставитися до співрозмовника, контролює мовлення й емоції. Конфліктогенами стали деякі дієслова, які характеризують дії влади: *дотиснути* (опозицію), *знову проскочити* (у Верховну Раду), *розсілися* (про депутатів), *хочуть покерувати, лукавлять, «рятують» країну*. Депутат І. Богословська активно бере участь у телевізійних політичних програмах, де звертає на себе увагу категоричністю суджень. Вона не оминає оцінну лексику (*шантаж, брешете, брехливі заклики, продажна опозиція, бездарні рішення*), але глядачів більше шокує її жорстка наступальна тактика по відношенню до опонентів. Політик не боїться демонструвати свій психоемоційний стан байдужості до співрозмовника, який підкреслюється іронічною посмішкою, що є ознакою жорсткої тактики морального тиску.

Тож більшість політиків не нехтують використанням конфліктної лексики. Продуктивно використовуються конфліктні маркери, які визначають недоброзичливу, недружню, навіть ворожу оцінку опонентів. Активно віддають перевагу лексиці, яка оцінює інтелектуальні, моральні, ділові якості опонентів, доводячи, що будь-яка стратегія і тактика в досягненні мети для них прийнятна.

Крім вербальних засобів, міжособистісні конфлікти виявляються і паралінгвістичними засобами, до яких відносяться голосові елементи невербального коду, замовчування, паузи, візуально-слухові невідповідності, фізіологічні реакції людини (почервоніння обличчя, вух; різкі рухи тіла, переривчасте дихання тощо). Так депутат К. Куликов (НУ–НС) під час промови опонента роздивлявся свої руки і стіл, демонструючи байдужість до слів опонента; схрещував на грудях руки, що є оборонним жестом, яким реагують на загрозу і конфліктні ситуації. Коли почав говорити, робив енергійні, різкі рухи рукою, високо піднімав відкриті долоні рук, показував руками певний напрям, підкріплюючи цим свої слова. Це були жести знервованості, які використовують люди, які «граються» з партнерами, не «розкривають карти», або демонструють заклопотаність з приводу певного питання. Політик підтверджував свій емоційний стан і перериванням опонента. А саме переривання комунікації, нещирість, «гра», контроль за виразом обличчя є маркерами конфліктної взаємодії. Експресія тіла К. Куликова вимагала від його опонента депутата В. Зубанова осмислення конфлікту та залучення власного життєвого досвіду міжособистісних стосунків задля інтерпретації мови співрозмовника. Треба зазначити, що сам В. Зубанов контролював свої емоції і мовлення, не відволікався від теми, не реагував на конфліктогени.

Замовчуванням і паузами як паралінгвістичними засобами міжособистісних конфліктів активно послуговувався С. Тігіпко, відповідаючи на запитання щодо економічної ситуації в країні. Певні факти було складно озвучувати, але відповідати опоненту необхідно, тому Міністр, як розважливий політик, потребував часу для формулювання відповіді (*Це трошки (пауза) впливає на стосунки з Росією*). Інколи паузи було доповнено повторами запитання (*Чому? (пауза) Чому ми маємо так зробити? (пауза) Це складне запитання!; Чому? (пауза) Тому що...*) або повторами слів і виразів, які містилися у формулюванні (запитання: *Ви з ним особисто спілкуєтеся? Отримуєте добро на всі реформи?*; відповідь: *Регулярно спілкуємося, (пауза) отримую добро*; запитання: *Подорожчання газу для населення поки що не планується?*; відповідь: *Подорожчання газу для населення поки що не планується, (пауза) ми все робимо для цього*).

Лінгвістичний аспект міжособистісних суб'єктивних конфліктів необхідно пов'язувати і з переживаннями та почуттями людини. Конфлікти, викликані цими аспектами, характеризуються переоцінкою цінностей опонентів. Експлікаторами таких переживань виступають

порівняння і протиставлення, заперечення, синтаксичні повтори; окличні і питальні речення, зокрема риторичні, для вираження емоційного стану; хаотичність мовлення. Найактивніше учасники програм ставлять запитання один одному і, не чекаючи реакції іншої сторони, самі на них відповідають. Наприклад, О. Тягнибок: *Для чого Ви вводите людей в оману? Що Ви вигадуєте? Ви створюєте провокацію*; В. Кириленко: *Ви робите це свідомо? Так!* або *Як dokonали українську мову? Я розкажу як*; К. Куликов: *Немає грошей? Я розкажу, як їх немає*; О. Єфремов: *Вони для Вас провокатори? Це дурня*; О. Голуб: *Хто знищив українські бібліотеки, кіностудії, видавництва? Ви*; О. Тягнибок: *А чому така реакція світу на арешт экс-прем'єра Тимошенко? Чому зразу дали реакцію американці, європейці? А знаєте чому? А вся проблема в тому, що..; А от в Грузії такого не могло би бути. Чому? Та вони...;* А. Яценюк: *Чому опозиція без Тимошенко неможлива? А я скажу вам чому. По-перше...;* О. Мороз: *Чому ви не виводите людей на майдан? Чому люди самі не йдуть на майдан? Тому що...;* І. Богословська: *Треба вважати Тимошенко святою? Та вона порушила всі закони. Ці запитання в конфліктній взаємодії не мають за мету відшукати істину. Вони виділяють чи підкреслюють певну фразу, думку; мають умовний характер, навіть в інтонації. Це є твердження учасника програми, лише висловлене в питальній формі.*

Задля пояснення власних переживань і почуттів учасники телевізійних програм використовують у комплексі з оцінною лексикою структури з порівняннями, протиставленнями, запереченнями, синтаксичними повторами: С. Тігіпко: *У нас такого не було!*; *Ніякої доброї волі, буде, як треба*; К. Куликов: *Ні! Це не так!*; О. Голуб: *Не треба істерики! Мене не треба вчити!*; В. Кириленко: *Ви щось переплутали. Не можна говорити про це*; О. Турчинов: *Але ж головне, жодної провини, жодного, я підкреслюю, порушеного закону Тимошенко не зробила; Вони не хочуть, щоб ми це обговорювали; Зараз Богословська розкаже, що було 15 років тому, а ми з вами будемо сперечатися – ні, 15 років тому було щось інше*; І. Богословська: *Олександр Володимирович зараз вам говорить неправду, або тому що він не розбирається, або тому що відверто бреше*; О. Мороз: *Послухайте. Я закінчу. Я закінчу. Почекайте*; А. Яценюк: *А знаєте, скільки коштує вся українська армія? У два рази менше, ніж вся правоохоронна система. Та правоохоронна система, яка...; А десятки людей, десятки людей, яких...; Вирок Тимошенко – це спроба... Це спроба знищити опозицію.*

Необхідно говорити і про лінгвокультурні причини міжособистісних конфліктів суб'єктивного характеру, якими є, у першу чергу, особливості громадсько-політичної діяльності опонентів, а також зіткнення їхніх політичних установок, гендерні прояви, порушення етичних ідеалів тощо. Конфліктними маркерами виступають: сумніви у словах співрозмовника, нещирість у комунікації, представлення власних схем спілкування, опис внутрішнього стану, хвилювання, перепади настрою, демонстративний

подив, явна агресія. Умовою успіху в розпізнаванні мовних засобів вираження цих конфліктів є загальний контекст і знання глядачів про національний ментальний комплекс. Саме ментальні риси українців (певний консерватизм, зваженість, уповільненість у прийнятті рішень, підозрілість та ін.) стають не лише специфічним «регулятором» економічних і політичних подій у країні, але і впливають на перебіг політичного конфлікту. Через це політики змушені дещо гіперболізувати свої почуття, емоції; вдаватися до прийомів, які підвищують увагу глядачів, змушують робити потрібні висновки, швидше реагувати на слова. Маркерами виступають лексичні компоненти, конструкції з порівнянням, протиставленням, запереченням, структури з умовним компонентом.

У своїй промові С. Тігіпко часто апелює до логіки, філософських законів буття, говорить про соціальну справедливість (*За логікою, за філософією багаті повинні ділитися з бідними; Я вважаю, що це соціально несправедливо; Дуже маленькі гроші йдуть у Пенсійний фонд; Будемо серйозно розбиратися з організаціями*), демонструючи бажання заручитися підтримкою аудиторії. О. Тягнибок апелює до національної гідності глядачів: *Україна, товариство, не бідна держава. Україна не бідна держава, в Україні просто немає справедливості*, повторюючи ключову фразу: *Україна не бідна держава*. Свідомий українець уважає саме так, тому позитивно реагує на промовця, а промовець, отримавши підтримку аудиторії, має перевагу над опонентом. А. Яценюк «переносить» образ Ю. Тимошенко на Україну: *Вирок Тимошенко – це не просто вирок одній особі, це вирок, який був здійснений по відношенню до України і українців*, намагаючись викликати чуттєвий відгук, адже наш народ завжди жаліє ображених. Так політик отримує перевагу над опонентом завдяки ментальним почуттям: треба підтримати людину, яку переслідує влада. А от О. Тягнибок вдається до глибших національних складових, згадуючи про релігійні корені українців: *Перш за все, я хотів би привітати всіх зі сьогоднішнім святом Пресвятої покрови... і чуючи деякі маячливі речі зі сторони представників влади, мені хотілося б попросити нашу Богородицю, яка завжди була покровом для українського народу, для української нації, щоб вона дала розуму цій франтуватій владі, яка просто знищує українців, знищує державу... І рішучості хай дасть Богородиця українській нації*. Для українців Бог – це внутрішній закон, відповідно до якого треба жити і якому він довіряє себе і своє життя. А тому до людини, яка згадує про Бога, більше довіри. Цей же політик, звертаючись до питання про стосунки з Росією (*Вони хочуть знищити Україну за вказівкою Кремля*), використовує конфліктоген *знищити* і налаштовує цим глядачів на негативне сприймання іншої країни. Оскільки мова йде про владу, то негативізм переноситься і на неї, адже влада, як говорить політик, до цієї дії причетна. Депутат В. Зубанов торкається ще однієї болючої проблеми: розмірковує про непрофесіоналізм влади: *Треба до цих*

питань підходити фахово; Питання треба вивчати досконало, а не говорити про нього. П. Порошенко також характеризує особливості діяльності уряду: *Я відповідально стверджую, що сьогодні перебування в уряді є надзвичайно ризикованим. Воно вимагає абсолютно жорстких, швидких і професійних кроків, які діючий уряд не демонструє.* Громадяни очікують від уряду реальних і позитивних дій, тому, коли політик говорить про непрофесіоналізм влади, він підкреслює невідповідність її установок і очікувань людей, що налаштовує їх проти влади та формує для самого політика «групу підтримки». П. Порошенко апелює до такої життєвої цінності, як правда: *Вони декларують? Думаю, що від декларування до справжньої і щирої публічної позиції є велика відстань. На жаль, українська політика пронизана брехнею. І ключове, чого не вистачає українській політиці, – правди, української правди.* Саме правда стоїть для українців в основі морального ставлення до іншої людини. Політик упевнений, що треба «жити по правді», керуватися в суспільстві законами совісті і Божими заповідями. Висловлена думка, безперечно, підтримана аудиторією, що стало додатковою перевагою політика у спілкуванні з опонентами. Лінгвокультурним експлікатором конфліктів суб'єктивного характеру також виступає бажання змінити неприємну тему. Якщо політик, відповідаючи на запитання, починає говорити про інше (що йому цікаво, що він сам хоче обрати як тему), то направляє хід розмови в потрібному йому руслі, прагне стати лідером спілкування, що позитивно впливає на його психоемоційний стан і захищає від негативних переживань чи почуттів (В. Кириленко: *Замість того, щоб говорити про... давайте згадаємо, що...;* О. Мороз: *Тому я просив би, давайте ми не будемо обговорювати Юлію Тимошенко або когось іншого*). Отже, звернення до ментальних традицій, у поєднанні з лінгвістичними засобами вираження конфлікту (багаті повинні, соціально несправедливо, дуже маленькі пенсії, українська політика пронизана брехнею, недемократичні вибори, опозиція жорстко подавлена, продовжують агонію країни, «дохла справа» ЄЕСУ; не судовий процес, а фарс; недоучена експертиза тощо) надає сторонам перевагу в конфлікті, дозволяє маніпулювати масовою аудиторією.

Особливою лінгвокультурною причиною конфліктів є гендерний прояв. Вітчизняне телебачення зайвий раз доводить, що гендерний дисбаланс у політиці залишається істотним. Не складно помітити, що жіноча політична діяльність, її сприйняття глядачем, взаємовідносини з політиками-чоловіками є особливими. Мало того, існує різниця в соціальних оцінках поведінки жінки-політика: вона має бути яскравою особистістю, гідно реагувати на критику, легко орієнтуватися в суспільно-політичному житті держави. Досягнути такого рівня в політичних взаємовідносинах з чоловіками нелегко, тому жінки-політики часто «захищаються» жорсткими тактиками в конфлікті. Яскравим прикладом є участь І. Богословської у програмі «Шустер Live» (14.10.2011). Реакції

політика були яскраві, активні, провокаційні (*Шуро, що Ви? Перехрестіться, ніколи я не стояла на помаранчевій..., ніколи в житті, не придумайте*). Вона не боїться висловитися різко (*Ось дивіться, от дивіться, що відбувається – ми підміняємо культуру попсою, ми зміст підміняємо базіканням. У результаті країна стоїть на вухах*). Політик сама визнає, що бере участь у конфлікті, а глядачі помічають, що вона із задоволенням грає роль «конфліктної» особистості (*Савік... ви з вашої передачі зробили дуже популярну передачу завдяки тому, що ви вмієте створити конфлікт. Але це призводить до одурманювання людей...; Не було такого на засіданні Кабінету Міністрів. Ви брешете. Бреше, пан Соболев*). Маркерами конфліктного спілкування І. Богословської виступає недовіра до слів співрозмовника, нав'язування власних тем, демонстративний подив, іронія. Мовними маркерами стали речення з порівняннями, протиставленнями, різким запереченням. Депутат не часто використовує питальні речення, надаючи перевагу або простим, неускладненим, стверджувальним реченням з прямим порядком слів; або складним реченням з предикативними частинами, які співвідносні з простими, неускладненими реченнями (*Ні, ми потім розповімо молодим, хто ви, тоді вони зрозуміють, чому ви так себе поводите*). Такі речення легко сприймаються, особливо в поєднанні з невербальними засобами.

Отже, лінгвістичними ознаками і засобами вираження міжособистісного конфлікту суб'єктивного характеру в мовленні українських політиків, урядовців виступають лексичні повтори, оцінна лексика, заперечення, опис власного психоемоційного стану. Продуктивно використовуються маркери, які визначають недоброзичливу, недружню, ворожу оцінку опонентів. У політичному конфлікті віддається перевага лексиці, яка оцінює інтелектуальні, моральні, ділові якості опонентів. Більшість аксіологічних лексем є іменниками або прикметниками. Визначено і паралінгвістичні складові політичних конфліктів: елементи невербального коду, замовчування, паузи, фізіологічні реакції. Лінгвістичний аспект міжособистісних суб'єктивних конфліктів пов'язуємо і з переживаннями та почуттями учасників програм. Експлікаторами таких переживань виступають порівняння, протиставлення, заперечення, синтаксичні повтори, окличні і питальні речення. Найактивніше опоненти використовують питальні речення, які підкреслюють певну фразу, думку, але мають умовний характер. Лінгвокультурні особливості конфліктів обумовлені зіткненням і протиборством культурно специфічних стереотипів і установок. У своїх промовах політики апелюють до логіки, філософії, говорять про соціальну справедливість, національну гідність, згадують про релігію, розмірковують про несправедливість влади. Особливою лінгвокультурною причиною конфліктів є гендерний прояв. Участь у політичних конфліктах з чоловіками вимагає від жінок-політиків

жорстких психологічних тактик і активного використання конфліктних лінгвістичних засобів.

На сучасному етапі в Україні існує тенденція перекладати всю відповідальність за долю нації на владу. Учасники політичних шоу, розуміючи цю тенденцію, не аналізують свої прорахунки, а шукають винного в таборі опонентів. Така нерозбірливість у виборі конфліктної тактики, активність до конфліктних дій є ознакою негармонійної комунікації. Шкода, що наші державні мужі не згадують чи не знають слова Демокрита: «Правитель, який володарює над іншими, повинен, насамперед, навчитися володарювати над самим собою».

Література

1. Анцупов А. Я. Конфликтология : [учебник для вузов] / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М. : ЮНИТИ – Дана, 2001. – 591 с.
2. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – СПб : ПИТЕР, 2005. – 464 с.
3. Дойч М. Конструктивное разрешение конфликта : принципы, обучение и исследования / М. Дойч // Психология конфликта. – СПб. : Питер, 2001. – С. 173–198.
4. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – СПб. : Питер, 2004 с.
5. Муравьева Н. В. Язык конфликта / Н. В. Муравьева. – М. : Термика, 2004. – 214 с.
6. Орлянський В. С. Конфліктологія : [навч. посібн.] / В. С. Орлянський. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 160 с.

Стаття надійшла до редакції 21.10.2011 р.

УКД 81'373+81'26+81'246

А. З. Брацкі

ЛЕКСИЧНИЙ СКЛАД МОВИ ТА ЙОГО КОДИФІКАЦІЯ В УМОВАХ МІЖМОВНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ

Брацкі А. З. Лексичний склад мови та його кодифікація в умовах міжмовної інтерференції.

У статті розглядається проблема формування лексичного запасу та укладання словників у ситуації пануючої на території України міжмовної українсько-російської інтерференції.

Ключові слова: міжмовна інтерференція, словник, лексика, мовна норма, мовна практика.

Брацки А. З. Лексический состав языка и его кодификация в условиях языковой интерференции.

В статье рассматривается проблема формирования лексического запаса и составления словарей в условиях распространенной на территории Украины межязыковой украинско-русской интерференции.

Ключевые слова: межязыковая интерференция, словарь, лексика, языковая норма, языковая практика.

Bratski A. Z. The lexical structure of language and its codification in the language interference.

The paper considers the problem of forming a vocabulary and compiling dictionaries in common in the territory of Ukraine of the Ukrainian-Russian language interference.

Key words: Interference of language, dictionary, vocabulary, language norms, language practice.

Міжмовна інтерференція не є рідкісним, унікальним явищем або таким, що властиве лише конкретній групі мов. Вона може відбуватися на різних рівнях взаємодії між мовами (мовні кальки, своєрідні мандрівні мотиви, запозичення, що отримують статус інтернаціоналізмів), проте найсильніше проявляється на лексичному рівні. У зв'язку з цим

відбуваються диференційовані процеси в загальній групі слів, які вживає певне суспільство на певній території, що при великому спрощенні можна визначити як різний ступінь, сферу і характер розбіжностей поміж лексикою та словниками. Серед таких процесів передусім необхідно згадати зміни в семантичному навантаженні слова, якщо це міжмовний омонім. Сюди також можна віднести ситуацію співіснування двох лексем, що називають той самий предмет, явище тощо (з чого одна посвідчується у словнику і використовується в повсякденному спілкуванні, а друга – використовується тільки в повсякденному спілкуванні). Тим не менше, у сучасній мовленнєвій практиці найбільш характерним (хоч – не найпоширенішим) є випадок витіснення слова, посвідченого у словнику, запозиченням, що додається до вживаного лексикону з розмовної мови.

Думається, необхідно пояснити кілька термінів, вжитих на початку статті. Рідкісним мовне явище визначається тоді, коли спостерігається невелика кількість випадків проявлення його щодо загалу території, на якій ця мова поширюється, замість унікальне (ендемичне) явище – таке, яке має локальний характер і виступає лише в певних кутках світу. Явище, що охоплює лише конкретну групу мов, означає в рівній мірі ситуацію, коли тільки мови з певної групи беруть участь у такій інтерференції та коли лише з мовами певної групи інтерференція інших мов взагалі можлива.

На тему міжмовної інтерференції в межах близькоспоріднених і далеких собі мов з'явилася в Польщі або дочекалася польськомовних перекладів значна кількість наукових праць, зокрема й монографій. Тим паче, якщо йдеться про польську наукову думку, то набагато краще описані інтерференційні процеси між неспорідненими мовами, найчастіше в контексті взаємодії між польською мовою та іноземною з погляду появи внаслідок цього білінгвізму [11; 13]. Рідше трапляються праці, у яких описується взаємодія двох іноземних, неслов'янських мов [15]. На жаль, найрідше явище – це монографії на тему взаємодії між слов'янськими мовами [10; 14], зокрема, польською й іншими слов'янськими [12]. Без сумніву, на це має вплив сучасна історія польської мови, сповнена прикладів опору щодо примусового впровадження іноземної мови, а також позиція стосовно монолітного з мовного та культурного погляду польського суспільства, з чим пов'язується (зазначена навіть в українських та інших зарубіжних працях [3; 4; 8]) здатність польської мови і культури асимілювати прибулих мешканців та впливати на сусідні культури.

Предметом аналізу цієї статті є питання розвитку граматики і словника (лексичного запасу) в ситуації, коли на певній території явище міжмовної інтерференції настільки глибоке, що практика вжитку однієї з інтерферованих мов або їхньої мішанини кардинально відмінна від граматичних норм та кодифікованих лексикографічних форм. Дослідницька проблема в цьому разі зосередиться на пошуку відповіді на питання, наскільки мовна практика в описаній ситуації йде за або розвиває

граматичну норму та словник, а наскільки перебуває в опозиції та їх заперечує. Об'єктом дослідження є український мовний простір, де в інтерференційні процеси з рідною мовою входить близькоспоріднена російська мова, що додає інтерференції специфічного забарвлення переплетення часом важко розрізнявальних з погляду походження компонентів обох мов.

Аналіз у статті побудований на багатій критичній україномовній літературі (монографії та статті), яка поступово впроваджується до польського наукового дискурсу (за посередництвом перекладу, наприклад, праць Лариси Масенко), за допомогою аналізу елементів мішаного коду, занотованих у висловленнях респондентів та вихоплених в інформаційному потоці українських засобів масового переказу.

Перед початком проведення аналізу варто представити кілька основних елементів, які визначають специфіку українсько-російської міжмовної інтерференції, що позначається на антагонізмі між лексикою, вживаною щодня в суспільній комунікації в Україні, та лексикою і граматиною, зафіксованою в наукових виданнях:

1. Інтерференційні явища на українських землях між українською й російською мовами, незважаючи на те, що на більшій території відбуваються понад 300 років, а в Західній Україні щонайменше 70 років, не мають системного характеру (хіба що вважати системним процес гальмування і розкладу в такий спосіб структури сучасної української мови, наслідком чого стали такі явища, як: брак «koine», проблеми з виокремленням розмовної мови, професійних діалектів тощо); їх наслідком є поява ряду змінних, хаотично запозичених та асимільованих слів і словосполучень, а навіть елементів російської фонетики й граматики, які складно описати і класифікувати;

2. Частина ідіолектів, що спирається на сильно інтерферовані компоненти української й російської мови (що зазвичай мають у своїй основі місцевий варіант української та елементи російської, запозичені з засобів масової інформації), у яких виразно простежуються проблеми особи, яка висловлюється (лише розмовний варіант, адже писемний варіант – це лише спроба авторської мови, як у мові творів Леся Подерв'янського чи Богдана Жолдака, або письменницького експерименту, як у романах Оксани Забужко чи Юрія Андруховича) та походження певних компонентів мови якої можна впізнати, отримала назву суржик та розглядається як окрема проблема (часто помилково під цю назву підтягуються всі випадки змішування мовних кодів, також іншої конфігурації, ніж українська з російською);

3. Важливою відмінністю українсько-російської інтерференції є те, що вона стосується, окрім незначних винятків, виключно україномовних осіб, які походять з україномовних родин (важливим елементом у цьому разі є російськомовне навчання та пов'язана з ним професійна кар'єра, а

також хибне переконання, що хаотична українсько-російська мішанина полегшить і прискорить процес комунікації з російськомовними особами);

4. Більша частина літератури, яка порушує проблему українсько-російської інтерференції, не дорівнює критеріям наукового видання, загалом можна сказати, що дискурс навколо питань інтерференції, окрім незначних винятків (вказані та інші праці Лариси Масенко, Лесі Ставицької, Юрія Шевельова), відрізняється заниженим стилем висловлення до популярно-наукового і публіцистичного рівня [1; 2]; як це не дивно, більш компетентні роботи можна знайти в далекому зарубіжжі [9];

5. Мале поле маневрів у наукових дослідженнях (останній мовний корпус до багатотомного словника підготовлено в Україні у 60-ті роки минулого століття, тим більше важко сподіватися широких польових досліджень інтерференцій) веде до появи коротких текстів з вузькими висновками (наприклад, про суржик у київських маршрутках), а приклади часто беруться з сучасної літератури, що вже з самого початку обтяжує предмет аналізу великою вірогідністю перекручення почутого зразка висловлювання у творчій уяві автора тексту;

6. У зв'язку з цим навіть серйозні словники сучасної лексики, по суті, менше ґрунтуються на живій мові вулиці, а більше на її літературних ремінісценціях [6; 7]; у свою чергу, деякі теоретичні опрацювання – безумовно цінні, піонерські у своїй царині і сьогодні вкрай потрібні – за обсягом схожі на збірник резюме дослідницьких проектів [5].

Незважаючи на і так складну мовну ситуацію та спровокований цим дисбаланс наукових аналізів, лексичний запас і внаслідок цього словники в деяких випадках можуть будувати (якщо врахуємо, що це зовсім різні організми) відносно симбіотичну систему. Особливо це відбувається тоді, коли певна частина лексики, що вживається на певній території, має довгу традицію вжитку. При цьому необхідно пам'ятати, що українська мова сформувалася на базі не одного, а трьох домінуючих діалектів (полтавського, київського та східногалицького), отже, уже у процесі появи цілісного літературного стандарту неможливо було уникнути зіткнень у вигляді різних визначень тих самих речей, понять, станів тощо. Вони мали бути залагоджені шляхом домовленостей. Саме цим можна сьогодні пояснювати співіснування подвійних (рівноправних з погляду правильності і частоти вжитку) визначень не тільки на рідкісні («гачок» – «крючок») чи специфічні («кормушка» – «годівниця») об'єкти, або характерні регіональні назви («газда» – «господар»), а також і слів, що називають відомі й широко вживані речі («лимон» – «цитрина», «апельсин» – «помаранча», «сумка» – «торба»). Як легко можна здогадатися з наведених вище прикладів, ці слова подібні або до російського, або польського лексикону, і, зрозуміла річ, відповідно частіше вживаються на сході або заході України.

Вживана українцями повсякденна лексика найчастіше просто заперечує зміст словників, оскільки переважна кількість осіб у щоденній комунікації підбирає неіснуючі в українській мові слова, або такі, які мають у ній зовсім інше значення (мова йде про українську, оскільки останні 20 років вона залишається єдиною офіційною державною мовою України). Важливо при цьому зазначити, що ця лексика переважно стосується найпопулярніших і основних речей у домашньому господарстві – продовольчих товарів. Варто навести кілька прикладів («мука» – «борошно»; «масло» – «масло, мастило, олія»; «згущонка» – «згущене молоко»). Звичайно, вони не обмежуються лише сферою продовольства, а повний (власне кажучи – постійно доповнювальний) список таких «помилкок» можна знайти на інтернет-сайті (<http://www.rozum.org.ua/index.php?a=list&d=25&t=dict&w1=%D0%91>), яким займається група під керівництвом Марії Волощак.

Можна показати також групу лексем (неправильних згідно з нормами української мови), поява яких парадоксально безпосередньо пов'язана зі штучним управлінням розвитком української термінології (особливо технічної). У 60-ті роки минулого століття, коли українську та білоруську мову визнано неперспективними мовами в СРСР, водночас було стверджено, що їхній розвиток у сфері спеціальної лексики цілком забезпечить засвоєння запозичень і лексичних інновацій, які з'являтимуться в російській мові. Ще раніше, у 30-ті роки ХХ століття, хвиля реакції на процес українізації призвела до несподіваної зміни у поглядах радянської влади на відроджену українську лексикографію, яку почали розглядати як заборонену літературу, таку, що шкодить ідеалам комунізму і навіть буржуазну, замінюючи вилучені словники бюлетенями, а потім новими лексиконами, у яких начебто «працюючі маси України» дивним чином бажали бачити слова, збіжні за звучанням зі словами, вживаними такими ж працюючими російськомовними масами. Унаслідок цього встановилася сьогодні зовсім незрозуміла або слабо зрозуміла дихотомія в таких поняттях, як: «вітрило» – «парус», «летовище» – «аеропорт», а більшості українців набагато легше вимовити неправильний для української норми «самольот» і «же-де вокзал», ніж правильні форми «літак» і «залізничний вокзал».

Окрім згаданих вище груп лексики, можна вказати також інші сфери, охоплені повсякденною вербальною комунікацією, які зазнають впливу інтерференційних процесів. Це передусім зона послуг: а) будь-якого типу купівлі-продажу чи оренди; б) транспорту; в) виробництва тощо. Серед багатьох прикладів, наведених в окремій праці [10], тут, на нашу думку, достатньо згадати поодинокі, знакові для кожної з вказаних трьох категорій.

Категорію а добре ілюструє зміст оголошення «Молода сім'я з 2-ох чоловік зніме квартиру або кімнату недорого», де складно зрозуміти без знання російської мови, чи мова йде про дві особи чоловічої статі, двох

чоловіків, які без своїх дружин побудували нову сім'ю, чи може «людей», на позначення яких дуже рідко вживається синонім «чоловік», а в наведеній ситуації краще було б вжити слово «осіб». У потязі (б) нескладно натрапити на приміщення, назване «купе для віддиху провідника», де «віддих» – слово, стихійно адаптоване з російського лексикону («отдых»), – безглуздо замінює українську лексему «відпочинок», а сама фраза неначе сліпо наслідує російський вислів «купе для отдыха проводника», даючи зайву інформацію. Адже пересічному пасажирові вистачить повідомлення «службове купе». Нарешті, одна з фірм, яка працює в будівельній сфері (в), серед своїх виробів пропонує «підвіконня, козирки, москітні сітки», де слово «козилок» є неправильним та зовсім непотрібно замінює відповідні для пропонованого асортименту українські слова «дашок, піддашок».

У польській сучасній розмовній мові можна побачити схожі тенденції, які відбуваються навколо стихійно абсорбованих лексем з англomовного простору. Однак на цьому подібність закінчується – у польській мові її розмовний різновид, неначе буфер, бере на себе левину частину запозичень (окрім суто спеціалізованих) і піддає їх адаптуванню до польського мовленнєвого простору, а у зазначених українських прикладах треба констатувати тенденцію несистемного й антисистемного проникнення незасвоєних запозичень до повсякденного вжитку, що дуже часто пов'язується з домінацією російськомовного простору на українській території. Можливо, подальші дослідження в запропонованому напрямку варто проводити на рівні порівняльних студій (наприклад, українсько-польських), де чітко визначатимуться елементи, спільні для обох просторів та характерні лише для одного з них.

Література

1. Волощак М. Неправильно – правильно : Довідник з українського слововживання : За матеріалами засобів масової інформації / М. Волощак. – [2-е доп. вид.]. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2003. – 160 с.
2. Гнаткевич Ю. В. Уникаймо русизмів в українській мові / Ю. В. Гнаткевич. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2000. – 50 с.
3. Масенко Л. Т. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 164 с.
4. Масенко Л. Т. Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциду / Л. Т. Масенко, В. П. Кубайчук, О. М. Демська-Кульчицька. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2005. – 399 с.
5. Ставицька Л. О. Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти / Л. О. Ставицька. – К. : «Пульсари», 2007. – 177 с.
6. Ставицька Л. О. Український жаргон : [словник] / Л. О. Ставицька. – К. : «Критика», 2005. – 496 с.
7. Ставицька Л. О. Українська мова без табу : Словник нецензурної лексики та її відповідників. Обценізви, евфемізми, сексуалізми / Л. О. Ставицька. – К. : «Критика», 2008. – 453 с.
8. Шерех Ю. Між книжками і з книжок / Ю. Шерех. – К. : Час, 1998. – 456 с.
9. Bilaniuk L. Contested Tongues : Languages Politics and Cultural Correction in Ukraine / L. Bilaniuk. – New York : Ithaca, 2005. – XIV, 230 Pp.
10. Bracki A. Surżyk – historia i terażniejszość / A. Bracki. – Gdańsk : Wydawnictwo UG, 2009. – 273 s.
11. Cieszyńska J. Dwujęzyczność, dwukulturowość – przekleństwo czy bogactwo? O poszukiwaniu tożsamości Polaków w Austrii / J. Cieszyńska. – Kraków : Wydawnictwo Naukowe AP, 2006. – 182 s.
12. Dubisz S. Wielojęzyczność. Kontakty językowe w rozwoju kultur słowiańskich / S. Dubisz, I. Stapor (red.). – Pułtusk : ASPRA-JR, 2008. – 426 s.

13. Lipińska E. Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań dwujęzyczności / E. Lipińska. – Kraków : Wydawnictwo UJ, 2003. – 147 s.
14. Lubaś W. Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich nr 4. Polityka językowa / W. Lubaś. – Opole : Wydawnictwo UO, 2009. – 560 s.
15. Skowron-Nalborczyk A. Zachowania językowe imigrantów arabskich w Austrii / A. Skowron-Nalborczyk. – Warszawa: «Dialog», 2003. – 298 s.

Стаття надійшла до редакції 27.10.2011 р.

УДК 811.161.2:81'276

О. А. Бугера

СОЦІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИЗМИ: ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА ТЕОРЕТИЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Бугера О. А. Соціальні діалектизми: історія розвитку та теоретичного опрацювання.

У статті розглядається явище соціальних діалектів у діахронічному аспекті, здійснено спробу систематизувати теоретичний матеріал світової та вітчизняної соціолінгвістичної думки.

Ключові слова: соціальний діалект (соціолект), арго, жаргон, сленг.

Бугера Е. А. Социальные диалектизмы: история развития и теоретической разработки.

В статье рассматривается явление социальных диалектов в диахроническом аспекте, предпринята попытка систематизировать теоретический материал мировой и отечественной социолингвистики.

Ключевые слова: социальный диалект (социолект), арго, жаргон, сленг.

Buhera O. A. Social dialectisms: history and theory of working out.

In the article is examined the phenomenon of social dialects in a historical aspect. An attempt was made to systematize theoretical material of world and native social linguistics.

Key words: social dialect (sociolect), social dialectism (sociolectism), argo, jargon, slang.

Соціальна діалектологія як мовознавча наука має досить тривалу історію: виникнення соціальних діалектів, очевидно, сягає тих часів, коли починає відбуватися соціальна диференціація суспільства, яка згодом і спричиняє появу соціальних діалектів. На жаль, установити, коли вперше було використано той чи той різновид соціолектів, практично неможливо, адже думки, що стосуються відповідної проблеми, є досить суперечливими. Крім того, імовірно, фіксація соціолектів у стародавніх текстах відбувалася з певним запізненням, оскільки наявні чіткі критерії і обов'язкові умови, які дозволяють письмово зареєструвати лексичну чи фразеологічну одиницю як соціальний діалектизм (як відомо, спочатку соціодіалектизм виникає в усному мовленні, поширюється, а згодом відбувається його фіксація).

Мета нашої статті полягає в тому, щоб простежити аспекти дослідження соціальних діалектизмів у зарубіжній і вітчизняній лінгвістиці, з'ясувати особливості їх виникнення, формування і розвитку. Відповідно до поставленої мети передбачаємо розв'язання ряду завдань, основними з-поміж яких є: простежити еволюцію соціолектів; систематизувати наукові здобутки зарубіжних і вітчизняних науковців у царині соціальної діалектології.

Перші згадки щодо соціальних діалектів припадають на період з XII по XV ст. Зокрема у Франції був зафіксований термін «jargon», відомий з XII ст., який мав значення «незрозуміла мова; пташина мова» [12, с. 284]. За іншими джерелами, у Франції свідчення про соціальний діалект, а саме арго, датується приблизно початком XIII ст., з появою на півночі Франції феодальних міст з їх різноманітними ремеслами й різкими соціальними суперечностями. Активний розвиток арго припадає на XIV–XV ст., час, коли відбувається Столітня війна, яка призвела до кризи на соціально-економічному ґрунті, розорення ремісників та селян і, як наслідок, утворення різноманітних угруповань злочинців та жебраків, у мові яких культивується арго.

Цілком справедливо першою писемною пам'яткою французького арго вважають словник грабіжницького жаргону М. Швоба «Le jargon des Coquillards en 1455», який дійшов до нас в актах судейського процесу банди кокіярів з XV ст. [2, с. 5]. Український дослідник французького арго А. Білас зазначає, що вперше слово *арго* з'являється у 1628 році XVII ст., «у творі О. Шеро «Le Jargon de l'argot reforme»: «L'argot, une société » (арго – це товариство)» [3, с. 19]. Поглиблене вивчення арго започаткував Фр. Мішель, який заклав основи порівняльного вивчення соціальних діалектів. Серед вагомих французьких науковців кінця XIX ст. це явище досліджували О. Вітю (1884) – арго XV ст.; Л. Шен (1888) – арго в містеріях і в баладах Ф. Війона; М. Швоб і Ж. Гійесс (1892) – механізм словотворення в арго. Але найбільш значним явищем в аргології початку XX ст. стали фундаментальні праці Л. Сенеана, у яких автор глибоко й документально вивчив давнє арго та його розвиток у XIX ст., за що був названий батьком сучасних аргологічних досліджень своїм колегою французьким лінгвістом П. Гіро [2].

М. Чемоданов зазначає, що саме у Франції найраніше і найбільш чітко був сформований лінгвістичний інтерес до соціальної природи мови, а зусиллями французької соціологічної школи (створена Антуаном Мейє та його учнями) соціальний аспект вивчення мови вперше був уведений у науку як суттєвий та необхідний [13, с. 6]. Крім того, значним здобутком для того часу була робота П. Лафарга «Мова і революція» (1894) – це перше лінгвістичне дослідження, у якому розмежування соціальних варіантів французької літературної мови було не тільки зафіксоване, але й обґрунтоване як результат та відображення суспільних суперечностей епохи французької буржуазної революції.

Перші писемні згадки щодо іспанського арго зафіксовані у збірнику «Romances de germania ... con el vocabulario» Х. Ідальго, який був опублікований у Барселоні в 1669 році [9].

Німецьке арго (Rotwelsch, або Rotwlsch) – це здебільшого видозмінена німецька мова з численними єврейськими та італійськими вкрапленнями, бере свій початок з XIII ст., хоч перші словники – праці Г. Еслібаха – датуються 1490 роком, а Liber vagatorum (Книга бродяг) була

надрукована вже в 1510 році. У 20-ті роки ХХ ст. одним з найвідоміших германістів був Т. Фрінгс, якому належать фундаментальні праці з німецької діалектології та мовознавства, де науковцем були сформовані принципи соціально-історичного підходу до мови.

А російський дослідник Д. Лихачов до одних із перших свідчень арго на європейському просторі зараховує такі праці: Fr. Kluge. *Rotwelsch*. Strassburg, 1901 р. – у Німеччині, L. Sainean. *L'argot ancien*. Paris, 1907 р. – у Франції, G. Krapp і Н. Bredley, стаття «Slang» т. «Encyclopaedia Britannica» – у Великій Британії [4, с. 95]. Зауважимо, що історія англійського сленгу сягає своїми коріннями часів життя та творчості У. Шекспіра, який неодноразово використовував у своїх творах подібні лексичні одиниці. Знавець англійського сленгу М. Маковський зазначає, що, на жаль, ми не володіємо зафіксованими письмовими документами власне «сленгового» характеру раннього періоду розвитку мови, бо сленг на той час не був чітко диференційований від інших соціальних різновидів мови; у зв'язку з цим доводиться розглядати лише лексикографічні праці, датовані ХV ст., присвячені так званому «зłodийському» («воровському») словнику [6, с. 37]. На думку М. Маковського, найбільш значною працею є словник Т. Хармена, письмовою передумовою якого був доробок Р. Копленда. Англійський сленг – це потужне явище, яке поступово завойовувало нові небосхили, адже стало підґрунтям для формування та розвитку сленгу в інших англійських країнах, зокрема в Америці. До того ж на сучасному етапі англійський та американський сленг здобув неабияку популярність і поширюється серед носіїв інших країн світу. Так, досить активно поповнюють свій лексичний запас американським та англійським сленгом ряд європейських країн, зокрема Німеччина, Франція, Росія, Україна.

У Росії про перші свідчення щодо існування особливої мови – «отверніца» відомо завдяки записам голландця І. Маса, який перебував у Росії в 1601 – 1635 рр. та його сучасника англійця Р. Джеймса. Цей соціолект використовували для спілкування козаки-бунтівники під керівництвом Івана Болотникова, правда, окрім назви, ми про нього не маємо жодних інших відомостей [1].

Д. Лихачов найважливішим здобутком для історії російського арго вважає матеріал, представлений у двох книгах ХVІІІ ст.: «История славного вора, разбойника и бывшего московского сыщика Ваньки Каина» (изд. З.М., 1792) та «Обстоятельное и верное описание добрых и злых дел российского мошенника, вора, разбойника и бывшего московского сыщика Ваньки Каина, всей его жизни и странных походов, сочиненное М. [атвеем] К. [остомаровым] в Москве 1175 г.» [4, с. 118].

Слід зазначити, що російська соціолінгвістична традиція не обмежується кримінальним арго, адже досить поширеним у ХVІІІ ст. були умовно-професійні арго корпоративних ремісників, дрібних торгівців та селян, наприклад, офені Володимирської губернії [1]. Перші ґрунтовні

відомості щодо офенської мови (більш ніж 100 слів) належать до словника П. Палласа («Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницей Всевысочайшей особы» 1787–1789 гг. изд. в 4 томах), де укладач словника помилково прийняв «умовні мови фені» за особливе «суздальське наріччя»; праця була видана в 1787 році за наказом Катерини II, яка змусила губернаторів висилати слова з підпорядкованих їм країв, завдяки чому і відбувалося поповнення словника [1]. Згодом у XIX–XX ст. виходить у світ потужний та відомий словник В. Даля («Толковый словарь живаго великорускаго языка»). Ураховуючи всю відвертість, безцеремонність так званої «живої» мови словника, праця викликала неоднозначну оцінку суспільства й видавництв, а тому зазнала деяких поправок.

Необхідність соціологічного підходу до мови була усвідомлена в науці давно, але аж до кінця XIX ст. соціальна характеристика мови відбувалася зазвичай у термінах філософії, психології та соціології, а чітке розрізнення соціального та структурного аспектів мови поправу належить Ф. де Сосюру і є досягненням науки XX ст.

20–30-ті рр. XX ст. характеризуються новою потужною хвилею зацікавлення та розробок у соціолінгвістичній думці російських та чеських науковців (Празький лінгвістичний гурток) [13]. Увагу зарубіжних мовознавців, які працюють у цей період, привертають такі питання соціолінгвістики, як соціальна зумовленість мови – Р. Шор, Є. Поливанов; лінгвістичне вивчення міста – Б. Ларін; специфічні закономірності розвитку мови, що стосуються різних суспільно-економічних формацій – А. Іванов, Л. Якубинський; класова диференціація мови – В. Жирмунський. Хоч здебільшого дослідження тогочасних науковців відзначаються розробками явища «злодійського» та професійного жаргонів – Д. Лихачов, В. Тонков, усе ж таки не залишається поза увагою і непоширена на той час проблема вивчення складного впливу жаргону і просторіччя на літературну мову, якою займалися В. Виноградов, А. Селищев, Б. Ларін та ін.

На окрему увагу заслуговують дослідження Празького лінгвістичного гуртка, що збагатив сучасну соціолінгвістику своїми досягненнями. Б. Гавранек одним з перших лінгвістів гуртка сформулював теорію літературної мови, де була зроблена спроба встановити різницю між нормами народної та літературної мови, згодом чеська теорія літературної мови знайшла своє продовження в роботах А. Едлічка, Й. Вахека та ін.

Соціологічна характеристика явищ мови, вивчення закономірностей функціонування мови, яка виникає під впливом суспільних умов, зв'язок історії мови з еволюцією суспільного процесу продовжують залишатися ключовими проблемами радянського мовознавства і в 50–60-ті роки, хоч дещо змінюється характер та напрямок досліджень [13, с. 21]. Вагомим внеском у розвиток проблем соціальної лінгвістики є дослідження, які стосуються історико-соціологічної характеристики діалекту у зв'язку з

класовою і феодальною суспільно-економічною формацією, а також праці, у яких теоретично узагальнюється лінгвістичний досвід у сфері мовної будови. У цей період активно працюють такі дослідники, як В. Виноградов, Ф. Філін, В. Жирмунський та ін. Крім того, у 60-ті роки відбувається розширення обріїв дослідження і зарубіжні соціолінгвісти починають торкатися у своїх працях германських мов, наприклад, В. Бондалетов, М. Гухман.

Період 50–60-х років був плідним і для мовознавства США. Так, у 1952 році американський дослідник Х. Каррі вперше використав термін *соціолінгвістика*, цим терміном була визначена течія, яка фактично вже існувала в мовознавстві і передбачала вивчення мови як суспільного явища.

М. Чемоданов зазначає, що соціолінгвістика США є досить неоднорідною у своїх теоретичних концепціях, але в ній однозначно й різко підкреслюється необхідність чітко розрізняти структурний і соціальний аспекти вивчення явищ мови [13, с. 28]. Так, здобутки американських науковців можна умовно розподілити на два основних напрямки (перший – лінгвістичний, а другий – етнографічний), які яскраво демонструють різні шляхи розвитку соціолінгвістичної думки США. У. Лабов працює в лінгвістичному напрямку та вивчає структуру й розвиток мови в соціальному контексті мовного співтовариства, а саме розглядає напрям загальної лінгвістики, що передбачає питання фонології, морфології, синтаксису, семантики. Ще одним здобутком У. Лабова є його фундаментальна монографія про соціальну стратифікацію англійської мови у Нью-Йорку.

На вивчення соціально зумовленого розподілу варіативності мовних форм звертає увагу Дж. Гамперц, де вихідними теоретичними засадами постає теорія малих груп, теорія соціальної взаємодії й теорія ролей, яка була запропонована сучасною американською соціологією та соціальною психологією [13, с. 30]. Дж. Гамперц припускав, що кожна роль використовує як мовну діакритику певний код чи субкод, що і є нормою рольової поведінки. Науковець розрізняє дві форми мовної дистрибуції – діалектне (міжособистісне) варіювання, яке відбувається між групами, що мають відмінності в соціальному чи територіальному плані, і таке, що нашаровується, іншими словами, внутрішньо-особистісне варіювання, яке визначається ситуацією спілкування і полягає в тому, що один зі співрозмовників залежно від ситуації переходить від діалектних норм до норм побутово-розмовного мовлення чи навіть до норм літературної мови і, відповідно, є носієм різних соціальних та функціональних стилів усередині конкретної мовної групи [13, с. 31]. У лінгвістичному напрямку працював і Р. Макдевід молодший, який досліджував діалектну та соціальну диференціацію в міському суспільстві. Розв'язуючи проблему виникнення соціальних діалектів, американець стверджував, що розбіжності в мовленні з'являються не через розумову чи моральну неповноцінність, а через відмінності в культурному досвіді [5, с. 381].

Другий – етнографічний напрям представлений перш за все працями Д. Хаймса, у яких автор обґрунтовує необхідність та значущість соціокультурного аспекту, що визначає типи та моделі застосування мови й характеризує з соціальної позиції його пізнавальне й емоційне значення, а тому поряд із граматиною, яка займається описом структури мови, необхідно створити етнографію мовлення – відсутню ланку між формально-граматичним підходом до мови та етнографічним описом культури мовця на цій мові людського колективу [13, с. 33].

Принадно зазначимо: зафіксовані терміни (арго, жаргон, сленг, офені і т. ін.), які трапляються на початковому етапі виникнення соціолектів, навряд чи відповідають сучасному баченню й витлумаченню, до того ж кожна країна має свою власну історію формування будь-якого мовного явища, і соціальний діалект не є винятком, а тому можемо спостерігати розгалужену систему термінів, залежно від місця та часу функціонування того чи того різновиду соціолектів.

Першоджерела українських соціолектів, як зазначають дослідники, сягають приблизно XVII–XVIII ст., ними є лексикографічні описи різних видів соціальних діалектів, які припадають на середину XIX ст. Такі праці друкуються переважно в часописах і мають на меті витлумачити окремо взяті соціально марковані лексичні одиниці, які на той час функціонували в мовах певних соціальних та професійних груп. Зокрема, І. Щур, подаючи хронологію появи досліджень, що фіксують соціолекти середини XIX ст., до одних із перших розвідок зараховує часопис «Северная пчела» (1854), де наводиться тлумачення слова «грицько», яке використовували у своєму мовленні чорноморські моряки, а також «Одесский вестник» (1866), де розкриваються значення жаргонізмів одеських комерсантів [14, с. 10]. Друга половина XIX – початок XX ст. характеризується поживленням інтересу до явища соціального діалекту, про що свідчать чисельні праці, у яких досліджується мова сліпих музикантів – «невлів», лірників та жебраків, злочинців і бурсацько-семінарського соціолекту.

Період з 1920-х років і аж до 60-х рр. засвідчує певний застій та затишшя в українській соціальній діалектології. Згодом у 60–80-ті роки XX ст. з'являються роботи О. Горбача та Й. Дзендзелівського. Варто зазначити, що до збірника Й. Дзендзелівського входить 24 публікації періоду роботи від 1968 до 1993 року, але більшість із них (22 публікації) побачили світ за кордоном.

Вражаючим є те, що вітчизняні науковці досить тривалий час (аж до другої половини 1980-х рр.) не надавали належної уваги соціолінгвістичним процесам на теренах української мови, обмежуючись поодинокими теоретичними доробками та окремими оглядовими розділами в підручниках. Зокрема, у підручнику «Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія» за редакцією І. Білодіда (1973 р.) у розділі «Соціальні діалектизми» знаходимо традиційну вітчизняну

класифікацію соціальних діалектів (куди зараховують професіоналізми, жаргонізми, арготизми), проте автори вказують на широке вживання в зарубіжному мовознавстві терміна *сленг* [11]. Традиційних поглядів також дотримуються С. Бевзенко, І. Матвіяс, О. Пономарів.

Частково торкається питання українських соціолектів (арго) російський мовознавець В. Бондалетов, який намагається простежити зв'язок російського арго з українським та білоруським. Автор переконаний, що вся сукупність східнослов'янських арго бере свій початок від спільного для них лексичного фонду, що існував, на його погляд, уже в XIV–XV ст.

Поступово, починаючи з 90-х рр. XX ст., українська соціолінгвістична думка набирає обертів, еволюціонує і збагачується ґрунтовними дослідженнями. Історичні події та умови, у яких перебувала на той час уже незалежна Україна, позитивно впливають на активний розвиток в усіх мовознавчих напрямках, зокрема і в українській соціальній лінгвістиці, яка істотно відставала, порівняно з досягненнями в цій царині, наприклад, росіян, поляків, чехів.

У цей час (1992 р.) з'являється стаття Ю. Сапліна «Соціолінгвістичні аспекти лексичної синонімії», де висвітлюється питання щодо відношень між «діахронічними» синонімами молодіжного жаргону, а поява нових елементів у синонімічному ряду пов'язується зі складними соціопсихологічними процесами [8].

У 90-ті рр. XX та на початку XXI ст. поміж вітчизняних науковців та дослідників набуває популярності термін *сленг*. Серед науковців побутує думка, що *сленгом* користуються практично всі, незалежно від віку, освіти, посади, соціального стану і т. ін. Сучасні умови сприяють швидкому поширенню, популяризації й безперервному кількісному зростанню сленгових одиниць та їх варіантів, що є підґрунтям і передумовою для створення різноманітних словників нелітературної лексики.

На підтвердження цього факту в 1998 році вийшов друком «Перший словник українського молодіжного сленгу», що уклала С. Пиркало. У своїх роботах дослідниця активно популяризує термін *сленг* і говорить про «необхідність існування і соціальних жаргонів, і діалектів, просторіччя, лайки», адже «професійні жаргони існують і в академіків» [7, с. 26].

Однією з перших спроб ґрунтовного аналізу сленгу є робота Т. Друма, де автор досить глибоко висвітлює способи творення сленгу. Підвищена зацікавленість феноменом сленгу та чисельні спроби поповнити термінологічний ряд традиційної класифікації західним терміном *сленг* змушували науковців розв'язувати складні й неоднозначні питання. Так, Л. Ставицька у статті «Про взаємодію жаргону і сленгу» (2000 р.) намагалася з'ясувати «шляхи засвоєння молодіжним сленгом нейтралізованого в розширеному вживанні кримінального арго» [10]. Пізніше, у 2005 році, виходить у світ монографія Л. Ставицької, де дослідниця не тільки подає

детальну класифікацію соціальних діалектів, але й окреслює динаміку соціолектів української мови впродовж XIX – початку XXI ст.

З'являються праці, присвячені таким окремим шарам сленгової лексики, як молодіжний сленг, комп'ютерний, музичний, учнівський, мова картярів і шахістів, брокерів, бухгалтерів, маклерів, науковий та спортивний жаргон та ін. Н. Шовгун у дисертації «Формування українського сленгу в мовленнєвій діяльності малих соціальних груп» окрему увагу приділяє мовленню філологів, менеджерів, а також мовленню «металістів» Києва та Львова. На окрему увагу заслуговують дослідження, присвячені регіональним особливостям соціолектів. Т. Миколенко розглядає український міський сленг тернопільців, С. Мартос простежує молодіжний сленг у мовленнєвій структурі м. Херсона.

До проблеми перекладу соціолектів, а саме американського військового сленгу, звертається і В. Балабін. У монографії дослідник висвітлює проблему розмежування сленгу та інших типів нелітературного мовлення, особливості перекладу американського військового сленгу на українську мову за допомогою українського військового сленгу. Це далеко неповний перелік усіх праць, де науковці окреслюють ті чи ті проблеми, пов'язані з соціалектами, і більш-менш успішно намагаються їх розв'язати.

Узагальнюючи сказане, зауважимо: історія виникнення, формування і розвитку соціальних діалектів у мовах світу є неоднаковою, як неоднаковими є й теоретичні засади їх дослідження у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві. Адже до сьогодні немає єдності думок у витлумаченні самого поняття «соціолект», різні лінгвістики пропонують різні підходи щодо диференціації відповідного явища. Крім того, триває дискусія стосовно термінологічної парадигми. Перспективу вбачаємо в подальшому дослідженні типології соціальних діалектів.

Література

1. Арго // Онлайн Енциклопедія Кругосвет. – Режим доступу : http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/ARGO.html.
2. Береговская Э. М. Социальные диалекты и язык современной французской прозы : [уч. пос. для слушателей спецкурса] / Эда Моисеевна Береговская. – Смоленск, 1975. – 120 с.
3. Білас А. А. Відтворення арготизмів в українських перекладах французької художньої прози XIX – XX століть : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.16 / Андрій Андрійович Білас. – Івано-Франківськ, 2006. – 245 с.
4. Лихачев Д. С. Статьи ранних лет : [сборник] / Дмитрий Сергеевич Лихачев – Тверь : Тверское обл. отд-ние Рос. фонда культуры, 1993. – 144 с.
5. Макдэвид Р. И. Диалектные и социальные различия в городском обществе / Р. И. Макдэвид // Новое в лингвистике : Социолінгвістика. – М. : Прогресс, 1975. – Вып. VII. – С. 363 – 381.
6. Маковский М. М. Английские социальные диалекты (онтология, структура, этимология) : [уч. пособ.] / Михаил Михайлович Маковский – М. : Высшая школа, 1982. – 135 с.
7. Пиркало С. Сленг : ненормативно, але нормально / С. Пиркало // Урок української. – 2000. – № 4. – С. 26 – 28.
8. Саплін Ю. Ю. Соціолінгвістичні аспекти лексичної синонімії / Ю. Ю. Саплін // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 40 – 44.
9. Семів А. Р. Структурні та семантико-стилістичні особливості лексики арго у сучасній французькій мові (на матеріалі мови преси) : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.05 – «Романські мови» / А. Р. Семів. – К., 2001. – 19 с.

10. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг : соц. диференціяція української мови : [монографія] / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 464 с.
11. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 438 с.
12. Сучасний словник іншомовних слів : Близько 20000 слів і словосполучень / [уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, НАН України. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
13. Чемоданов Н. С. Проблемы социальной лингвистики в современном языкознании / Н. С. Чемоданов // Новое в лингвистике : Социолінгвістика. – М. : Прогресс, 1975. – Вып. VII. – С. 5 – 40.
14. Щур І. Український комп'ютерний сленг : формування і функціонування : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ірина Ігорівна Щур. – К., 2006. – 245 с.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2011 р.

УДК 811.161.2'373.7 + 159.942

Г. Г. Демиденко

ЕМОЦІЙНА СЕМАНТИКА ПАРАЛІНГВАЛЬНИХ ФРАЗЕМ НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕГАТИВНИХ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ МОВЦЯ

Демиденко Г. Г. Емоційна семантика паралінгвальних фразем на позначення негативних психічних станів мовця.

У статті з'ясовано особливості мовної репрезентації психічного стану «відчай»; визначено специфіку фразеологічних одиниць із невербальним компонентом у ролі семантичного індикатора, тим самим указано місце таких сталих висловів у системі засобів, які формують емоційний код мови.

Ключові слова: емоція, емоційна семантика, психічний стан, паралінгвальний фразеологізм.

Демиденко А. Г. Эмоциональная семантика паралингвистических фразем, обозначающих негативные психические состояния говорящего.

Статья рассматривает особенности языковой репрезентации психического состояния «отчаяние»; определена специфика фразеологических единиц с невербальным компонентом в роли семантического индикатора, тем самым указано место таких устойчивых выражений в системе тех средств, которые формируют эмоциональный код языка.

Ключевые слова: эмоция, эмоциональная семантика, психическое состояние, паралингвистический фразеологизм.

Demidenko A. G. Emotional semantics paralinguistical phraseologism, designating negative mental conditions of speaker.

The article defines features of language репрезентации a mental condition «despair»; explains specificity of phraseological units with nonverbal component in a role of the semantic indicator is defined, the place of such steady expressions in system of those means which form an emotional code of language.

Key words: emotion, emotional semantics, a mental condition, paralinguistical phraseologism.

Емоційна сфера комунікації являє собою важливий аспект у розв'язанні основних питань сучасної лінгвістики, зокрема мови та мислення, мови і свідомості, індивідуального й колективного в мові тощо. Посилення інтересу до вивчення лінгвістики емоцій – емотиології – засвідчено появою низки робіт вітчизняних і зарубіжних учених (Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, А. Вежбицька, Т. Р. Зверева, А. М. Манзій, Н. В. Лугова, П. О. Селігей, О. В. Урисон, Н. А. Хом'якова, В. І. Шаховський), що і визначило значущість цього напрямку наукових пошуків.

У процесі аналізу різних тематичних пластів фразеології української мови виявлена особлива здатність деяких з них називати емоції, почуття,

емоційні стани особи. Паралінгвальні стійкі звороти постають у комунікативному просторі окремого етносу як результат взаємодії семіотичних систем – вербальної та невербальної. З огляду на те, що будь-яка емоційна реакція спричиняє зміни людського організму (фізіологічні, на рівні глибинних структур психіки і т. ін.), невербальну поведінку можна зарахувати до важливих складових емоційного світу мовця.

Мета наукової розвідки полягає у вивченні особливостей семантичної структури фразем на позначення паравербальних дій зі значенням розпачу, відчаю і, як наслідок, апатійного стану в українському мовному середовищі.

У сучасній психології під емоційними станами розуміють такі психічні стани, які виникають у процесі життєдіяльності суб'єкта і визначають не тільки рівень інформаційно-енергетичного обміну, але і спрямованість поведінки. До них належать: 1) радість (задоволення, веселощі); 2) смуток (апатія, сум, депресія); 3) гнів (агресія, озлоблення); 4) страх (тривога, переляк); 5) подив (цікавість); 6) огида (презирство).

До емоційних станів зараховують: настрої (загальне емоційне тло), афекти (інтенсивні реакції на екстремальні умови, коли індивід втрачає здатність до саморегуляції), стреси (реакції на недостатність задоволення життєво важливих потреб, що потребують мобілізації всіх зусиль), фрустрації (реакції на ситуації перешкоди, які виявляються в тимчасових порушеннях зв'язку між свідомістю і діяльністю).

Відомо, афектні прояви позитивних емоцій – захоплення, натхнення, ентузіазм, напад нестримних веселощів, сміху, прояви негативних емоцій – це лють, гнів, жах, відчай, що нерідко супроводжуються ступором (застиганням у нерухомій позі). Після афекту часто спостерігається занепад сил, байдужість до всього або розкаяння у скоєному злочині (афектний шок). Часті прояви афекту у звичайній ситуації спілкування свідчать про невихованість людини (вона дозволяє собі входити в афектний стан) або про наявність нервово-психічного захворювання.

Згідно з класифікацією Ю.Ф. Прадіда, тематичне поле ФО «емоційні процеси людини» нараховує тринадцять груп, а саме: 1) відраза, огида; 2) задоволення, радість; 3) гнів, лють; 4) захват, захоплення; 5) любов, пристрасть; 6) страждання, мука; 7) занепокоєння, тривога; 8) здивування, подив; 9) зневага, нехтування; 10) збентеження сором; 11) страх, жах; 12) сум, печаль; 13) відчай, приреченість [6, с. 97]. Семантична структура стійких виразів на позначення емоційної модальності розгалужена й може засвідчувати емотиви-номінанти жестів, мімічних дій, фонаційних реалій спілкування. З позиції психологічної науки «відчай – це психічний стан розпачу, безперспективності (дійсних чи уявних), зневіри людини у своїх можливостях, втрата позитивних надій щодо сучасного і майбутнього; він може виникати на ґрунті невиліковних хвороб, глибоких розладів нервової системи і психіки, а також збігу надто несприятливих для людини

зовнішніх обставин» [2, с. 29]. Такі обставини мають різну природу, однак усі вони неодмінно створюють для індивіда враження про його приреченість перед майбутньою загрозою. Логічно напрашується висновок: довести людину до відчаю може жах своїм крайнім виявом. Певне страхіття охолоджують кров, провокує заціпеніння тіла і повне безсилля, втрату голосу. Однак психологічна відмінність між цими поняттями наявна і полягає в тому, що вони обидва характеризують повну безнадійність. Інша річ, чи призведе ця безнадійність до жаху або відчаю, залежить від того, як людина сприймає майбутнє нещастя. Якщо вона вимірює його величину, то відчуває розпач, якщо – наближення, то нею керує жах. В обох випадках вона страждає, але від різних причин: у відчаї – від самого нещастя, у жахові – від неминучості наближення. Сила відчаю корелює зі зниженням потенційної сили людини, яка чинить опір нещастю, а також з неминучістю лиха. Жах, зі свого боку, визначається величиною майбутньої небезпеки.

Мовний аспект вивчення емоційної семантики дещо відрізняється від психологічної підоснови, адже «у психологічній науці розрізняють чуттєвий тон, емоцію, афект, почуття, пристрасть і настрої, у мові ж поняття «емоція» та «почуття» не розмежовується. Емоції виступають складовими почуттів, настрої характеризується значною тривалістю певних емоцій (останній може «закорінюватися» в певному емоційному стані – Г. Д.)», тому «ці лексеми протиставляються за диференційним семами «ступінь участі мисленнєвого компонента», «об'єкт», «часова тривалість» [1, с. 124]. Це твердження справедливе і для паралінгвальних фразем з емоційною семантикою за умови, що невербальна її складова відповідає наведеним диференційним семам. Зауважимо: часові межі переживання емоційної реакції та відповідної паравербальної дії не завжди збігаються і зумовлюють одне одного. Так, людина може перебувати, скажімо, у відповідному стані, однак не сигналізувати про це візуально.

Проілюструємо нашу думку мовним матеріалом, який складають сталі вислови на позначення стану відчаю, розпачу, апатійності: *битися (бити [себе]) об поли [руками]* [8, с. 30]; *битися головою об стіни* [8, с. 30]; *вбирати (втягувати) / ввібрати (втягти, втягнути) голову в плечі* [8, с. 54]; *аж за голову взятися* [8, с. 61]; *вити вовком (звіром)* [8, с. 88]; *вішати / повісити голову* [8, с. 114]; *вішати (хнюпити, опускати) / повісити (похнюпити, опустити) носа (ніс)* [8, с. 114]; *махнути / рідше махати рукою* [8, с. 382]; *кисла міна* [8, с. 391]; *опустити / опускати вуха* [8, с. 468]; *опустити / опускати голову* [8, с. 468]; *[аж] рвати (дерти, скубти і т. ін.) на собі (на голові) волосся (чуба)* [8, с. 594]; *руки опускаються / опустилися* [8, с. 624]; *спадати / спасти з лиця (на лиці, на виду)* [8, с. 678]; *[аж] ударити об поли руками* [8, с. 732]; *як у воду опущений* [8, с. 468]. Серед наведених одиниць найбільшу частину становлять жестові фразеологізми, менше – мімічні символічні рухи.

Вислів *аж за голову взятися* «уживається для вираження сильного здивування, переживання, туги, розпачу тощо» і репрезентує відповідно стан безвихідності мовця. «Жестикулянт береться за голову обома руками, переважно за потилицю чи бокову частину так, аби вся поверхня долонь охоплювала її. Цей жест мотивовано фізичним рухом, який людина виконує у момент головного болю, прагнучи полегшення» [3, с. 137]. Відповідно ФО використовуватиметься в ситуації, коли особа дізнається деяку несподівану для себе інформацію в якійсь ситуації, до якої вона може бути певним чином причетна. Інші обставини комунікації: відбувається усвідомлення власної неправильної дії або вчинку. Експресія жестового деривата передається за певних умов взаємодії і стійкому звороту, створюючи додаткові прагматичні відтінки, коли підкреслюється деяка театральність комунікативного процесу, зокрема поведінки індивіда.

Фразеологізм *опустити / опускати вуха* означає «впасти у відчай, засмутитися, зневіритися і т. ін.». Не викликає сумніву те, що мотивованість цієї одиниці пов'язана з метафоричним переосмисленням відповідного тваринного руху органами слуху внаслідок особливостей їх анатомічної будови. Перебуваючи у пригніченому стані, тварина опускає голову, вуха, присідає нижче до землі, починає плазувати. Людина не в змозі пережити цю емоцію на фізичному рівні, буквально опускаючи вуха, проте вона відчуває свою приреченість у ситуації, пов'язаної із задоволенням потреби, потягом, з досягненням задуманого та бажаного.

Характерний для стану зневіри і такий сталий зворот *вбирати (втягувати) / ввібрати (втягти, втягнути) голову в плечі*, який тлумачиться як «знітитися від чого-небудь (від страху, сорому тощо)». Зовнішній вигляд людини передає «емоційний тон» її внутрішнього стану: рухи повільні, руки та голова опущені. Безперспективність розв'язання якогось питання, усвідомлювана безнадія викликає в мовця не лише відповідні рухи голову вниз, але й піднімання плечей угору. Так проявляється закономірна захисна реакція особистості, бажання «прихистити себе у своєму ж тілі».

Семантика вислову *руки опускаються / опустилися*, а саме «хто-небудь впадає в апатію, стає байдужим, пасивним, бездіяльним; не хоче робити чогось» доповнює попередній приклад. У словнику жестів представлено таку одиницю *опускати / опустити руки (плечі)*, що використовується задля «вираження пасивності, безвольності, пригнічення у зв'язку з нещастям, горем» [1, с. 89]. Однак наголосимо на психологічній різниці між відчаєм та апатією, яка полягає в інтенсивності та тривалості явища «душевної розпуки». Фразема демонструє позу людини, плечі якої розслаблені (вона вже не спроможна на продукування захисних стратегій), низько опущені, руки звисають уздовж тіла або лежать на колінах, голова також опущена.

Деяка невідповідність семантики жестового фразеологізму й відповідного жесту засвідчена відповідно в таких одиницях *махнути / рідше махати рукою*, що вживається на позначення «1) перестати займатися ким-,

чим-небудь, турбуватися про когось, щось, збайдужіти до когось, чогось // Перестати говорити про щось, обірвати розмову // Залишити, покинути когось, щось. 2) не турбувати, не чіпати когось // Відмовитися від кого-, чого-небудь. Перестати сподіватися на щось, чекати чогось // Утратити віру; зневіритися // Примиритися з чимось; заспокоїтися»; і *махати / махнути, замахати рукою (руками)* зі значеннями «1) відмова від контакту, розмови, висловлення думки; 2) незадоволення, почуття прикрості, роздратованості; негативні оцінка чогось; 3) *вираження безвиході, безперспективності становища* (курсив наш – Г. Д.)» [1, с. 86–87]. Первісне значення символічної дії асимілювалося у вислові, де відображено лише елемент безпорадності людини в певній комунікативній ситуації – збайдужіння до когось або чогось. Видозмінених прагматичних потенцій набувають вербалізовані жести, які вирізняються полісемією, тоді частина значень утрачаються, частина трансформуються відповідно до процесів концептуалізації емоційної сфери життя народу.

Яскраве проживання емоції відчаю фіксує й інший стійкий вираз *битися головою об стіни* – «перебуваючи у стані розпачу, даремно докладати зусилля, щоб запобігти чомусь небажаному». Напевне, жестовий еквівалент такого потужного фізичного руху має стосунок до переживання розпачу на межі з досадою. Остання, як відомо, може спровокувати насильницькі дії як на адресу учасників комунікації, так і особистісно зорієнтовані. Це так звана «емоційна розрядка», здатна знизити дію негативного емоційного фону для людини.

Фразеологізм *[аж] рвати (дерти, скубти і т. ін.) на собі (на голові) волосся (чуба)*, який означає «впадати у великий відчай, розпач; дуже переживати, побиватися» зосереджує увагу мовця на інтенсивності виконуваної дії. Виймати волосся з голови з величезною силою, на нашу думку, має ознаки специфічного психічного розладу, що набуло переосмисленого значення. Проблема висмикування пасом волосся виникає в дитячому віці. Такі можливі маніпуляції з власним волоссям мають виразно ритуальний характер, звичайно пов'язаний зі символічним захистом від передбачуваної шкоди. Психічні стереотипи реалізуються іншими симптоматичними проявами. Подекуди цей розлад є способом самозаспокоєння на тлі психічної напруги, конфліктних ситуацій мозок «пригадує» про «ефективний спосіб» самоунормування, і звичайне накручування волосся трансформувалося у психічне захворювання. Клінічна картина може мати такий вигляд: прагнення здійснити самопокарання, істинне або демонстративне. Людина нелогічно завищує або занижує свою самооцінку, що залежить від природжених психологічних особливостей і впливу соціуму. Проте в обох випадках, якщо очікування та вимоги особистісно важливих людей не виправдовуються, виникає психологічна декомпенсація. При заниженій самооцінці – самопокарання здебільшого істинне, при завищеній самооцінці – демонстративне.

Виривання волосся може свідчити про повну покірність долі, про неможливість відповідати вимогам ззовні чи бути способом привернення уваги до себе. А відтак, вислів досить чітко формулює особливості несприятливої ситуації спілкування, у якій мовець прагне метафорично компенсувати емоційне навантаження фізичним впливом саморуйнівного характеру.

Окремі положення, висловлені в науковій праці, можуть закликати до дискусії, адже встановити мотивованість того чи того жесту, і, відповідно, через нього фразеологізму, буває вкрай важко, що створює певну неоднозначність витлумачення таких сталих зворотів. Цим забезпечується актуальність дослідження та перспективність подальших пошуків, передусім це стосується висловів, зв'язок яких з жестовим дериватом утрачено й у разі, коли самі жестові одиниці не зафіксовані спеціальними словниками.

Література

1. Акишина А. А. Жесты и мимика в русской речи : Лингвострановедческий словарь / А. А. Акишина, Х. Кано, Т. Е. Акишина. – М. : Русский язык, 1991. – 146 с.
2. Григоренко Н. Проблеми визначення мовних одиниць на позначення емоцій (на матеріалі української та англійської мов) / Н. Григоренко // Наукові записки. – Вип. 89 (3). – Серія : філологічні науки (мовознавство) : у 5 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – С. 123–127.
3. Григорьева С. А. Словарь языка русских жестов / Григорьева С. А., Григорьев Н. В., Крейдлин Г. Е. – Москва-Вена : Языки русской культуры; Венский славистический альманах, 2001. – 256 с.
4. Зверева Т. Р. Эмоции во фразеологической картине мира русского языка с позиции носителя удмуртского языка : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук 10.02.01 «Русский язык» / Т. Р. Зверева. – М., 2002. – 20 с.
5. Манзій А. М. Емоційна лексика у сучасній німецькій мові : структура, семантика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук 10.02.04 «Германські мови» / А. М. Манзій. – Чернівці, 2008. – 19 с.
6. Прайд Ю. Ф. Русско-украинский и украинско-русский тематический словарь. Эмоции человека. – Симферополь, 1994. – 244 с.
7. Психологічний словник / За ред. В. І. Войтка. – К. : Вища школа, 1982. – 216 с.
8. Словник фразеологізмів української мови [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
9. Хомякова Н. А. Эмотивные фразеологизмы в русском, французском и английском языках (сопоставительный анализ) : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. филол. наук 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Н. А. Хомякова. – М., 2008. – 23 с.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2011 р.

УДК 811.161.2'373.48

Ю. В. Єловська

ВІДОБРАЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ ТАБУ В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

Єловська Ю. В. Відображення комунікативних табу в українських пареміях.

У статті розглядається проблема зв'язку комунікативних табу з народними віруваннями й повір'ями, наводяться приклади відображення мовних, тематичних і контактних табу в українських пареміях.

Ключові слова: комунікативні табу, мовні табу, паремії.

Єловская Ю. В. Отражение коммуникативных табу в украинских паремиях.

В статье рассматривается проблема взаимосвязи коммуникативных табу с народными верованиями и поверьями, приводятся примеры отражения словесных, тематических и контактных табу в украинских паремиях.

Ключевые слова: коммуникативные табу, словесные, тематические, контактные табу, паремии.

Yelovska Yu. V. Communicative taboos in Ukrainian proverbs and sayings.

This article examines the interconnection between communicative taboos religion and beliefs, gives the examples of word, topic and contact taboos in Ukrainian proverbs and sayings.

Key words: communicative taboo, word, topic, contact taboo, proverbs, sayings.

Мова є невід’ємною складовою культури кожного народу, їхній взаємозв’язок та взаємовпливи не викликають сумнівів. Як зазначив Е. Сепір, «Культуру можна визначити як те, що суспільство робить і думає. Мова є те, як думають» [3, с. 321]. Мова відображає загальні компоненти загальнолюдської культури та своєрідність культури конкретно взятого народу.

Невід’ємною частиною культури окремої нації є, зокрема, так званий мовленнєвий етикет, який охоплює сукупність усталених форм спілкування, прийнятих відповідно до соціальних ролей комунікантів і моральних норм поведінки людей у суспільстві [1, с. 198]. Одна з його важливих складових – комунікативні табу, під якими розуміють мовні, тематичні та контактні заборони у спілкуванні [1, с. 265].

Мовні табу охоплюють заборони на вживання окремих слів та словосполучень. *Тематичні табу* – це заборони на обговорення певних тем в акті спілкування. *Контактні табу* забороняють будь-які форми міжособистісного спілкування [1, с. 340].

У сучасному світі, незважаючи на шалений розвиток науково-технічного прогресу та нескінченну кількість нових відкриттів у різних галузях науки і техніки, феномен табу продовжує існувати [2]. Як зазначає більшість західних лінгвістів, табу є загальним, національним, сучасним та динамічним явищем.

Про різні типи табу, пов’язані з магічним уявленням, говорив ще Дж. Фрезер [4, с. 235, 239, 241]. Зокрема, відомий англійський етнолог згадує табу на власні імена, імена родичів та померлих, імена правителів, святих та богів. Учений зазначає, що для первісної людини не існує чіткого розмежування між словами та речами, вони нерозривно поєднані в реальному світі, а тому однаково вдало можна здійснювати магічний вплив на людину як через матеріальні речі, що їй належать, так і через слова та імена, тим самим надаючи їм особливого священного змісту [4, с. 174].

На думку П. Флоренського, який також надає слову сакрального змісту, очевидним є той факт, що з давніх-давен слово вважалося не тільки набором звуків, знаком для називання предметів, станів та явищ, а й виступало акумулятором певної духовної енергії, полярність якої могла бути різною, відповідно до комунікативної мети адресанта [6, с. 12].

Не дивно, що в українській народній творчості збереглося безліч прислів’їв, які відображають силу слова у прямому його сенсі: *Шабля ранило тіло, а слово – душу; Слово може врятувати людину, слово може і вбити; Гостре словечко коле сердечко; Добре слово будує, а зле руйнує; Слово не*

стріла, а раниць глибоко; Бджола жалить жалом, а чоловік – словом; Внік мене тим словом, не треба й вогню; Чиєсь одне слово губить діло (1, с. 17).

Численні комунікативні застороги відображають вірування українців у різноманітні потойбічні сили. Упевненість у магічній силі слова впливала і на формування евфемістичних заміників слів, які позначали *лихо, хвороби, нечисті сили*. Так, наприклад, замість лексеми *нещастя* нерідко в українській народній творчості вживається слово *вовк*. Така семантична заміна ґрунтується на асоціативних зв'язках символу вовка з лихом, небезпекою, егоїзмом та ненажерливістю [3, с. 103]. Такі прислів'я, як *Не визивай вовка з ліса; За вовка мовка, а вовк в хату суне* (4, с. 147), опосередковано застерігають мовця від уживання подібних словосполучень, щоб відвернути нещастя та не накликати на себе лиху долю.

Комунікативні застороги стосуються також і прямого вживання слова *лихо*, оскільки вважається, що такими діями людина опосередковано притягує біду: *Сказано лихо – не бути добру! Хто лихом жартує, той же його куштує; Коли тихо, не буде й лиха* (3, с. 158).

У світорозумінні українців існує багато пересторог та обмежень щодо часу виконання певної діяльності, зокрема, й комунікативної. Так, існують заборони спілкування в певні проміжки часу, бо люди вірили, що бувають лихі години, коли не слід розмовляти: *В добрий час сказати, а в лихий промовчати; В добру годину було б сказано; Не під ніч згадуючи* (3, с. 326). Деякі дні тижня, безпосередньо середа і п'ятниця, також накладають певні обмеження на виконання різних видів діяльності. Так, спів у п'ятницю вважався великим гріхом, оскільки праведні християни вірили, що цей день потрібно проводити у спокої, відкласти усі хатні справи, щоб не накликати на себе лихо. Не дарма існують такі народні прислів'я: *Співання в п'ятницю, а снідання в неділю ніколи не минеться; Як воно трапиться: коли середа, а коли й п'ятниця* (3, с. 353), які нагадують особливий статус цих неробочих днів [3, с. 492, 534].

Лайлива лексика та прокльони також виступають комунікативним табу в мовленнєвому етикеті українців. Під лайливим словниковим складом тут маємо на увазі не тільки брутальні слова, а й особливі вислови, які своїм походженням пов'язані зі специфікою світосприйняття та релігійними віруваннями українців. Лайка розглядається не тільки як неприпустиме явище в процесі спілкування, а й гріхом: *Лайка лається, бо з дідьком знається; Говорити можна, а лаятись не треба* (3, с. 62); *Батькуєш, а гріх; Мудра голова не говорить лихі слова* (2, с. 126).

Табуються й прокльони, які за народними віруваннями можуть безпосередньо впливати на адресанта. Особливо поширені повір'я щодо заборон на материнські прокльони, бо вони вважаються найбільш впливовими: *Батькова та матчина молитва з моря виймає, а проклін в калюжі топить* [2, с. 486].

Прокльони та брутальні вислови також мають певні обмеження щодо вживання окремих слів. Замість називання безпосередньо представників демонічного світу *чорт*, у лайливій лексиці вживаються слова-замінники *Гаспидський сину; Яронудів сину! ;Иродів син! ; Каїнова ти дочка! ; Побила б їх морока!* (3, с. 329, 331, 334, 338) тощо.

Віра в магічну силу слів та їх асоціативний зв'язок із предметами або явищами, які вони називають, зумовила появу евфемістичного забарвлення окремих виразів задля убезпечення особи мовця від їхнього негативного впливу. Так, у прислів'ях, що мають на увазі побажання скорої смерті або нещастя, замість лексем, які заздалегідь мають негативне семантичне навантаження (*чорт, смерть, лихо* тощо), використовуються семантично позитивні компоненти. Паремії *Дзвонять по душі; І святий не допоможе, як заспівають «Святий Боже»* (3, с. 343) змальовують сповіщення про смерть людини, хоча саме слово *смерть* навмисне не вживається. Подібна евфемістична заміна спостерігається в лайливих виразах *А убий тебе Божя сила!; Щоб ти не діждав ні Петра, ні Павла, ні дрібних святих!; Хай його гнів Божий поб'є!; Щоб його земля свята не приймала; Щоб ти не діждав завтрашнього дня; Щоб тобі дубовий хрест!* (2, с. 327, 329).

Сакральний характер в українській культурі має вибір імені, яке зберігається в таємниці до моменту хрещення самої дитини, щоб захистити її від темних сил. Ім'я людини є священним і потребує захисту. Назвати його означає розкрити таємницю. Ще Дж. Фрезер наводив докази особливого статусу імені у віруваннях первісних племен, указував, що імена жерців, правителів, а подекуди й пересічних представників племені зберігалися у великій таємниці, оскільки, знаючи ім'я людини, чаклун або злі духи могли вчинити шкоду його носієві [8, с. 239].

Як приклад тематичних табу можна навести заборону згадувати в поганому сенсі покійників: *Про покійників або добре або нічого* (3, с. 160). У спілкуванні з вагітною жінкою уникають обговорення тем, пов'язаних із хворобами, важкими тілесними ушкодженнями та будь-якими іншими лихими явищами, щоб не наврочити майбутній породіллі нещасливої долі.

Контактні табу, за визначенням Ф. Бацевича, стосуються заборон на будь-які форми міжособистісного спілкування. Однією з перших засторог є уникнення зустрічей із потойбічними демонічними істотами (*чорт, упир, русалка*) та людьми (*чарівники, відьми*), які наділені надприродними силами, оскільки подібні ситуації можуть мати негативні наслідки: *З чортом не вітайся, а ще краще – не стрічайся; Як поспориш з відьмою, то мерцій іди до їхнього начальника – опиряки – і проси його, щоб він тебе помилював і наказав тій відьмі, щоб вона не займала тебе* [5, с. 217]. Обрядові русальні пісні не мають комунікативних засторог, але в розповідному стилі переповідають історію зустрічі дівчини і русалки, та її наслідки:

*Ой біжить, біжить мала дівчина,
 А за єю да русалочка:
 – Ти послухай мене, красна панночко,
 Загадаю тобі три загадочки,
 Як угадаєш – до батька пуцу,
 Не угадаєш – до себе возьму:
 – А що росте без кореня,
 А що біжить без повода,
 А що цвіте да без цвіту?
 – Камінь росте без кореня,
 Вода біжить без повода,
 Папороть цвіте без цвіту.
 Панночка загадочок не вгадала –
 Русалочка панночку залоскотала [5, с. 167].*

Отже, бачимо, що поява низки комунікативних табу в мовленні українців ґрунтується на народних віруваннях і повір'ях, що яскраво відображено в пареміях. Основу розглянутих прикладів комунікативних табу становить віра в магічну силу слова, у його органічний зв'язок із річчю, яку воно називає. Заборони стосуються передусім тих слів, висловів, тем спілкування, самих комунікативних актів, які мають негативний зміст (смерть, лихо, хвороби, нечиста сила тощо).

Література

1. Бацевич В. Ф. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / В. Ф. Бацевич – К. : Академія, 2004. – 344 с.
2. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / авт.-уклад. Жайворонок В. В. – К. : Довіра, 2006. – 706 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : [підруч. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / М. П. Кочерган – К. : Академія, 2001. – 368 с.
4. Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Джеймс Джордж Фрэзер; [пер. с англ.]. – [2-е изд.]. – М. : Политиздат, 1986. – 703 с.
5. 100 найвідоміших образів української міфології / [Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О.]. – К. : Орфей, 2002. – 448 с.
6. Зайцева С. Л. Онтологічний зміст концепту «Енергійність мови» : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. : 09.00.01 «Онтологія, гносеологія, феноменологія» / С. Л. Зайцева. – Київ, 2005. – 19, [12] с.
7. Евсеєва Н. А. Культура и языковые запреты / Н. А. Евсеєва // Вестник Московского государственного университета : Серия 19 : Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2000. – № 2. – С. 43–47.
8. Скрипник Г. Народні вірування, демонологія, космологія / Г. Скрипник, О. Курочкін. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://spogad.at.ua/publ/0-3>

Список використаних джерел

1. Олійник О. Б. Світ українського слова / О. Б. Олійник [Інститут Українознавства Київського університету ім. Тараса Шевченка]. – К. : Хрещатик, 1994. – 416 с.
2. Стахів М. Український комунікативний етикет: [навч. посібник] / М. Стахів. – К. : Знання, 2008. – 245 с.
3. Прислів'я та приказки : Взаємини між людьми / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К.: Наук. думка, 1991. – 440 с.
4. Українські народні прислів'я та приказки людьми / [упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут]. – К. : Держ. вид. худ. літ-ри, 1963. – 790 с.

Стаття надійшла до редакції 26.10.2011 р.

СМИСЛОВА ОСНОВА ВІДДІЄСЛІВНОГО СЛОВОТВОРЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ)

Жарко С. Ю. Смысловая основа віддієслівного словотворення (на матеріалі віддієслівних іменників).

У статті описується смислова основа творення віддієслівних іменників, аналізуються явища трансформації процесуального значення у предметне, характеризуються співвідношення між твірними дієсловами й похідними іменниками.

Ключові слова: метонімія, віддієслівні іменники, процесуальне значення, структурно-семантичні особливості, метонімічні перенесення.

Жарко С. Ю. Смысловая основа отглагольного словообразования (на материале отглагольных существительных).

В статье описывается смысловая основа создания отглагольных существительных, анализируются явления трансформации процессуального значения в предметное, охарактеризованы соотношения между мотивирующими глаголами и производными существительными.

Ключевые слова: метонимия, отглагольные существительные, процессуальное значение, структурно-семантические особенности, метонимические переносы.

Zharko S. J. Semantic basis of verbal word-building (on the materials of verbal nouns).

Semantic basis of creation of verbal nouns is described in the article, the phenomena of transformation of judicial value are analysed in subject.

Key words: metonymy, verbal nouns, judicial value, metonymical transfers.

Процеси словотворення, як і їх кінцевий результат – похідні номінації, здавна привертають увагу науковців. Утім, лише в останні десятиріччя активізувалися дослідження, спрямовані не лише на вивчення формальних ознак словотвірного процесу, а й на з'ясування його смислової основи. Плідними в цій царині є праці російських та вітчизняних лінгвістів, зокрема О. О. Кубрякової, Г. І. Кустової, І. С. Улуханова, К. Г. Городенської, Н. Ф. Клименко, М. П. Лесюка, О. О. Тараненка та ін.

«Складний процес утворення слів тісно пов'язаний з процесом створення уявлень, який ґрунтується на психічних законах асиміляції, апперцепції та асоціації» [1, с. 13], адже кожна нова назва спирається на попередню мовно-мисленєву діяльність людини, на одержаний суспільний досвід. Похідні лексеми формуються в живому мовленні задля того, щоб назвати певну ситуацію, явище, ознаку, що існують реально й співвідносяться з реальністю. Їх утворення відбувається унаслідок інтерпретації одного, нового, найменування через інше, наявне в мові. Спираючись на «знання властивостей прототипових ситуацій та об'єктів» [8, с. 104], за виробленою менталітетом схемою людина здатна фіксувати похідним словом нові концепти. Вони ґрунтуються на семантичному аспекті знаків і виникають як з подібності, так і суміжності позначуваних об'єктів дійсності.

Завдання нашої розвідки – охарактеризувати смислову основу творення віддієслівних іменників, проаналізувати співвідношення між твірними дієсловами та іменниками, що є результатом перетворення

процесуальної семантики.

На переконання О. О. Тараненка, найбільш важливим, порівняно з іншими смисловими процесами, джерелом номінації – як у кількісному плані, так і в плані різноманітності мотивації для називання, є метонімічні транспозиції [10, с. 19].

Метонімія, як відомо, є загальномовним семантичним процесом, що ґрунтується на відношеннях позамовної суміжності (суміжності об'єктів, ознак, дій тощо). Завдяки природі метонімічного перенесення – перенесення на денотативно суміжну ситуацію – метонімічні значення і денотативно, і семантично тісно пов'язані з вихідною ситуацією й вихідним значенням. Залежно від того, на рівні яких типів мовного значення відбувається транспозиція та за допомогою яких мовних засобів вона реалізується, метонімію поділяють на лексичну, граматичну чи словотвірну. Так, метонімічна модель «матеріал (сировина) – виріб з нього, його продукт» виражається як на лексичному рівні (*вишня (дерево) – вишня (плід), оселедець (риба) – оселедець (страва)*), так і на рівні морфологічного словотвору (*вишня (плід) – вишнівка (напій), осетр – осетрина, курка – курка/ курятина*) [10, с. 20].

Метонімія у традиційному розумінні (на лексичному рівні) відображає лише фрагменти універсальної взаємопов'язаності об'єктів, властивостей і відношень дійсності, обмежені переходами значень між формально тотожними одиницями – членами тієї самої частини мови, і показує всього дві ланки цього асоціативного процесу. При концепції метонімії як загальномовного явища картина такої загальної суміжності категорій дійсності усвідомлюється, на основі мовних даних, набагато повніше. При словотворенні метонімічний перехід здійснюється на рівні граматичних значень слів і доповнюється смисловим процесом на рівні афіксальних значень, тобто на рівні оформлення значень слова [10, с. 20].

Смислова основа віддієслівних дериватів ґрунтується на семантичній природі дієслова – називати ситуацію, учасники якої можуть іменуватися окремими словами, у тому числі й твірними. Тому віддієслівні похідні утворюються як реалізація валентностей мотивувального дієслова. Наприклад, дієслово *вчити* має такі валентності: *х т о* («виконавець дії» – *учитель*), *к о г о* («об'єкт дії» – *учень*), *д е* («місце дії» – *училище*) [6, с. 233].

І. Р. Вихованець закономірність дієслів – створювати навколо себе відкриті позиції, які можуть бути заповнені облігаторними або факультативними актантами, пов'язує з семантичною природою дієслівного предиката – визначати кількісний та якісний склад речення, тобто набір субстантивних синтаксем і їхні семантико-синтаксичні функції, оскільки «дієслівний предикат із залежними від нього непрямыми іменниками, що входять до його валентнісного оточення, формує елементарне із семантико-синтаксичного погляду речення» [3, с. 269].

Так, оскільки дія передбачає місце, де вона відбувається, час її

протікання, її виконавця чи знаряддя, цей момент стає семантичною основою для розгортання відповідного словотвірного гнізда: *шити* – *шило* (знаряддя), *швець* (агент), *шов* (результат), *звідси шиття* – (об'єкт або результат дії); *жати* – *жнець*, *жнива* (дія і час), *жатка*; *орати* – *орало*, *орач*, *оранка* [10, с. 20]. При цьому метонімічний перехід «дія – наслідок, результат дії», «дія – місце дії» тощо відбуваються не лише на лексичному рівні, а й на рівні морфологічного словотвору, оскільки формальними виразниками семантичних та граматичних змін виступають словотвірні морфеми – суфікси предметної семантики. Наприклад: *відливати* – *відливок* – «те, що є результатом лиття»; *вмикати* – *вмикач* – «те, чим вмикають»; *згинати* – *згин* – «те, що є наслідком згинання»; *випаровувати* – *випар* – «те, що утворилося внаслідок випаровування чого-небудь»; *випаровувати* – *випарник* – «те, чим випаровують»; *випалювати* – *випалювач* – «той, хто виготовляє чи обробляє щось способом випалювання».

Мотивуючись найменуванням дії, процесу, ці іменники позначають нову реалію, яка є наслідком розгортання процесуального значення і його трансформації в іншу форму. Похідні іменники на означення нових понять втратили дієслівну семантику, а замість неї набули власне іменникову семантику предметності [3, с. 116]. Мотивувальними для останніх здебільшого слугують дієслова недоконаного виду, зокрема префіксальні. Наприклад: *викладати* – *виклад*, *викликати* – *виклик*, *нагрівати* – *нагрів*, *переходити* – *перехід*. Однак твірними також можуть бути й дієслова доконаного виду: *вибрати* – *вибір*, *внести* – *внесок*, *перешкодити* – *перешкода*, *подарувати* – *подарунок*.

Оскільки вихідне дієслово подекуди є багатозначним, лексико-граматичні трансформації можуть стосуватися як одного значення твірної лексеми, так і кількох. Пор.: *наварювати* – 1. Варячи, готувати яку-небудь кількість їжі. 2. Виготовляти варінням яку-небудь кількість сталі. 3. Подовжувати який-небудь металевий виріб, приварюючи до нього шматок металу; *навар* – 1. Рідина, насичена соком тієї речовини, продукту, що в ній вариться. 2. Твердий осадок на стінках посудини, у якій що-небудь кипить; *накип* [2, с. 551]. Формування семантики деривата відбулося на основі 1-го значення мотивувального дієслова. Віддієслівний іменник *навар* позначає «те, що утворилося унаслідок процесу, названого дієсловом *наварити*», тобто метонімія реалізує відношення «дія – наслідок, результат дії».

Загалом метонімічні перетворення процесуальної семантики на рівні морфологічного словотвору реалізують такі відношення:

– «дія – наслідок, результат дії» (*випар*, *випарки*, *виписка*, *випічка*, *виплавка*, *виплавок*, *вирізка*, *відбиток*, *відвар*, *відливок*, *відмова*, *відписка*, *відщеп*, *вклад*, *зрізок*, *зсідок*, *кресленик*, *малюнок*, *навар*, *нагар*, *надкол*, *надкус*, *надколина*, *надлам*, *переробка*, *прогул*, *програш*);

- «дія – місце дії» (*випас, вирубка, вихід, загін, переріз, перехід*);
- «дія – засіб дії, пристрій» (*вибивка, випарник, вмикач, всмоктувач, заглушка, загороджувач, нагнітач, нагрівач, нагрівник, пересувач, перетискач, програвач*);
- «дія – виконавець дії» (*випалювач, відбірник, відвідувач, відливальник, кресляр, лікар, навальник, навідник, нагрівальник, пекар, перероблювач, прогульник*).

Значна частина віддієслівних іменників поширилася в різних галузях науки, техніки і згодом термінологізувалася. Наприклад: *зсув – спец.* 1. Порушення симетричного розташування суміжних деталей, дотичних поверхонь і т. ін. 2. *тех.* Деформація пружного тіла, за якої його шари зсуваються, переміщуються один стосовно до одного. 3. *геол.* Переміщення верхнього шару землі схилом униз під дією сили ваги. 4. *ел., радіо.* Неодночасне проходження через нульове або максимальне значення двох відповідних величин (струму – напруги) [2, с. 387].

Спектр семантичних відношень, що виникають між дієсловами й аналізованими іменниками, репрезентують переважно суфікси *-ок, -унок, -юнок, -к-а, -ин-а, -ач, -ник, -івник, -ар, -яр* та нульовий. Дослідження структурно-семантичних особливостей цих субстантивів дає підстави зробити висновок про те, що названі суфікси не мають чіткого закріплення за певним значенням, хоч певні закономірності їх уживання все ж простежуються. Наприклад, суфікси *-к-а, -ок, нульовий* оформляють як назви результату дії, так і місця дії, рідше – засобу дії. Суфікс *-ач* реалізує значення «засіб, пристрій дії», рідше – «виконавець дії», останнє значення здебільшого виражають суфікси *-ар, -яр, -ник, -альник*.

Семантична структура аналізованих іменників досить прозора, її можна виразити словотвірними перифразами «те, що утворено в результаті дії, названої твірним словом», «те, чим виконують дію, названу твірним дієсловом», «той, хто виконує дію, названу твірним дієсловом», «там, де відбувається дія, названа твірним дієсловом».

Серед досліджуваних номінацій наявні полісемантичні іменники, з'ява яких спричинена, зокрема, складним процесом трансформації процесуальної семантики. Процесуальне значення спочатку переміщується з типової форми вираження (дієслова) в нетипову (іменник), не зазнаючи семантичних зрушень, тобто похідне слово означає те ж саме, що й твірне. Унаслідок цього утворюються синтаксичні деривати з транспозиційним словотвірним значенням «опредметнена дія». Наприклад: *випас* – 1. «Дія за значенням випасати» [2, с.104]; *виплавка* – 1. «Дія за значенням виплавляти» [2, с.104]; *нагрів* – 1. «Дія і стан за значенням нагрівати» [2, с. 556].

У процесі формування синтаксичних дериватів лексичне значення вихідної одиниці не змінюється, а сама одиниця, набуваючи нових категорійних і граматичних ознак, переходить в іншу частину мови. Тобто

не відбувається поняттєвого аналізу означуваного, а лише змінюється спосіб вираження певного значення [6, с. 76].

Утворення синтаксичних дериватів уможлиблюється завдяки здатності мови до передачі одного й того ж поняття засобами різних частин мови. Цією ознакою наділені в першу чергу дієслова, тому що значення процесуальності, яке на лексичному рівні найбільш повно виражається дієсловами, денотативно може виражатися й іменниками, при цьому воно може бути зумовленим, залежним (у віддієслівних дериватах) й автономним (у непохідних іменниках) [2, с. 5].

Значення «результат дії», «засіб дії», «місце дії» розвинулися в результаті розширення семантичної структури синтаксичних дериватів за рахунок предметних значень [4, с. 111]. Наприклад: *випас* – 2. «Місце, де випасають худобу» [2, с. 104]; *виплавка* – 2. «Те, що виплавили» [2, с. 104]; *нагрів* – 2. *спец.* «Поверхня, чого-небудь, площа, яку нагрівають» [2, с. 556]. Тобто становлення багатозначних віддієслівних іменників відбувається в два етапи: спочатку утворюється синтаксичний, а потім лексичний дериват. О. С. Кубрякова вважає, що подібні деривати виникли внаслідок ускладненої транспозиції і пропонує їх виділяти в окремий, проміжний, розряд між синтаксичними дериватами і власне лексичними [7, с. 121].

Отже, смисловою основою творення віддієслівних іменників з предметним значенням є метонімічні перенесення на рівні морфологічного словотвору. Вони спричинені семантичною природою дієслів – утворювати навколо себе відкриті позиції, які можуть заповнюватися віддієслівними похідними, головним чином іменниками. Між твірними дієсловами й мотивованими іменниками реалізуються співвідношення «дія – результат дії», «дія – місце дії», «дія – засіб дії», «дія – виконавець дії». Віддієслівні деривати уточнюють, розширюють, збагачують семантичне поле твірних дієслів новими значеннями, які розвиваються на базі лексико-семантичних варіантів, успадкованих від мотивувальних дієслів.

Література

1. Білодід І. К. Філософські основи лінгвістичної концепції О. О. Потебні / І. К. Білодід // Мовознавство. – 1975. – №6. – С.12 – 21.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
4. Городенська К. Г. Реалізація семантичного потенціалу дієслів у синтаксичних дериватах / К. Г. Городенська // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 102 – 113.
5. Грещук В. В. Структура СЗ відприкметникових утворень у сучасній українській мові / В. В. Грещук // Укр. мовознавство. – 1991. – Вип.18. – С.51 – 54.
6. Земская Е. А. Словообразование / Е. А. Земская // Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой : [учебник для студ. филол. ун-тов]. – М.: Высш. шк., 1981. – 560 с.
7. Кубрякова Е. С. Семантика производных слов / Е. С. Кубрякова // Аспекты семантических исследований : [сб. науч. трудов]. – М. : Наука, 1980. – С. 81 – 155.
8. Кустова Г. И. Когнитивные модели в семантической деривации и система производных значений / Г.И. Кустова // Вопросы языкознания. – 2000. – №4. – С. 85 – 109.

9. Лесюк М. П. Формування семантики віддієслівних іменників / М. П. Лесюк // Укр. мовознавство. – 1987. – №.14. – С. 74 – 78.

10. Тараненко О. О. Граматико-семантичні процеси на основі відношень подібності (метафора і аналогія) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 1981. – №6. – С. 15 – 23.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2011 р.

УДК 811.161.2'373.48

Я. Я. Іваноў

ПАРЭМІЯЛАГІЧНЫЯ СІСТЭМЫ БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОЎ: ПАДАБЕНСТВЫ І РАЗЫХОДЖАННІ

Иванов Е. Е. Пареміологічні системи білоруської та російської мов: спільне та відмінне.

Запропонована нова методика типологічного зіставлення пареміологічних систем споріднених мов. Виявлені та систематизовані основні спільні та відмінні риси у структурі й семантиці афоризмів білоруської та російської мов, описані конкретні структурні та семантичні особливості афористичних паремій цих мов. На основі кількісного аналізу структурних та семантичних рис спільного й відмінного в афористичних пареміях білоруської й російської мов визначена значущість типів міжмовних спільних рис та відмінностей, ступінь і характер єдності vs. віддалення білоруської й російської мов на афористичному (пареміологічному) рівні. Доведено, що специфіка структури й семантики афористичної пареміології споріднених мов детермінована їх національно-культурною своєрідністю (способами та вибірковістю відображення в афористичних пареміях «карти світу») і не залежить від рівня їх спорідненості.

Ключові слова: типологія мов, білоруська мова, російська мова, пареміологічна система мови, міжмовні відмінності афоризмів-паремій за лексико-граматичною структурою та семантикою.

Иванов Е. Е. Пареміологіческие системы белорусского и русского языков: сходства и расхождения.

Предложена новая методика типологического сопоставления пареміологических систем (близко)родственных языков. Виявлены и систематизированы основные сходства и различия в структуре и семантике афоризмов белорусского и русского языков, описаны конкретные структурные и семантические особенности афористических паремий этих языков. На основании количественного анализа структурных и семантических сходств и различий афористических паремий белорусского и русского языков определена значимость типов межъязыковых сходств и различий, степень и характер близости vs. удаленности белорусского и русского языков на афористическом (пареміологическом) уровне. Доказано, что специфика структуры и семантики афористической пареміологии родственных языков детерминирована их национально-культурным своеобразием (способами и избирательностью отражения в афористических пареміях «картины мира») и не зависит от степени их родства.

Ключевые слова: типология языков, белорусский язык, русский язык, пареміологическая система языка, межъязыковые различия афоризмов-паремий по лексико-грамматической структуре и семантике.

Ivanov E. E. Paremiological system of Belarusian and Russian languages: differences vs. similarities

We have suggested new method of typological comparison of paremiological systems in (closely)related languages. Similarities and differences in structure and semantics of aphorisms in Russian and Belarusian languages were determined and systematized, specific structural and semantic peculiarities in aphoristic paremiias of these languages were described. The importance of interlanguage similarities and differences, nearness vs. remoteness of the Belarusian and Russian languages on the aphoristic (paremiological) level was determined on the basis of quantitative analysis of structural and semantic similarities and differences of the aphoristic paremiias in Russian and Belarusian languages. It was proved, that specifics of structure and semantics of aphoristic paremiology in (closely) cognate languages are determined by their national and cultural peculiarities (in ways and selectiveness of revealing the «world» in aphoristic paremiias) and do not depend on the degree of relationship.

Key words: typology of languages, Belarusian language, Russian language, paremiological system of language, interlanguage distinctions of aphorisms-paremiias in lexical and grammatical structure and semantics.

0. Уводзіны.

Яшчэ ў 1982 годзе Камісіяй па славянскай фразеалогіі пры Міжнародным камітэце славістаў было прынята рашэнне аб неабходнасці даследаванняў славянскай фразеалогіі ў супастаўляльным аспекце і неадкладнай патрэбнасці ў складанні «славянска-славянскіх і славянска-неславянскіх» фразеалагічных слоўнікаў. З таго часу мінула чвэрць стагоддзя, але беларуская фразеалогія застаецца ў гэтым плане мала даследаванай. На сённяшні дзень толькі часткова вывучаны суадносіны фразеалагічных і парэміялагічных адзінак нават беларускай і рускай моў. Існуюць руска-беларускія слоўнікі фразеалагізмаў і прыказак [6; 15; 20], а таксама [21], адпаведных беларуска-рускіх слоўнікаў дагэтуль няма. Няма і двухмоўнага слоўніка беларускіх і рускіх крылатых слоў, як і тлумачальнага слоўніка крылатых слоў, што ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове. Супастаўляльнае вывучэнне фразеалагічных сістэм беларускай і рускай моў абмяжоўваецца ў асноўным прыватнымі пытаннямі [1–4; 14; 16–19; 22; 23], супастаўленне парэміялагічных сістэм беларускай і рускай моў да нядаўняга часу не праводзілася ўвогуле.

Адной з актуальных задач сучаснага беларускага мовазнаўства, такім чынам, з’яўляецца супастаўляльнае апісанне фразеалогіі (і парэміялогіі) беларускай і іншых славянскіх і неславянскіх моў (найперш рускай мовы) як у тэарэтычным плане, так і ў прыкладным (лексікаграфічным) аспекце.

1. Мэта і задачы супастаўлення.

Мэтай супастаўляльна-тыпалагічнага апісання парэміялагічных сістэм любых дзвюх (ці больш) моў з’яўляецца вылучэнне і сістэматызацыя падабенстваў і разыходжанняў у структуры, семантыцы і спосабах функцыянавання афарызмаў-парэмій, вызначэнне тых іх структурных, семантычных і функцыянальных асаблівасцей, якія выпадаюць з-пад увагі пры паасобным вывучэнні кожнай з моў.

Асноўныя пытанні, на якое прызначана адказаць супастаўленне парэміялагічных сістэм беларускай і рускай моў, заключаецца ў тым, (1) наколькі спецыфічныя структура і семантыка афарызмаў-парэмій у кожнай з моў, (2) у чым канкрэтна выяўляецца гэтая спецыфіка, (3) наколькі яна абумоўлена ступенню генетычнай блізкасці vs. аддаленасці моў.

2. Асноўная гіпотэза.

Папярэдне мяркуюцца, што структурная і семантычная спецыфіка афарызмаў-парэмій беларускай і рускай (як і любых роднасных) моў абумоўлена іх нацыянальна-культурнай своеасаблівасцю (найперш спосабамі і выбіральнасцю адлюстравання ў іх нацыянальнай «карціны свету») і не залежыць ад ступені роднасці гэтых моў.

3. Выбар моўнага матэрыялу для супастаўлення.

Вельмі важным у супастаўляльных даследаваннях з’яўляецца выбар моўнага матэрыялу, колькасна і якасна дастатковага для атрымання значных вынікаў. У якасці такога матэрыялу пры параўнанні структуры і семантыкі

афарызмаў-парэмій роднасных моў могуць быць выкарыстаны адзінкі т. зв. «парэміялагічнага мінімуму» (моўных афарызмаў, вядомых усім носьбітам дадзенай мовы) і «асноўнага парэміялагічнага фонду» (моўных афарызмаў, найбольш ужывальных, а г. зн. эпістэмалагічна актуальных для носьбітаў мовы на працягу доўгага часу функцыянавання дадзенай мовы). У іх адзінках павінны быць адлюстраваны ўсе асноўныя структурныя і семантычныя асаблівасці афарызмаў-парэмій дадзеных моў [5; 7; 10; 24].

4. Методыка супастаўлення афарызмаў-парэмій.

Адрозненні ў семантыцы і ў лексічна-граматычнай структуры афарызмаў-парэмій беларускай і рускай моў дыферэнцыруюцца і класіфікуюцца пры супастаўленні адзінак парэміялагічных мінімумаў і асноўных парэміялагічных фондаў абедзвюх моў кожны раз паасобку. Гэта дазваляе дасягнуць максімальнай ступені аб'ектыўнасці і рэпрэзентацыйнасці вызначаных міжмоўных парэміялагічных падабенстваў і разыходжанняў і вылучыць нават іх разавыя праяўленні, якія ў гэтым выпадку маюць тыпалагічны характар [8].

5. Асноўныя тыпы міжмоўных падабенстваў і разыходжанняў.

Пры супастаўленні парэміялагічных сістэм любых дзвюх моў трэба папярэдне высветліць, прынамсі, два істотныя пытанні. Па-першае, неабходна дакладна вызначыць, якія менавіта афарызмы-парэміі ў гэтых дзвюх мовах увогуле можна параўноўваць. Па-другое, вельмі важна высветліць, наколькі тыя афарызмы-парэміі, што параўноўваюцца, супадаюць у фармальным (лексічна-граматычным) плане і паводле зместу.

5.1. Пры першым поглядзе на парэміялагічныя сістэмы любых дзвюх моў у аспекце супастаўлення зместу і формы (лексічна-граматычнай структуры) афарызмаў-парэмій, лёгка заўважыць, што існуе ўсяго толькі 9 тыпаў іх міжмоўных падабенстваў і разыходжанняў, заснаваных на поўным або частковым супадзенні ці несупадзенні семантыкі і лексічна-граматычнай структуры парэмій.

(1 тып) Афарызмы-парэміі, якія супадаюць цалкам паводле зместу і не супадаюць па лексічна-граматычнай структуры, параўн.: бел. *Пакуль жаніцца – загаіцца* і рус. *До свадьбы заживёт*.

(2 тып) Афарызмы-парэміі, якія супадаюць цалкам паводле зместу і толькі часткова па лексічна-граматычнай структуры, параўн.: бел. *Спроба не хвароба* і рус. *Попытка не пытка*, дзе супадае сінтаксічная пабудова сказа, але адрозніваецца іх лексічны склад.

(3 тып) Афарызмы-парэміі, якія супадаюць цалкам як паводле зместу, так і па лексічна-граматычнай структуры, параўн.: бел. *Язык без касцей* і рус. *Язык без костей*.

(4 тып) Афарызмы-парэміі, якія супадаюць толькі часткова паводле зместу і не супадаюць па лексічна-граматычнай структуры, параўн.: бел. *Хто каго любіць, той таго і чубіць* і рус. *Милые бранятся, только тешатся* (бел. ужываецца яшчэ і ў значэнні 'За бесцырымоннымі,

абуральнымі паводзінамі можа быць схавана сапраўдная сімпатыя; гаворыцца жартаўліва, калі хто-небудзь нехаця прычыняе непрыемнасць сімпатычнаму яму чалавеку’).

(5 тып) Афарызмы-парэміі, якія супадаюць толькі часткова як паводле зместу, так і па лексічна-граматычнай структуры, параўн.: бел. *Ліха перамелецца – дабро будзе* і рус. *Перемелется – мука будет* (рус. ужываецца яшчэ і ў значэнні ‘Усё з часам пройдзе, зменіцца на лепшае’), дзе супадаюць асобныя лексемы (бел. *перамелецца* – рус. *перемелется*; бел. *будзе* – рус. *будет*), а таксама сінтаксічная структура сказа (бяззлучнікавы сказ).

(6 тып) Афарызмы-парэміі, якія супадаюць толькі часткова паводле зместу і цалкам па лексічна-граматычнай структуры, параўн.: бел. *Бадлівай карове бог рог не дае* і рус. *Бодливой корове бог рог не даёт* (рус. ужываецца яшчэ і ў адносінах да таго, хто ‘жадае чаго-небудзь, імкнецца да чаго-небудзь, але не мае магчымасці ажыццявіць сваё жаданне’).

(7 тып) Афарызмы-парэміі, якія не супадаюць як паводле зместу, так і па лексічна-граматычнай структуры, параўн.: бел. *Воўк сабакі не байца, але звягі не любіць* і рус. *В чужой монастырь со своим уставом не ходят*.

(8 тып) Афарызмы-парэміі, якія не супадаюць паводле зместу, але супадаюць часткова па лексічна-граматычнай структуры, параўн.: бел. *Не шукаючы, не знойдзеш* і рус. *Кто ищет, тот найдёт*, дзе супадаюць асобныя лексемы (бел. *не шукаючы* як форма дзеяслова *шукаць* – рус. *ищет* як форма дзеяслова *искать*; бел. *не знойдзеш* як форма дзеяслова *знайсці* – рус. *найдет* як форма дзеяслова *найти*).

(9 тып) Афарызмы-парэміі, якія не супадаюць паводле зместу, але супадаюць цалкам па лексічна-граматычнай структуры, параўн.: бел. *Не лезь раней бацькі ў некла* (у значэнні ‘Давярай больш вопытным; гаворыцца, калі хто-небудзь імкнецца апярэдзіць іншых’) і рус. *Не лезь вперёд (наперёд, поперёд) батьки в некло* (у значэнні ‘Не бярыся за небяспечную, цяжкую справу раней старэйшага па ўзросту, больш вопытнага чалавека; гаворыцца як папярэджанне аб магчымых цяжкасцях або як тлумачэнне прычын чыей-небудзь няўдачы’).

5.2. Аб’ектам параўнання могуць быць афарыстычныя парэміі ўсіх тыпаў, акрамя тых адзінак, якія не супадаюць як па сваёй семантыцы, так і па лексічна-граматычнай структуры. Аднак найбольшую значнасць пры супастаўляльным вывучэнні афарызмаў-парэмій маюць першыя 4 тыпы іх міжмоўных адпаведнікаў. З гэтага пункту гледжання было зроблена параўнанне 800 агульнаўжывальных рускіх прыказак і прымавак і больш за 4500 беларускіх [9], а таксама 200 выбраных польскіх прыказак і каля 1100 беларускіх [13], 300 выбраных англійскіх прыказак і каля 1300 беларускіх [11], 500 агульнаўжывальных беларускіх прыказак і больш за 800 нямецкіх прыказак [12].

6. Фанетычна-фаналагічныя і акцэнталагічныя разыходжанні.

Адрозненні афарызмаў-парэміяў беларускай і рускай моў на фанетычна-фаналагічным і акцэнталагічным узроўнях можна (паводле прапанаваных 9 асноўных тыпаў міжмоўных парэміялагічных падабенстваў і разыходжанняў) згрупаваць у наступныя падтыпы.

(1 падтып 2, 5 і 8 тыпаў) Міжмоўныя разыходжанні ў фанетычна-фаналагічным складзе суадносных лексічных кампанентаў афарызмаў-парэміяў:

(а) агульныя для дзвюх моў (як праява іх блізкай роднасці) або запазычаныя з іншай мовы (пераважна з рускай у беларускую), параўн.: бел. *Адзін у полі не воін* і рус. *Один в поле не воин*; бел. *Бог тройцу любіць* і рус. *Бог троцу любит*; бел. *Вока за вока, зуб за зуб* і рус. *Око за око, зуб за зуб*; бел. *Голад не цётка* і рус. *Голод не тётка*; бел. *Жыццё пражыць – не поле перайсці* і рус. *Жизнь прожить – не поле перейти*; бел. *Пужаная варона і куста баіцца* і рус. *Пуганая ворона и куста боится*; бел. *Сэрца не камень* і рус. *Сердце не камень*; бел. *Старасць не радасць* і рус. *Старость не радость*; бел. *Сцярпіцца – злюбіцца* і рус. *Стерпится – слюбится* і да т. п.;

(б) розныя ў абедзвюх мовах, параўн.: бел. *Адна ластаўка вясны не робіць* і рус. *Одна ласточка весны не делает*; бел. *Апетыт прыходзіць у час яды* і рус. *Аппетит приходит во время еды*; бел. *Груган гругану (Крумкач крумкачу) вачэй не выдзеўбе* і рус. *Ворон ворону глаз(-а) не выклюет*; бел. *Добра там, дзе нас няма* і рус. *Хорошо там, где нас нет*; бел. *Лепей адзін раз пабачыць, чым сто разоў пачуць* і рус. *Лучше один раз увидетъ, чем десять (сто) раз услышатъ*; бел. *Маслам кашу не сапсуеш* і рус. *Маслом кашу не испортишь*; бел. *На злодзеі шапка гарыць* і рус. *На воре шапка горит*; бел. *Пераможцаў не судзяць* і рус. *Победителей не судят* і да т. п.

(2 падтып 2, 5 і 8 тыпаў) Міжмоўныя разыходжанні ў акцэнталагічным афармленні суадносных лексічных кампанентаў афарызмаў-парэміяў, параўн.: бел. *Зняўшы галаву, па валасах не плачуць* і рус. *Снявши голову, по волосам не плачут*; бел. *Капейка рубель беражэ* і рус. *Копейка рубль бережёт*; бел. *Назваўся груздóm – лезь у кош* і рус. *Назвался груздем – полезай в кузов*; бел. *Слова – срэбра, маўчанне – золата* і рус. *Слово – серебрó, а молчанье – золото*; бел. *Сямёра аднаго не чакаюць* і рус. *Сéмеро одного не ждут*; бел. *Што было, тое сплыло* і рус. *Что было, то сплыло* і да т.п.

7. Лексічна-граматычныя і семантычныя падабенствы.

У парэміялагічных сістэмах беларускай і рускай моў існуе пэўная колькасць адзінак, якія супадаюць цалкам паводле зместу і па лексічна-граматычнай структуры (без уліку магчымых адрозненняў на фанетычна-фаналагічным і акцэнталагічным узроўнях).

7.1. У саставе адзінак парэміялагічных мінімумаў беларускай і рускай моў такіх адпаведнікаў выяўлена каля 50,0 %. Параўн.:

бел. *Абязанага тры гады чакаюць* і рус. *Обещанного три года ждут*; бел. *Бог тройцу любіць* і рус. *Бог троицу любит*; бел. *Жыццё пражыць – не поле перайсці* і рус. *Жизнь прожить – не поле перейти*; бел. *Куды іголка, туды і нітка* і рус. *Куда иголка, туда и нитка*; бел. *Праўда вочы коле* і рус. *Правда глаза колет*; бел. *Старасць – не радасць* і рус. *Старость – не радость*; бел. *У бабы валасы доўгія, а розум кароткі* і рус. *У бабы волосы длинные, а ум короток*; бел. *Язык без касцей* і рус. *Язык без костей* і да т. п.

7.2. У саставе адзінак асноўных парэміялагічных фондаў беларускай і рускай моў колькасць афарызмаў-парэмій, якія супадаюць цалкам паводле зместу і па лексічна-граматычнай структуры, крыху меншая (каля 35,0 %). Гэта паказвае на незалежнае развіццё парэміялагічных сістэм беларускай і рускай моў.

8. Лексічна-граматычныя разыходжанні.

Выяўленыя разыходжанні афарызмаў-парэмій беларускай і рускай моў на лексічна-граматычным узроўні можна згрупаваць у наступныя падтыпы.

(3 падтып 2, 5 і 8 тыпаў) Міжмоўныя адрозненні ў марфемным складзе суадносных лексічных кампанентаў афарызмаў-парэмій; пры гэтым суадносныя лексемы могуць быць як агульнымі для абедзвюх моў, так і запазычанымі (пераважна з рускай мовы ў беларускую), параўн.: бел. *І ваўкі сытыя, і авечкі цэлыя* і рус. *И волки сыты, и овцы целы*; бел. *Колькі (Як) воўка ні кармі, а ён у лес паглядае* і рус. *Как (Сколько) волка не корми, а он всё в лес глядит (смотрит)*; бел. *Куды іголачка, туды і нітачка* і рус. *Куда иголка, туда и нитка*; бел. *Любіш катацца, любі і санкі вазіць* і рус. *Любишь кататься, люби и саночки возить*; бел. *Назваўся груздом – лезь у кошык* і рус. *Назвался груздем – полезай в кузов*; бел. *Не тая маці, што спарадзіла, а тая, што выгадавала* і рус. *Не та мать, которая родила, а та, которая воспитала*; бел. *Па адзенні страчаюць, а па розуму праводзяць* і рус. *По одежде встречают, по уму провожают*; бел. *Пад ляжачы камень вада не пацячэ* і рус. *Под лежащий камень и вода не течёт*; бел. *Паціху едзеш – далей будзеш* і рус. *Тише едешь – дальше будешь*; бел. *Рыба з галавы загніваеца* і рус. *Рыба с головы гниёт*; бел. *Сівізна ў бараду, а чорт у рабрыну* і рус. *Седина в бороде, бес в ребро*; бел. *Сілай міл(-ы) не будзеш* і рус. *Насильно мил не будешь* і да т. п.

(4 падтып 2, 5 і 8 тыпаў) Міжмоўныя адрозненні ў лексічным складзе афарызмаў-парэмій, што праяўляецца:

(а) як толькі ў адным суадносным кампаненце, так і ва ўсіх, акрамя аднаго, параўн.: бел. *Жонка – не рукаў(-аво), не адпораш* і рус. *Жена – не сапог, с ноги не скинешь*; бел. *Запас бяды не чыніць* і рус. *Запас карман не трёт*; бел. *Катку жарты – мышцы смерць* і рус. *Кошке игрушки, мышке слёзки*; бел. *Сыты галоднаму не спагадае* і рус. *Сытый голодному не товарищ*; бел. *Добрага многа не бывае* і рус. *Хорошего понемножку (понемногу)* і да т. п.;

(б) у наяўнасці лексічнай устаўкі або, наадварот, лакуны (як паўназначных, так і службовых слоў) у адной з суадносных па свайму кампанентаму саставу парэмій, параўн.: бел. *Калі гінуць, дык з музыкай* і рус. *Умирать, так с музыкой*; бел. *Колькі (Як) воўка ні кармі, а ён у лес паглядае* і рус. *Как (Сколько) волка не корми, а он всё в лес глядит (смотрит)*; бел. *На наш век хопіць* і рус. *На наш век дураков хватит*; бел. *Рука руку мые* і рус. *Рука руку моет, и обе белы бывают*; бел. *Сем бед за раз* – адзін адказ і рус. *Семь бед – один ответ* і да т. п.

(5 падтып 2, 5 і 8 тыпаў) Міжмоўныя адрозненні ў граматычных характарыстыках суадносных лексічных кампанентаў афарызмаў-парэмій:

(а) на марфемным узроўні (у тым ліку і суплетыўныя формы), параўн.: бел. *Апёкшыся на малацэ, на ваду дзьмеи (дзьмухаеи)* і рус. *Обжёгшись на молоке, дуют и на воду*; бел. *Ахвота горш за няволю* і рус. *Охота пуще неволи*; бел. *Ваўкоў ногі кормяць* і рус. *Волка ноги кормят*; бел. *Гусь свінні не таварыш* і рус. *Гусь свинье не товарищ*; бел. *Любіў катаца, любі і санкі ваціць* і рус. *Люби кататься, люби и саночки возить*; бел. *Пара касцей не ломіць* і рус. *Пар костей не ломит*; бел. *Сілай мілы не будзеш* і рус. *Насильно мил не будешь*; бел. *Слова не верабей, вылецела* – не зловіш і рус. *Слово не воробей, вылетит* – не поймаеш; бел. *Там лепш, дзе нас няма* і рус. *Там хорошо, где нас нет*; бел. *Хто шукае, той знаходзіць* і рус. *Кто ищет, тот найдёт*; бел. *Чуткамі зямля поўніцца* і рус. *Слухом земля полнится*; бел. *Як гукнеи, так і адгукнецца* і рус. *Как аукнется, так и откликнется* і да т. п.;

(б) на лексічна-граматычным (часцінамоўным) узроўні, параўн.: бел. *Маўчанне азначае згоду* і рус. *Молчание – знак согласия*; бел. *Не хлебам адзіным жыве чалавек* і рус. *Не хлебом единым жив человек*; бел. *Работа дурных любіць* і рус. *Дурака(-ов) работа любит* або *Работа дураков любит* і да т. п.

(6 падтып 2, 5 і 8 тыпаў) Міжмоўныя адрозненні ў тыпах сінтаксічнай сувязі суадносных лексічных кампанентаў афарызмаў-парэмій, параўн.: бел. *Маўчанне азначае згоду* і рус. *Молчание – знак согласия*; бел. *Напісанае пяром не вычашаиш і тапаром* і рус. *Что написано пером, не вырубиш и топором*; бел. *У каня чатыры нагі, і то (той) спатыкаецца* і рус. *Конь о четырёх ногах, да и тот спотыкается*; бел. *Хлеб з соллю еш, а праўду рэж* і рус. *Хлеб-соль ешь, а правду режь*; бел. *Хто старое (с-, ус-)памяне, таму асцюк у вока* і рус. *Кто старое (вс-) помянет, тому глаз вон* і да т. п.

(7 падтып 2, 5 і 8 тыпаў) Міжмоўныя адрозненні ў сінтаксічнай арганізацыі сказа:

(а) на паверхневым узроўні сказа, параўн.: бел. *Ліха без добра не бывае* і рус. *Нет лиха без добра*; бел. *Маслам кашу не сапсуеиш* і рус. *Кашу маслом не испортишь*; бел. *Не адразу Масква будавалася* і рус. *Москва не*

сразу строилась; бел. *Хто нічога не робіць, той не памыляецца* і рус. *Не ошибается тот, кто ничего не делает* і да т. п.;

(б) на глыбінным узроўні сказа, параўн.: бел. *Дзе нянек многа, там дзіця без носу (бязнога)* і рус. *У семи нянек дитя без глаза(-у)*; бел. *З чужога воза і сярод (у) броду (гразі) злязяць (злезеш)* і рус. *С чужого коня среди грязи долой*; бел. *Калі не пераскочыў, не кажы гоп* і рус. *Не говори «гоп» пока не перескочишь*; бел. *На жывых касцях мяса нарасце* і рус. *Были бы кости, а мясо будет*; бел. *Не злавіў за руку, не кажы, што злодзей* або *Не злавіўшы, не кажы, што злодзей* і рус. *Не пойман – не вор*; бел. *Не капай другому яму, сам у яе ўваліся* і рус. *Кто другому яму копает (роет), тот сам в неё попадает*; бел. *Хто апарыцца (апёкся) на малацэ, той і ваду студзіць* і рус. *Обжёгшись на молоке, дуют <и> на воду*; бел. *Хто мажа, той і едзе* і рус. *Не подмажешь – не поедешь* і да т. п.

9. Семантычныя разыходжанні.

Адрозненні афарыстычных парэмій беларускай і рускай моў на семантычным узроўні можна згрупаваць у наступныя падтыпы.

(8 падтып 4, 5, 6, 7 і 8 тыпаў) Міжмоўныя разыходжанні ў прамой ці пераноснай матывіроўцы як значэнняў асобных суадносных лексічных кампанентаў, так і агульнага значэння афарызмаў-парэмій, параўн.: бел. *Гавары, ды не ўсё дагары* (пераноснае значэнне) і рус. *Говори, да не заговаривайся* (прамае значэнне); бел. *Лішняга і свінні не ядуць* (пераноснае значэнне) і рус. *Всё хорошо в меру* (прамае значэнне); бел. *Маладосць – дурносьць* (прамае значэнне) і рус. *Молодо – зелено* (пераноснае значэнне); бел. *Папраў казе хвост* (пераноснае значэнне) і рус. *Не учи учёного* (прамае значэнне) і да т. п.

(9 падтып 4, 5, 6, 7 і 8 тыпаў) Міжмоўныя адрозненні ў прататыпах вобразнай семантыкі як афарызмаў-парэмій цалкам, так і іх асобных суадносных лексічных кампанентаў, параўн.: бел. *Баба з калёс – калёсам лягчэй* і рус. *Баба с возу – кобыле легче*; бел. *Век зжыць – не мех шыць* і рус. *Жизнь прожить – не поле перейти*; бел. *Вялікаму каню – вялікі хамут* і рус. *Большому кораблю – большое плавание*; бел. *Дзе нянек многа, там дзіця без носу (бязнога, мурзатае)* і рус. *У семи нянек дитя без глаза*; бел. *Не заўсягды, як на Дзяды* і рус. *Не всё коту масленица*; бел. *Сарока сароку бачыць здалёку* і рус. *Рыбак рыбака видит издалека* і да т. п.

(10 падтып 4, 5, 6, 7 і 8 тыпаў) Міжмоўныя адрозненні ў ступені і характары абагульнення рэчаіснасці як значэнняў асобных суадносных лексічных кампанентаў, так і агульнага значэння афарызмаў-парэмій, параўн.: бел. *Маленькі сабачка заўсёды ічання* і рус. *Маленькая собачка до старости щенки*; бел. *Начная зязюля дзённую перакукуе* і рус. *Ночная кукушка дневную всегда перекукует* і да т. п.

10. Безэквівалентныя афарызмы-парэміі.

Да безэквівалентных адзінак той ці іншай мовы (паводле яе адносін да нейкай іншай) адносяцца парэміялагічныя адпаведнікі толькі двух (7 і 8)

тыпаў (адзінкі, якія не супадаюць па зместу і лексічна-граматычнай структуры або не супадаюць па зместу, але супадаюць часткова па лексічна-граматычнай структуры). Акрамя таго афарызмы-парэміі могуць быць безэквівалентнымі толькі ў якім-небудзь адным са сваіх значэнняў (у той час як у другім сэнсе суадносяцца з адпаведнымі адзінкамі іншай мовы, якія, у сваю чаргу, могуць быць безэквівалентнымі ў адносінах да афарызмаў-парэмій дадзенай мовы ў сваім другім значэнні). Да такіх безэквівалентных адзінак адносяцца парэміялагічныя адпаведнікі яшчэ трох (4, 5 і 6) тыпаў (адзінкі, якія супадаюць толькі часткова па зместу безадносна магчымых супадзенняў ці несупадзенняў па лексічна-граматычнай структуры).

10.1. Безэквівалентных (у дачыненні да рускай мовы) афарызмаў-парэмій у саставе парэміялагічнага мінімуму беларускай мовы налічваецца каля 12,0 %. Прыкладна тая ж колькасць безэквівалентных афарызмаў-парэмій (у дачыненні да беларускай мовы) характэрна і для парэміялагічнага мінімуму рускай мовы (каля 14,0 %).

10.2. Колькасць безэквівалентных (у дачыненні да рускай мовы) афарызмаў-парэмій з састава асноўнага парэміялагічнага фонду беларускай мовы прыкладна супадае з колькасцю адпаведных безэквівалентных (у дачыненні да беларускай мовы) адзінак у саставе асноўнага парэміялагічнага фонду рускай мовы (каля 15,0 % і 17,0 %).

11. Высновы.

1. У структуры і семантыцы афарызмаў-парэмій беларускай і рускай моў існуе больш міжмоўных разыходжанняў, чым падабенстваў, пры тым, што сярод адзінак парэміялагічных сістэм гэтых моў назіраецца больш генетычных падабенстваў, чым разыходжанняў.

2. Міжмоўныя падабенствы афарызмаў-парэмій колькасна пераважаюць у саставах парэміялагічных мінімумаў, чым у саставах асноўных парэміялагічных фондаў беларускай і рускай моў, што паказвае на незалежнае гістарычнае развіццё іх парэміялагічных сістэм.

3. Існуючыя тыпы разыходжанняў афарызмаў-парэмій у беларускай і рускай мовах характарызуюцца рознымі колькаснымі паказчыкамі і маюць розную значнасць для кожнай з моў.

4. Міжмоўныя разыходжанні афарызмаў-парэмій колькасна супадаюць у саставах як парэміялагічных мінімумаў, так і асноўных парэміялагічных фондаў беларускай і рускай моў, пры тым, што саставы адзінак парэміялагічных мінімумаў і асноўных парэміялагічных фондаў якасна адрозніваюцца ў кожнай з моў.

5. Структурная і семантычная спецыфіка афарызмаў-парэмій беларускай і рускай моў абумоўлена нацыянальна-культурнай своеасаблівасцю і не залежыць ад ступені роднасці гэтых моў. Яна выяўляецца перш за ўсё ў (а) розных спосабах адлюстравання аднаго і таго ж абагульненага значэння на лексічным, марфалагічным і сінтаксічным

узроўнях, (б) наяўнасці розных прататыпаў або спосабаў пераасэнсавання агульнага значэння (ці значэнняў асобных лексічных кампанентаў) афарызмаў-парэмій, (в) спосабах і выбіральнасці адлюстравання ў іх нацыянальнай карціны свету.

Літаратура

1. Аксамитов А. С. Идеографический словарь и сопоставительная фразеология (на материале белорусского и русского языков) / А. С. Аксамитов // Русский язык в национальной школе. – 1975. – № 4. – С. 73–76.
2. Бердник С. К. Типология соответствий в близкородственных языках (на материале русской и белорусской идиоматики) / С. К. Бердник // Фразеологизм и его лексикографическая разработка : материалы IV Международного симпозиума – Минск, 1987. – С. 115–116.
3. Глухаў В. М. Аспектуальна-супастаўляльны аналіз рускай і беларускай фразеалогіі / В. М. Глухаў // Беларуская лінгвістыка. – 1989. – Вып. 35. – С. 63–68.
4. Груца А. П. Некаторыя асаблівасці семантыкі і структуры фразеалагізмаў у беларускай і рускай мовах (на матэрыяле помнікаў пісьменнасці XIV—XVII стст.) / А. П. Груца // Беларуская лінгвістыка. – 1986. – Вып. 29. – С. 53–61.
5. Иванов Е. Е. «Основной паремиологический фонд» русского языка и его соотношение с «паремиологическим минимумом» / Е. Е. Иванов // Мир русского слова и русское слово в мире: материалы XI Конгресса МАПРЯЛ : в 7-и т. – София : Heron Press, 2007. – Т. 2. – С. 152–156.
6. Иванов Е. Е. Русско-белорусский паремиологический словарь / Е. Е. Иванов, В. М. Мокиенко. – Могилев : МГУ им. А.А. Кулешова, 2007. – 242 с.
7. Іваноў Я. Я. Да праблемы вызначэння асноўнага парэміялагічнага фонду беларускай мовы // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4. – 2006. – № 3. – С. 103–109.
8. Іваноў Я. Я. Прынцыпы супастаўляльнага апісання афарыстычнай парэміялогіі беларускай і рускай моў / Я. Я. Іваноў // Studia slawistyczne. – 2003. – Т. 4. – С. 49–55.
9. Іваноў Я. Я. Руска-беларускія парэміялагічныя паралелі: каля 800 рускіх прыказак і больш за 4500 іх беларускіх эквівалентаў / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МТ «Брама», 2003. – 514 с.
10. Іваноў Я. Я. Сацыялінгвістычныя параметры беларускіх прыказак (да праблемы вызначэння парэміялагічнага мінімуму і асноўнага парэміялагічнага фонду сучаснай беларускай літаратурнай мовы) / Я. Я. Іваноў // Мова і соцыум: зборнік навуковых прац / пад рэд. Я.Я. Іванова. – Магілёў : МТ «Брама», 2004. – С. 221–245.
11. Іваноў Я. Я. Англа-беларускі парэміялагічны слоўнік = English-Belarusian Paremiological Dictionary / аўт.-склад. : І. С. Дубасова, Я. Я. Іваноў, С. Ф. Іванова і інш. ; пад рэд. Я. Я. Іванова. – Магілёў : УА «МДУ імя А. А. Куляшова», 2009. – 240 с.
12. Іваноў Я. Я. Беларуская-нямецкі парэміялагічны слоўнік = Belarussisches-Deutsch paremiologisches Wörterbuch / Я. Я. Іваноў, Н. К. Раманава. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2006. – 108 с.
13. Іваноў Я. Я. Польска-беларускі парэміялагічны слоўнік = Polsko-białoruski słownik paremiologiczny / Я. Я. Іваноў, С. Ф. Іванова. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2007. – 192 с.
14. Киселев И. А. О характере соотносительности фразеологических фондов русского и белорусского языков / И. А. Киселев // Русский язык: межведомственный сборник. – Минск, 1984. – Вып. 4. – С. 3–10.
15. Киселев И. А. Русско-белорусский фразеологический словарь : для средней школы / И. А. Киселев. – Минск : Народная асвета, 1991. – 192 с.
16. Коваль В. И. Соотносительные по форме фразеологизмы в говорах русского и белорусского языков / В. И. Коваль // Тыпалогія славянскіх моў і ўзаемадзяенне славянскіх літаратур : тэзісы дакладаў III Рэспубліканскай канферэнцыі. – Мінск, 1977. – Ч. 2. – С. 177–178.
17. Козырев И. С. К сравнительно-историческому изучению фразеологии русского и белорусского языков / И. С. Козырев // Филологические исследования. – Минск, 1976. – С. 3–9.
18. Костючук Л. Я. Русская фразеология в ее связях с белорусской и польской (на материале глагольных устойчивых сочетаний) / Л. Я. Костючук // Беларуская-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства: матэрыялы Першай усеаюзнай навуковай канферэнцыі. – Віцебск, 1990. – С. 160–164.
19. Можейко Н. С. К вопросу о русско-белорусских фразеологических параллелях / Н. С. Можейко // Всесоюзная научная конференция по проблемам обучения русскому языку в условиях близкородственного билингвизма: материалы к конференции. – Минск, 1975. – С. 341–344.
20. Санько З. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З. Санько. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 218 с.
21. Станкевіч Я. Маленькі маскоўска-беларускі (крывіцкі) слоўнічак фразеалёгічна і прыказкаў ды прывітанні, зычэнні і інш. [1944] / Я. Станкевіч (пры ўчасці Ант. Адамовіча). – [3-е выд.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 77 с.

22. Сузанович В. Б. Русско-белорусские фразеологические единицы (опыт сравнительно-типологического описания) / В. Б. Сузанович // Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратурах і фальклоры: тэзісы дакладаў II рэспубліканскай навуковай канферэнцыі. – Гомель, 1980. – С. 124–125.

23. Трыпуціна Т. Фразеалагічныя адпаведнікі у дзвюх [беларускай і рускай] мовах (ФА ў арыгінале і перакладзе) / Т. Трыпуціна // Пытанні лексікалогіі, фразеалогіі, стылістыкі. – Мінск, 1985. – С. 18–32.

24. Ivanou Y. «Paremiological minimum» of the Belarusian language / Y. Ivanou // Даследаванні па германскай і славянскай філалогіі = Acta Germano-Slavica : зборнік навуковых артыкулаў / пад рэд. Я. Я. Іванова. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2008. – Вып. 3. – С. 283–302.

Стаття надійшла до редакції 31.10.2011 р.

УДК: 881.161.1(082)

В. И. Кажан, Р. П. Калинина

ПАРАДИГМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ТЕРМИНОЛОГИИ ХОРЕОГРАФИЧЕСКОГО ИСКУССТВА

Кажан В. И., Калинина Р. П. Парадигматичні відношення в термінології хореографічного мистецтва.

У статті на матеріалі термінів хореографії розглядається явище синонімії й варіантності, полісемії та омонімії в межах досліджуваної групи лексики.

Ключові слова: термін, термінологія, синонімія, дублети, варіанти, полісемія, омонімія.

Кажан В. И., Калинина Р. П. Парадигматические отношения в терминологии хореографического искусства.

В статье рассматриваются явления синонимии и вариантности, полисемии и омонимии в терминологии хореографии.

Ключевые слова: термин, терминология, парадигматика, синонимы, варианты, дублеты, полисемия, омонимия.

Kazhan V. I., Kalinina R. P. Paradigmatical relations in the terminology of choreography.

The article deals with the phenomenon of synonymy and variation, polysemia and homonymy in the terminology of choreography.

Key words: term, terminology, paradigmatics, synonyms, variants, doubles, polysemia, homonymy.

Современная терминология хореографии – это незамкнутая, подвижная система наименований танцев, танцевальных движений, фигур, позиций, для которой характерны лексико-семантические взаимосвязи с лексикой общелитературного языка и в элементами других терминологий. Изучение парадигматических отношений в хореографической лексике имеет большое значение для решения общей проблемы термина, установления специфики терминологии хореографии как отдельного вида искусства.

С лингвистической точки зрения термины должны соответствовать в первую очередь принципам системности и нормативности. Важно обратить внимание на синонимические, полисемические и омонимические отношения, один из видов внутренних парадигматических связей терминологических единиц в исследуемой терминосистеме.

Существуют различные мнения относительно того, имеет ли место в терминологии синонимия. Одни языковеды считают, что терминам присущи синонимические отношения (например, В. П. Даниленко [4]),

другие видят в этом проявление либо дублетности («в пределах научного контекста все синонимы (термины) – дублеты» [6, с. 87], либо же абсолютной синонимии (Л. А. Новиков считает абсолютные синонимы своеобразным пределом синонимии [8, с. 18], третьи относят к дублетам абсолютные синонимы как разнозначные «...могут наблюдаться в языковой системе и такие синонимы, которые по своему значению и отношению к контексту не различаются в настоящее время совершенно. Эти синонимы называются или абсолютными, или лексическими дублетами» [12, с. 56].

Спорным является также вопрос различения абсолютных синонимов (дублетов) и вариантов слов. «Сущность варьирования, – считает Р. П. Рогожникова, – заключается в видоизменении внешней стороны слова – фонетическом или грамматическом, – не затрагивает внутренней стороны слова – его лексического значения» [10, с. 9].

Должного внимания, по нашему мнению, заслуживают научные изыскания, в которых вопрос о наличии синонимии в терминологии рассматривается в аспекте идей вариалогии [3; 7; 10].

Проблема вариантности как объективный этап развития языка [3, с. 203] присутствует и в терминосистеме хореографии.

Фактический материал, извлеченный из словаря танцевальных терминов [1], специальной литературы по хореографии [2; 5] демонстрирует в терминологии хореографического искусства широкое представление фонематической, морфолого-словообразовательной и лексической вариативности.

Так, фонетическая (фонематическая) вариантность, возникшая в результате действия внешних факторов (например, вследствие различной графической передачи заимствованных терминов или иноязычных морфем) представлена в наблюдаемой терминологии такими рядами вариантов:

- 1) варианты, различающиеся мягкой-твердой согласной фонемой: *чарльстон* – *чарлстон*; *риль* – *рид*; *жок* – *жог*; *фарандола* – *фарандоль*;
- 2) варианты, в которых имеется различное количество фонем: *стен* – *тэн*; *алеман* – *альман*; *канарис* – *канари*; *вербункош* – *вербунк*;
- 3) варианты с различием в гласных фонемах: *кекуок* – *кэкуок*; *деводоси* – *девадаси*; *меренге* – *меренга*; *крыжачок* – *кружачок*; *коломыйка* – *колomийка*; *тордион* – *турдион*; *форлана* – *фурлана*; *мореска* – *мориска*; *гюль-ойин* – *гюль-уйин*;
- 4) варианты, которые различаются и количеством, и качеством фонем: *эстампи* – *эстампа* – *эстампида*; *монферрина* – *монфрина* – *монфреда* – *манфредина*; *буллерия* – *булериас*; *молдавеняска* – *мулдуванска*.

Подчеркнем, что фонематические варианты представляют собой видоизменения звуковой стороны наименований, лексическое значение терминов при этом не изменяется.

Морфологические и словообразовательные варианты представлены немногочисленными примерами: *мюзет* – *мюзетта*; *тюник* – *тюника* (замещение касается категории рода); *выброс ноги* – *выброс ног* (изменение числа); *вихляльник* – *вихляс* (суффикс – нуль суффикса); *юрочка* – *юрка*, *брейк* – *брейкданс* (различие в способе словообразования: простое слово – сложное слово).

Вариантные синтаксические отношения в хореографической терминосистеме возникают между терминами и терминологическими сочетаниями, проявляясь в двух разновидностях:

- 1) термин – слово – термин – словосочетание: *бокаверо* – *венгерский ключ*; *слоуфокс* – *медленный фокстрот*; *танго* – *аргентинский вальс*; *дорожка-променад* – *вальсовая дорожка*; *джаз-танец* – *джазовый танец*; *алеман (альман)* – *вальс втроем*;
- 2) термин – словосочетание – термин – словосочетание: *восточный танец* – *танец живота*; *ритмопластический танец* – *свободный танец*; *пляска смерти* – *данс макабр*.

Среди лексических вариантов выделяются следующие ряды:

- заимствованный термин – русский термин: *тетовазо* – *венгерский ход*; *боказо* – *венгерское заключение*; *мулине* – *фигура креста*; *па курю* – *легкий бег (легки бег)*;
- заимствованный термин – заимствованный термин: *лур* – *жига (джига)*; *брейк* – *брейкданс*;
- русский термин – русский термин: *звонок - предупреждение* (одно из мелких движений испанских танцев фламенко); *круг* – *большой танец* (старинный французский танец хороводной формы, в котором исполнители образуют два круга – внутренний и внешний); *бытовой шаг* – *обычный шаг*; *скользящий шаг* – *шаркающий шаг*;
- современный термин – устаревший термин: *танцовщик (танцовщица)* *кордебалета* – *корифей (корифейка)* *кордебалета*; *оркестровое вступление (к операм и балетам)* – *интрада*; *пианист* – *аккомпаниатор* – *тапер*;
- исконный термин – профессиональный термин: *гребень* – *прочес*; *батри* – *заноски*.

Устаревшие и профессиональные слова, не различаясь оттенками значения и лексической сочетаемостью, все же имеют некоторую стилистическую окраску, поэтому вряд ли они образуют дублиеты с исконными и заимствованными наименованиями. Перечисленные лексические варианты имеют совпадающую мотивированность, одинаковую внутреннюю форму, называют один и тот же денотат по одинаковым признакам (наименования танцев, движений, фигур, лиц). Эти термины

настолько близки, что «практически представляют функционально одну единицу, хотя и являются разными словами. Каждое слово может быть представлено в этой связи как семантически тождественное самому себе...» [8, с. 18], т. е. являются дублетами, которым свойственна функция замещения.

В современную эпоху происходит взаимодействие и взаимовлияние разных отраслей науки, техники, искусства, что способствует формированию многозначности, и один и тот же термин используется в разных терминологиях языка.

В лингвистической литературе еще нет четкого ответа на вопрос, что же представляют собой такие термины: либо это одно слово с развитой системой значений, либо это разные слова с одинаковым значением.

Трудности возникают при решении вопроса о различении полисемантического слова и нового слова – омонима семантического образования. Вопрос этот при более внимательном рассмотрении оказывается спорным, т. к. семантические связи у многозначных слов не утрачиваются полностью, и это дает основание лингвистам относить это явление к многозначности [4, с. 71]. Однако многие языковеды использование одного и того же термина в разных терминологиях причисляют к омонимии, определяя ее как «международную терминологическую омонимию» [4, с. 111]. Э. И. Ханпира считает, что в таких случаях мы имеем дело с междисциплинарной (или межотраслевой) омонимией, которая возникает по двум причинам: во-первых, тогда, когда в близких или далеких друг от друга терминологиях в разное время и независимо друг от друга различные понятия приписывают одному и тому же слову; во-вторых, когда одна терминология заимствует термины у другой [11, с. 14]. Так, первой причиной можно объяснить существование одних и тех же терминов (*сюита, сюжет, пантомима, этюд, пластика, улитка* и т. п.) в двух-трех терминологиях. Ср.: *Миниатюра – 1. В средневековых рукописях небольшие живописные украшения и иллюстрации из мини (киновари); 2. Небольшая музыкальная пьеса; 3. Небольшой танцевальный номер* [1, с. 174].

Благодаря второй причине распространяются в различных терминологиях так называемые «привлеченные термины» [11, с. 14]: *арка, колонна, квадрат, винт, адажио, аллегро* и т. д. Например: *винт – движение украинского народного танца* [1, с. 60] или *квадрат¹ – в бальной хореографии наименование схемы шагов, образующей квадрат* [1, с. 121].

Омонимия представлены в танцевальной лексике не всеми своими разновидностями: очень редко встречается омонимия терминов, возникающая в результате случайного совпадения слов в звуковом и графическом комплексах. Так, случайно общеупотребительное слово *сон* совпало с заимствованным танцевальным термином *сон*: *сон (исп. son – звук, звучание) – кубинский народный танец-песня, известный с XVI века и*

после ряда трансформаций получивший особую популярность в 20-30-х годах XX века [1, с. 258].

Характерной особенностью лексики хореографического искусства является то, что она обогащается в результате метафорического переосмысления одного из значений семантической структуры общеупотребительного слова. В исследуемой терминологии фиксируем большое количество терминов, которые возникли в результате метафорического переноса: 1) по сходству формы объекта или явления реальной действительности и соответствующего танцевального движения, фигуры, позы; 2) выполняемой функции; 3) по сходству формы и функции.

В первой группе метафоризируются существительные, обозначающие предметы быта, постройки, продукты питания, явления природы: *беседка, ворота, восьмерка, гриб, звезда, звездочка, зигзаг, змейка* и др. Ср.: *корзиночка* – одна из фигур хоровода, переплетенный круг, образующийся из двух кругов (круг в круге) [1, с. 135]; *кувшин* – одна из поз египетского танца, имитирующая держание кувшина на голове [1, с. 143].

Вторая группа более многочисленна и представлена существительными определенного действия, а также словами, называющими предметы быта, овощи, животных, птиц: *бычок, бульба, бигунец, воробей, волна, дробь, качалка, ключ, ковырялочка, кочан, кравчик, лягушка, метелка, молоточки, моталочки, мяч, переборы, перепляс, переступ, перехватка, печатка, плетение, подсекач, подскок, позировка, ползунок, припляс, притоп, разножка, ручеек, тройка, тряска, хлопушка, шевчик, штопор*. Ср.: *хлопушка* – движение русского народного танца, исполняемое мужчинами. Представляет собой удары ладонями или ладонью по голенищу сапога, по подошве, возле колена ноги и по плечам [1, с. 306]; *бычок* – белорусский народный молодежный танец, имитирующий движения животного [1, с. 49]. Некоторые названия народных танцев в этой группе связаны с трудовыми и профессиональными действиями человека, например: *бульба* (процесс посадки и сбора картофеля); *кочан* (земледельческий обряд посадки капусты и сбора урожая); *кравчик* (украинский народный танец, имитирующий движения портных); *шевчик* (украинский народный танец, имитирующий движения сапожников).

К третьей группе относятся существительные, обозначающие предметы быта, явления природы, названия живых существ: *веер, веревочка, волчок, ключ, метелица, спираль, улитка, цепочка* и др. Ср.: *метелица* – старинный украинский хороводный танец, для рисунка которого характерны разнообразные затейливые быстро сменяющиеся узоры [1, с. 172]; *цепочка* – фигура русских народных танцев. Танцующие стоят в одну линию. Первый в линии соединяет руки перед корпусом замком, следующий опускает руку через его соединенные руки и также соединяет руки замком и т. д. [1, с. 314].

Таким образом, многообразные лексико-семантические отношения на уровне парадигматики в терминологии хореографического искусства свидетельствуют об объективности, распространенности и пока что неизбежности таких явлений, как синонимия, полисемия, омонимия.

Проблема терминологических вариантов, проявляющихся на фонематическом, морфолого-синтаксическом уровнях, неразрывно связана с вопросами языковой нормы, упорядочения и усовершенствования терминосистемы.

Литература

1. Балет. Танец. Хореография : краткий словарь танцевальных терминов и понятий / Сост. Н. А. Александрова. – СПб : Изд-во «Лань» ; «Издательство Планета Музыки», 2008. – 416 с.
2. Вашкевич Н. Н. История хореографии всех веков и народов / Н. Н. Вашкевич. – СПб : Лань, 2009. – 192 с.
3. Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма / На материале современного русского языка / К. С. Горбачевич. – Л. : Наука, 1978. – 238 с.
4. Даниленко В. П. Русская терминология : Опыт лингвистического описания / Валерия Петровна Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
5. Зайцев Є. В. Основи народно-сценічного танцю : [навч. посібник] / Є. В. Зайцев, Ю. В. Колісниченко. – Вінниця : Нова Книга, 2007. – 416 с.
6. Кутина Л. Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем / Л. Л. Кутина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 82–94.
7. Никитина Ф. А. Влияние аналогии на словообразование : На материале родственных языков / Ф. А. Никитина. – К. : Изд-во Киевского университета, 1973. – 198 с.
8. Новиков Л. А. Синонимические функции слов : Семантическая синонимия / Л. А. Новиков // Русский язык в школе. – 1968. – №1. – С. 11–23.
9. Реформатский А. А. Введение в языкознание / А. А. Реформатский. – М. : Просвещение, 1967. – 542 с.
10. Рогожникова Р. П. Варианты слов в русском языке / Р. П. Рогожникова. – М. : Просвещение, 1966. – 160 с.
11. Ханпира Э. И. О терминах и терминологии / Э. И. Ханпира // Русский язык в национальной школе. – 1985. – №4. – С. 11–17.
12. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка / Николай Максимович Шанский. – М. : Просвещение, 1972. – 327 с.

Стаття надійшла до редакції 21.10.2011 р.

УДК 811.161.1'37'373

В. С. Калашник, М. І. Філон

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА З КОРЕНЕМ -КРАС- В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Калашник В. С., Філон М. І. Лексико-семантична група з коренем *-крас-* в українському лінгвокультурному просторі.

У статті розглянуто склад лексико-семантичної групи з коренем *-крас-* в українському лінгвокультурному просторі, означеному різними дискурсами. Наголошено на історичній тягlostі та функціональній значущості аналізованих одиниць у формуванні фрагментів національної мовної картини світу. Звернено увагу на семантичну поліфонію відповідних номінацій та домінування естетичних оцінок у сучасних значеннях слів різної тематичної належності.

Ключові слова: лексико-семантична група, номінація, значення, оцінка, народна мова, лінгвокультурний простір.

Калашник В. С., Филон Н. И. Лексико-семантическая группа с корнем *-kras-* в украинском лингвокультурном пространстве.

В статье рассмотрен состав лексико-семантической группы с корнем *-kras-* в украинском лингвокультурном пространстве, обозначенном разными дискурсами. Сделан акцент на исторической преемственности и функциональной значимости анализируемых единиц в формировании фрагментов национальной языковой картины мира. Обращено внимание на семантическую полифонию соответствующих номинаций и доминирование эстетических оценок в современных значениях слов разной тематической принадлежности.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, номинация, значение, оценка, народная речь, лингвокультурное пространство.

Kalashnyk V. S., Filon M. I. Lexical-semantic Group with the Root *-kras-* in Ukrainian Lingvo-cultural Space.

The paper deals with the composition of the lexical-semantic group with the root *-kras-* in Ukrainian lingvo-cultural space, denoted by different discourses. The historic succession and functional significance of the analyzed items in formation of fragments of the national language picture of the world are emphasized. The attention is paid to semantic polyphony of the nomination and dominance of esthetic valuation in contemporary meanings of the words of different topical groups.

Key words: lexical-semantic group, nomination, meaning, valuation, folk language, lingvo-cultural space.

Однією з розлогих лексико-семантичних груп, що має праслов'янські витоки, у сучасній українській мові, є група з базовим коренем *-kras-*, представленим у слові *краса*. З різних етимологічних версій останнього видається найбільш переконливим пояснення О. Трубачова, згідно з яким «слав. **krasa* (подобно **kara*, **slava*, **trava* и др.) имеет признаки типичного и.-е. отглагольного имени с долгим (продленным корневым гласным *a* (**ō*), построенного на базе глагола с корневым *e*» [22, с. 96]. Семантично **krasa* реконструюється дослідником як 'колір життя', звідки – колірна ознака 'красний, рум'янець (обличчя)', 'цвітіння, квіт (рослин)' і найбільш загальне 'красота'. Лексика з коренем *-kras-*, наявна в усіх слов'янських мовах, демонструє розмаїття значень, функціональну багатоплановість, полідискурсивність.

Пам'ятки української мови свідчать про безперечну значущість номінацій аналізованої групи в її історичній тягlostі. Прикметними з цього погляду видаються матеріали «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», де подано близько 10 слів із коренем *-kras-* та словосполук із відповідними словами: *Красилов* (назва села у Волинській землі), *Красная* (назва річки у Молдавському князівстві), *Красне* (назва села на Буковині), *Красное* (назва села у Волинській землі), *красносельскии монастырь*, *красныи поток* (у Молдавському князівстві), *красная правда* – оучинити красную правду, *Красныи торгъ* (назва міста у Молдавському князівстві), *Красныи*, *Краснешь* (особова назва, молд., слов. *krasny*) – пан *Краснешь дворнык* [13, с. 510–511]. Уже з поданих ілюстрацій видно тематичну неоднорідність одиниць, належних до означеної лексико-семантичної групи, а довідки щодо мотивації подібних назв, наведені в «Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі» [4, с. 73], засвідчують семантичну поліфонию форманта *-kras-*.

У сучасній українській мові номінації з коренем *-kras-* виражають естетичну оцінку, що стосується людини, предмета, явища (*краса*, *красен*,

красень, красивий, краса, красування, красуватися, красуля, красун, красунець, красунчик, красуня, красунь, красунька, красуха, кращати, кращенький, кращій та ін. [14, с. 326–329]); позначають у складі сталих сполук властивості номінованих явищ крізь призму загальноаксіологічної та частковоаксіологічної оцінок (*красна дичина, красна дівця, красна мова, красна риба, красне місце, красне писання, красне письменство, красне слово, красне сонце, красний господар* та ін. [там само]); формують численний клас фітонімів (*краса* – «щириця хвостата», *красний горішок* – «конюшина», *красноголовка* – «родовик лікарський», *краснолоз* – «верба гостролиста», *красномолочник* – «чистотіл звичайний», *красноцвітник* – «золототисячник малий» і т. ін. [16, с. 86]; *краса, красоля* – «калачики», *красновка* – «сорт груші», *краснюк* – «гриби: підосичник, підберезник» [1, с. 251]); утворюють розлогу групу власних назв, серед яких насамперед виділяються гідроніми (*Красилівка, Красимівка, Красичка, Краска, Красківка, Красна, Красна Кам'янка, Красна Лука, Красний Став, Красниця, Красногірка, Краснопечерна, Краснопілна, Красносілна, Краснянка* та ін. [12, с. 280–282]) та ойконіми (*Красилів, Красне, Красний Кут, Красний Лиман, Красногірка, Краснопільськ, Краснокутськ, Краснопілля, Краснорічинське, Красноторка* та ін. [21, с. 192–195]).

Тематичний склад лексико-семантичної групи з коренем *-крас-* не обмежується наведеними вище підгрупами. Крім них, можна назвати окремі номінації представників тваринного світу (*красуля, красула, красуна, крася* – «ряба корова») [7, с. 386], *краснюк* – «чиж» [6, с. 106], *краснопірка* [14, с. 328] та ін.), кольорової гама, барвників (*красний* – «барвистий», *красило* [14, с. 328]), назви на позначення сакрального часу та обрядово-ритуальних символів (*крашен вечір* – «дівич-вечір» [15, с. 77], *красна гірка* – «народне свято» [5, с. 313], *красна субота* – «великоднє свято», *красні ворота* [17, с. 67], *крашанка* [14, с. 330] і т. ін.). Зауважмо, що наявні у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка такі народно-розмовні номінації, як *крас, крась* – «краса», *красітечний* – «дуже красивий», *красуля, красулька, красуха, красюк* – «красень», *красунок, красити* – «робити красивим», *крацішати* [11, с. 300–302], не зафіксовано в академічному Словнику, орієнтованому на літературну мову.

Саме в живій народній мові зберігаються найдавніші значення, які відбивають архаїчне світобачення й значною мірою відмінні від сучасних фрагменти мовної картини світу. Так, у номінаціях *красноцвітник, краснянка, красноголовка, красуха* відсутня притаманна багатьом назвам рослин сема 'червоний колір', а фіксується колір загалом через підкреслення здатності рослини цвісти. З цього погляду показовою є семантика діалектизмів *красий* – «строкатий», «рябий» (про тварин) [3, с. 104], *красний* – «багатобарвний» [9, с. 86]. Незвичним для стереотипної картини світу є діалектне значення «великий» у слові *красний* [там само]. Отже, велика кількість лексичних одиниць із

коренем *-крас-* є народними назвами, які представлені в лексикографічних працях, присвячених описові словникового складу різних говірок української мови. До наведених вище можна додати деякі номінації зі «Словника нижньонадніпрянських говорів» В. Чабаненка: *красавиця, красавка, красавочка, красавчик* [20, с. 211], де не важко помітити, зокрема, інтерферентні сліди впливу російських відповідників.

У своїй сукупності весь матеріал має безсумнівне значення для виявлення взаємодії хронологічно різних шарів його семантики, що детермінує особливості входження тих номінацій в український лінгвокультурний простір та визначає їх місце і роль у національній мовній картині світу.

Видається актуальним зосередити увагу на характеристиці одиниць досліджуваної групи, семантика яких вирізняється великою кількістю належних до всіх повнозначних частин мови похідних лексем як таких, що і зберігають, і розчленовують значення етимону. Дослідники наголошують на вираженні цим шаром лексики, починаючи з найдавніших оригінальних і перекладних пам'яток, сублімованих значень естетичної оцінки ознак предмета, явища, процесу, стану, що сприймаються різними органами чуття [8, с. 212].

Обрана пошукова спрямованість дослідження так чи інакше передбачає залучення до аналізу слів, семантика яких в історико-типологічному плані є підґрунтям значень із естетичною оцінкою. У семантичній структурі ядерних слів лексико-семантичної групи з коренем *-крас-*, до яких належать *краса, красивий* з їх прикметними для сучасної літературної мови значеннями, зберігається всеоб'ємність естетичної оцінки, сформованої в глибинах слов'янської культурно-історичної традиції. Відповідна оцінка охоплює властивість гарного, прекрасного як у зовнішньому, так і внутрішньому його виявах. Це стосується й особи, і предмета, і явища та виражається в різних категоріях: предметності, атрибутивності, процесуальності. Загалом зміст поняття *краса* в сучасному українському лінгвокультурному наповненні демонструє превалювання естетичних смислів над утилітарно-прагматичними оцінками позначуваного.

Естетична домінанта слова *краса (красота)* максимально виразно проявляється в літературному художньому дискурсі, свідченням чого є, зокрема, відповідні акценти через розлоге поле означувань цього поняття. Так, красиве, прекрасне в житті, у природі, у поведінці людини, розуміння справжньої та несправжньої краси, красива, приваблива зовнішність людини у поетичній мові означаються майже 150 епітетами [2, с. 174–175]. Ці художні епітети виражають широкий спектр ціннісних характеристик краси в її суб'єктивному, індивідуальному сприйнятті крізь призму позитивного начала, що явно домінує над ситуативною негацією краси. Порівняймо, з одного боку: *безсмертна, благородна, Божя, горда, дивна,*

квітуча, лагідна, небесна, неказанна, полум'яна, предковічна, світла, яскрава і т. ін.; з іншого: *в'яла, груба, зухвала, мертва, фатальна, холодна, чужа*. Позитивна оцінка особливо відчутна в епітетах, віднесених упорядниками Словника до оригінальних, наприклад: *самоцвітна* (Л. Українка), *незламно-горда* (Ю. Клен), *невіддавана* (М. Рильський).

На відміну від художнього більш ранні в історико-типологічному плані дискурси не відзначаються очевидним домінуванням естетичної оцінки у складниках лексико-семантичної групи з коренем *-крас-*. Сучасне сприйняття відповідних номінацій має враховувати особливості мовної картини світу в тому чи тому дискурсі, динаміку ціннісних характеристик для певного типу свідомості, сукупність лінгвоенциклопедичних знань про світ і, зрештою, здатність базових слів *краса, красний* акумулювати всю сукупність значень, сформованих протягом багатовікової історії.

Міфопоетичний синкретизм семантики символу *краса* прослідковується в архаїчних жанрах народної словесності, зокрема належних до календарно-обрядової та сімейно-обрядової поезії. У веснянках, наприклад, *краса* пов'язана з жіночим началом і мислиться як образ, що синтезує смисли «врода», «жіночість», «життєдайність», «цнотливість», як у наведеному нижче уривку: – *Та у Рай матку кличе: / – Та подай, матко, ключи, / Одімкнути небо, / Випустити росу, / Дівочьку красу* [див.: 19, с. 492]. Архаїчні витoki міфологічної семантики *краси, красного* прослідковуються і в весільних піснях, де вони є наскрізними для конструювання фрагментів мовної картини світу, засвідчених обрядовими текстами. Саме ці образи є генералізуючими для вираження провідних ідей весілля, що знаходить своє втілення як у змалюванні обрядодії прощання з красою напередодні весілля, так і в характеристиках учасників обрядового дійства, весільних атрибутів, у часових та просторових позначеннях: *крашен вечір; молода красна, красная, красива; молодий красний, дружка красна, дружба красний, дружбове красенькі, поїзд красен, вінець красний, вилечко прекрасне, коровай красний, красніший від зорі* [15, с. 186–195]. Одним із найбільш показових для весільної семіосфери символів є *дівоча коса*, що в текстах весільних пісень входить до складу міфопоетичного комплексу *коса – краса – золото: А жемчужа – то коса твоя, / А золото – красота твоя* [15, с. 143]. Визначення краси через її ототожнення з коштовностями є одним із етапів розвитку аналізованого образу.

Функціональний вияв семантики базових для фольклору словообразів із коренем *-крас-* у весільній поезії демонструє складну взаємодію різних сенсів, на що свого часу звернув особливу увагу О. Потебня, розкриваючи символіку *дівочої краси* [10, с. 35–36]. Дослідник наголосив, що «*красная лента*» та «*красная фата*» є символом відношення дівочості до світла.

Міфопоетичні інтенції образу *краси* зберігаються в численних фразеологізмах, зокрема компаративних, із компонентами *красивий, красний*. Значущими видаються матеріали збірника «Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток», де останні представлені різними виданнями – від давнини до сучасності. Вирази на зразок *красивий, наче земля весною; красивий, як весна; красна, як маків цвіт; красна, як сонце на небі; така красна, як сонце; красна, як чічка в городі; красний, як мак* і т. ін. [18, с. 37] недвозначно експлікують поняття *краса* не через червоний колір зокрема і колір загалом, а в його нерозривному зв'язку з цвітінням, життям природи й довколишнього світу або із життєдайним світлом. У порівняльних зворотах пізнішого походження на кшталт *красна, як з каменя вибита; красний, як з воску вилитий; красний, як намальований* [там само], де об'єктом порівняння є культурні артефакти як символи прекрасного, архаїчні смисли редукуються, а на передній план виходять власне естетичні оцінки.

Як свідчить уся сукупність складників лексико-семантичної групи з коренем *-крас-*, в українському лінгвокультурному просторі *краса* є одним із центробіжних образів, що демонструє свою важливу роль при номінуванні широкого кола явищ дійсності і тим самим виявляє свій домінуючий характер у формуванні різних сегментів національної мовної картини світу. Акцентованим при цьому є естетичний модус *краси*, що на семантичному рівні знаходить своє оформлення в парадигмі давніх і нових значень. У сучасних дискурсах функціонування української мови повною мірою проявляється змістова неоднорідність і семантична поліфонія номінацій, належних до розглянутої групи.

Література

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. – Т. 1 / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000.
2. Биби́к С. П. Словник епітетів української мови / За ред. С. Я. Єрмоленко / С. П. Биби́к, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998.
3. Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997.
4. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К. : Наук. думка, 1985.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006.
6. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974.
7. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Ч. I / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984.
8. Пименова М. В. Красотою украси: выражение эстетической оценки в древнерусском тексте. – СПб ; Владимир, 2007.
9. Піпаш Ю. Матеріали до словника гуцульських говірок / Ю. Піпаш, Б. Галас. – Ужгород, 2005.
10. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня. – Харьков, 1914.
11. Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка : у 4-х т. – Т. 2. – К., 1908.
12. Словник гідронімів України / Ред. колегія А. П. Непокупний, О. С. Стрижак (заст. голови), К. К. Цілуйко (голова). – К. : Наук. думка, 1979.
13. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2-х т. – Т. I. – К. : Наук. думка, 1977.
14. Словник української мови : в 11-ти т. – Т. 4. – К. : Наук. думка, 1973.
15. Слюсарева О. В. Епітетика українських весільних обрядових пісень (структурно-семантичний і функціональний аспекти). Дисертація ... канд. філол. наук, 10.02.01 / Слюсарева Олеся Володимирівна. – Харків, 2006.
16. Смик Г. К. Корисні та рідкісні рослини України : Словник-довідник народних назв / Г. К. Смик. – К. : Укр. рад енцикл. імені М. П. Бажана, 1991.

17. Туряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Туряєва. – Львів : Свічадо, 2001.
18. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упор. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 2001.
19. Філон М. Семантика словообразу *краса* в архаїчних текстах української народної словесності / М. Філон, Г. Губарева // Незгасимий словосвіт : Зб. наук. праць. – Харків : Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 490–497.
20. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : в 4-х т. Т. 2 / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992.
21. Янко М. П. Топонімічний словник України : Словник-довідник / М. П. Янко. – К. : Знання, 1998.
22. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 12 / Под ред. О. Н. Трубачева. – М. : Наука, 1985.

Стаття надійшла до редакції 17.10.2011 р.

УДК 808.3-55.01:800.2/24

К. А. Качайло

БОТАНІЧНІ НАЗВИ НА -ОК У КОНФІКСАЛЬНІЙ ПІДСИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОГО ІМЕННИКА

Качайло К. А. Ботанічні назви на *-ок* у конфіксальній підсистемі українського іменника.

У статті розглянуто особливості словотвірної структури і семантики ботанічних назв на *-ок* та з'ясовано їх місце в конфіксальній підсистемі українського іменника. Вивчено активність конфіксів, зокрема формантів з постпозитивним компонентом *-ок*, у процесі творення найменувань рослин.

Ключові слова: конфікс, словотвірна структура, фітонім.

Качайло К. А. Ботанические названия на *-ок* в конфиксальной подсистеме украинского имени существительного.

В статье рассмотрены особенности словообразовательной структуры и семантики ботанических названий на *-ок* и установлено их место в конфиксальной подсистеме украинского имени существительного. Изучена активность конфиксов, конкретно формантов с постпозитивным компонентом *-ок*, в процессе образования наименований растений.

Ключевые слова: конфикс, словообразовательная структура, фитоним.

Kachaylo K. A. Botanical names on *-ok* in the confixes subsystem of the Ukrainian nouns.

The features derivational structure and semantics of botanical names on *-ok* were reviewed in the article and their place in the confixes subsystem of the Ukrainian nouns was determined. The activity of confixes was leant, specifically formants with the postpositive component *-ok* in the formation process of the botanical names.

Key words: confixes, derivation structure, fiton.

Назви рослин належать до найбільших і найдавніших пластів лексики української мови. Вони неоднорідні за сферою вживання. Досить чітко на сьогодні виділяються дві основні, тісно взаємопов'язані групи: діалектні і літературні найменування рослин, які містять певні фонетичні, словотвірні та морфологічні особливості. Це викликає до них інтерес з боку дослідників мови, які й вивчають фітоніми в різних аспектах. Відомі праці таких учених, як: В. Л. Карпова, Т. Я. Марченко, Л. Москаленко, І. В. Сабадош, Л. О. Симоненко, Л. Д. Фроляк та інші. Оскільки назви рослин, маючи різноманітну словотвірну структуру та специфічну семантику, включають і конфіксальні деривати, на нашу думку, є доречним вивчення таких ботанічних найменувань.

Мета роботи – з'ясувати особливості словотвірної структури і семантики ботанічних назв на *-ок* та їх місце в конфіксальній підсистемі українського іменника.

Як зазначено в сучасній науковій літературі, “конфіксальні найменування рослин, за даними реконструкцій, були в праслов'янській мові (**nedotyka* “рослина *Impatiens polime tangere*”, **otany* “бот. *Inula L.*; дивина чорна”, **sněť* (**sněť*) “бот. сажка”, **šadbra* “назва рослини; шлях, дорога” **obbabъkъ* “гриб підберезник”, **medjipъrstъnica* / **medjupъrstъnica* “нагноєння між пальцями; рослина *Trifolium lupanaster L.*”). У давній руськоукраїнській мові ботанічних номенів зафіксовано небагато: *пародникъ* “кислий, недозрілий плід”, *озимица* “озимий хліб, озимі посіви”. Середньоукраїнські пам'ятки також документують невелику кількість назв рослин: *припоутникъ* “лікарська рослина — подорожник”, *подорожникъ*, *пародокъ* “кислий, незрілий плід або відросток”, *озимина*. У новій українській мові ботанічні найменування, утворені конфіксальним способом, фіксуються значно частіше” [1, с. 362].

За даними нашого дослідження, конфіксальні ботанічні назви на *-ок* наявні в пам'ятках з XVII століття, і в подальшому їх нараховується небагато (близько сорока іменників). До утворення назв рослин та їх частин, а також грибів залучено більше десяти конфіксів з другим компонентом *-ок*, а саме: *під-...-ок*, *полу-...-ок*, *при-...-ок*, *о-...-ок*, *па-...-ок*, *по-...-ок*, *від-...-ок*, *су-...-ок*, *на-...-ок*, *про-...-ок*, *роз-...-ок*.

Із формантом *під-...-ок* наявні номени рослин за місцем, де вони ростуть, зокрема під тим, що названо вивідним словом: *підлісок* (1874 Рогович 157; 2005 СГГ 139) “лісова фіалка або духмяна фіалка”; *піддубок* (Гр III 165; 1924 Кр I 344) “вид грибів, які ростуть у дібровах” або “піддубник” (СУМ VI 425); *під'ясинок* (1928 Бот 243) “вид пахучої рослини, яка росте під кущем і подібна до ясмина”; *підгрибок* (1965 ГорбачРоманів 70) “гриб моховик”; *підсмерічок* (1984 О II 71) “вид грибів, які ростуть біля смерек”; *підгруздок* (СУМ VI 420) “їстівний гриб, схожий на груздь”; *підлісок* (СУМ VI 450) “кущі та зовсім молоді дерева, що ростуть у нижньому ярусі, у нижній частині лісу”; *підтравок* (СУМ VI 516) “невисока трава, що росте серед вищої частини травостою, рідше серед злаків”; *підпеньок* (2000 СЗГ II 50) “опеньок”, *пітпінюк* (2003 УГР 683) та *пітпеньок* (2005 СГГ 140).

Порівняймо найменування рослин, які утворені за допомогою інших конфіксів та мають таке ж словотвірне значення. За допомогою морфеми *під-...-ник*, на думку сучасних вчених, утворилися фітоніми *підлистник* “копитняк європейський”, *підорішник* та *підгорішник* “копитняк”, *підсніжник*, *підсонічник* “соняшник”, *підтинник*, *підбережник*, *піддубрівник* “айстра степова”, *підгайник* “кінський часник черешковий”, *підлесник* “копитняк європейський”, *підгорошник* “вероніка колосиста” тощо [1, с. 214]. Окрему підгрупу складають мікологічні назви: *підолішник*,

підолишник та *подолешник* “гриб, що росте під ольхою”, *піддубник* та *піддубеньник* “їстівний гриб, схожий на боровик”, *підосинник* “гриб, що росте під осикою”, *підберезник* “один із їстівних грибів із бурюю шапінкою та білим м’якушем, що росте переважно в березових лісах”, *підсливник* “їстівний гриб, який росте переважно під фруктовими деревами”, *підлісник* “гриб, що росте під лісом”, *підтопілник* “гриб, що росте під тополею; їстівний з коричнево-червоною шапінкою” та ін. [1, с. 214-215]. Формант *під-...-ень* також бере участь у творенні відіменникових назв грибів: *піддубень* “гриб, що росте під дубом”, *підгрудень*, *підлишень* [1, с. 339]. Цікавими за семантикою є деривати із конфіксом *під-...-(н)иця*: *підкрапивниця* “суниці зелені” [1, с. 299] та *під-...-о*: *підвишень* “гриби, що ростуть від вишнями”, *подгреб* “гриби, які ростуть під грабами” [1, с. 196].

Із кінця ХІХ століття спорадично засвідчуються назви рослин та їх частин, утворені за допомогою конфікса *при-...-ок*, наприклад: *припупок* (1879 Павл 902) “маленький пупок на рослині біля великого”; *прицвіток* (1927 ПТ 223) “маленький листочок, що міститься під квіткою біля цвіту”, “листок, з пазухи якого виходять квітки” (СУМ VIII 91); *прибруньок* (1931 СгТ 69) “додаткова брунька, що знаходиться біля головної”; *прикоренок* (СУМ VII 644) “частина стовбура коло кореня”, “нижня, коротка частина стовбура, спиляного чи зрубаного при корені дерева” (2004 Матіїв 19); *прилисток* (СУМ VII 659) “листоподібний паросток, що міститься біля основи листка”; *припеньок* (2000 СЗГ II 88) “опеньок”.

Описані деривати утворювалися після деяких похідних слів і паралельно з іншими конфіксальним ботанічними найменуваннями, які так само називають рослини (або їх частини), що ростуть біля чогось, позначеного твірним словом. Серед них відомі фітоніми з формантами *при-...-ник*, *при-...-ень*, *при-...-о*, *при-...-(н)иця*, наприклад: *припутник* “подорожник великий, піщаний, середній”, *прицвіточник*, *придорожник* “подорожний великий” або “цикорій”, *приболотник* “гадючний в’язолистий”, *притрутник*, *принасінник* “невеликі вирости на насінні деяких рослин”, *прибережник* “морська трава”, *приберезник* “підберезник” [1, с. 229]; *припутень* “подорожник”, *прикорень* “частина кореня або стебла трав’янистої рослини біля кореня” [1, с. 340]; *присада* “рослина”, *присторч* “гострий пеньок молодого дерева” [1, с. 189], *прибережниця* “багаторічна рослина родини злакових” [1, с. 298].

Досить пізно, за даними фактичного матеріалу, фіксуються ботанічні номени з конфіксом *о-...-ок* та назви їх частин за місцем розташування (навколо того, що назване вивідним словом): *опенокъ* (1840 Б-Н 263) “гриб, який росте біля пня, підпеньок”, *опеньок* (1918 ІвШум 83) “шапінковий базидіальний гриб з порядку гіменоміцетів родини пластинчастих, їстівний” або “їстівний гриб з жовтуватою шапінкою на тонкій високій ніжці, що звичайно росте купками на пеньках та біля

коренів дерев” (СУМ V 704); *окоренок* (Гр III 49) “частина стовбура дерева від коріння до гілок”, “низ снопа без колосся” (2000 СЗГ II 12); *очашок* (1931 СгТ 66) “ботанічна назва: те у структурі квітки, що знаходиться під чашкою, прилягає до неї”.

Очевидно, доречно згадати й інші фітоніми, які утворені за допомогою різних конфіксів із препозитивною частиною *о-* та словотвірним значенням “те, що розташоване навколо або біля чогось, названого твірною основою”. Наприклад, деривати з афіксами *о-...-ник* (*опоясник* “зілля, яким уперізують мов поясом на щастя, щоб з’єднати прихильність любих собі осіб”, *омежник* “те, що росте на межі”, *оводник* “рослина, яка росте біля води”, *окривавник* “звіробій” [1, с. 244]), *о-...-ø* (*оман* “дивина чорна”, *оплавы* “водяні рослини”, *огарь* “обгорілий пеньок”, *осока*, *осіка* та *осіч* “багаторічна болотна трава родини осокових з довгими гострими листками” [1, с. 165], *озимь* “озимий хліб, який сіють восени на полях, зораних влітку”, *окіст* “шавлія ефіопська”, [1, с. 169-170]), *о-...-ина* (*озимина*, *оцвітина* “зовнішня частина квітки, що оточує тичинки й маточку”, *осмолина* “смолисте дерево”, *опашина* “отава; паша” [1, с. 304]), *о-...-()ак* (*оситняк* “багаторічна або однорічна рослина родини ситникових, схожа на очерет” [1, с. 342]).

Іменники з морфемою *на-...-ок* називають рослини та їхні частини: *накоренок* (1886 Ж 480) “відросток на корені”, “нижня, коротка частина стовбура, спиляного чи зрубаного при корені дерева” (2004 Матіїв 19); *навороток*, *навороток* (1912 Верх 253) “народна назва ранника, пижма звичайного” пов’язане з праслов’янськими основами **vert-/*vort-* “повертати”, пор. сучасне *вороття* “повернення”, назва зумовлена здатністю рослини повертати, втрачена неповноголосна форма, певне, – запозичення з діалектів чеської чи словацької мови (див. ЕСУМ IV 14, 19); *намулок* (1922 Мельник 103) “рослина, що росте біля річок, ставів, на болотах, рідше на степу”; *наголоваток* (1922 Мельник 72) “будяк, волошки”.

Деривати зі словотвірним значенням “те, що розташоване на чомусь, названому твірною основою” утворюються також за допомогою конфіксів *на-...-ник*, *на-...-(н)иця*, *на-...-ка*, *на-...-ень*, *на-...-'ак*. До ботанічних найменувань належать такі: *напутник* “подорожник великий”, *насонішник* “соняшник” (тут можливий універбаційний процес: похідне могло утворитися від сполуки “рослина, що повертається на *сонячний* бік”), пор. *насонник* “соняшник” від *сонце*, з відтинанням суфіксального *-ц-*; *насонешник*, *насердник* “рослина, за допомогою якої лікуються хвороби серця”, *насмітник* “рослина, яка росте на смітнику”, *насілник* “старий огірок, який ішов на соління”, *наворотник* “рослина з властивістю допомагати щасливому поверненню додому подорожніх”, *натресник* “конюшина шарудлива”, *натошник* “м’ята перцева” [1, с. 237], *насмітниця* “рослина, що росте на смітнику”, *настеблиця* “медова трава шерстиста”

[1, с. 294-295], *наземка* “рослина, яка росте при землі” [1, с. 326], *наголоватень* “волошка” [1, с. 339], *наконешняк* “китичник” [1, с. 342].

Із XVII століття з конфіксом *па-...-ок* засвідчено найменування рослин, які не повною мірою виявляють ознаки певних видів представників флори і становлять окремих підвид: *пародокъ* (1627 БерЛекс 80) “кислий, незрілий плід або відросток” (*родъ* “природна властивість; сукупність предметів із загальними головними ознаками”); *парінок* (1886 Ж 602) “жовтушник дрібноцвітний, свиріпка” (*ріпа* “вид рослин”); *падубок* (1952 Мельн 142) “кущ або деревце до 4 метрів височиною”; *накленок* (1994 Смик 122) “клен польовий, вид рослин із родини кленів”, *памолодок* (2000 СЗГ II 25) “пагін дерева; молода гілка”.

Відомі ще ботанічні назви, утворені за допомогою лише одного конфікса із першою частиною *па-* та матеріально невираженою постпозитивною частиною. Наприклад: *пагін* “молода гілка або стеблина рослини”, *парість*, *парость* та *парост* “молода гілка або стеблина рослини”, *патик* “тверда частина пір’їни”, *павис* “аномодон” [1, с. 191-192], *навороз* “чіпкий пагін у деяких рослин, за допомогою якого вони плетуться” від *вороза* “мотуз, шнурок”, *паросль* “молодий ліс”, *пасердя* “серцевина, внутрішня частина стовбура дерева”, *пазелень* та *памолодь* “молоді пагони; поросль молодих дерев”, *палуза*, *палюза* “довга тонка гілка верби або іншого дерева” (*лоза*, *лозина*) [1, с. 192-193].

Із формантом *за-...-ок* зафіксовано найменування рослин, які за деякими ознаками подібні до тих, що називає твірна основа: *закомелок* (1879 Павл 259) “рослина з виду камелій”; *завербок* (1984 О I 261) “червона верба”; а також назву частини рослини: *закоренок* (1886 Ж 250; 2000 ГГ 278) “частина стовбура дерева, що розташована коло кореня”.

Порівняльний аналіз дозволяє стверджувати, що найбільше ботанічних назв серед конфіксальних утворень з препозитивною частиною *за-* з афіксом *за-...-ник*, наприклад: *заболоточник* “оман британський” (рослина росте на мокрих луках, по полях, степах, при берегах потоків, в ровах), *заграничник* та *заграницьник* “галінсога дрібноцвіта”, назва зумовлена тим, що рослина занесена з-за кордону (з Європи), куди вона потрапила на початку XIX століття з Америки; *загнітник* “паронісія головчаста”, пов’язане з *загнітниця* “нігтьоїда, нарив на пальці під нігтем” (*загнітниця* – результат видозміни форми *занігтниця* під впливом *гнітити* “давити, тиснути”); *залучник* (рослина росте коло хат, плотів, звичайний бур’ян), *завербник* “верба біла” або “кущі, місце за вербами”, *загайник* “посадка молодого лісу”, *закомірник* “шипшина”, *зашорник* “фіалка триколірна”, *задвійник* “зозуліні сльози яйцелисті”, *зав’язник* “перстач прямостійний, калган” [1, с. 231-232]. Наявні також поодинокі деривати з формантами *за-...-о* та *за-...-иця*, наприклад: *заверба* “рід рослин із породи *Salix*” [1, с. 175], *загнітниця* “скребниця аптечна” [1, с. 298].

Конфікс *про-...-ок* бере участь у творенні окремих сучасних найменувань рослин, наприклад: *пролісок* (Кв-Осн III 45) “різновид трав’янистої рослини родини лілійних з блакитними чи синіми квітками, які ростуть на лісових галявинах”; *просуренок* (1922 Мельник 89) “шафран сорокатиї, народна назва рослини” або “біла, з фіолетовими прожилками квітка, надзвичайно приємного запаху, яка розквітає раніше проліска” (2002 СУСГ 178), також *просурок* (2002 СУСГ 178) “пролісок” (*серен, сирен, сурен* “наст, обледеніла кірка на поверхні снігу, що утворюється від посилення морозу після відлиги”), пор. назву явища природи *просуренок* (1984 ДзПА 266) “іній, ожеледь”. Цікаво, що за допомогою конфікса *про-...-ка* утворюється іменник *проліска* [1, с. 329], який є паралельною назвою до *пролісок*.

За нашими даними, зрідка фіксуються пооодинокі назви рослин або їх частин з морфемами *су-...-ок* (*сурінок* (1922 Мельник 53) “рослина, яку плекають із насіння, з якого добувають олію” (*ріпа* “вид рослин”, синонім до *рипій* або біла *ріпа*); *роз-...-ок* (*розкорінок* (1927 ПТ 228) “частина дерева, що знаходиться в землі і має розгалужену форму”); *по-...-ок* (*покоренок* (1886 Ж 685) “частина стовбура біля дерева”); *полу-...-ок* (*полуцвіток* (1994 Смик 133) “фіалка триколірна”).

Однак із конфіксами, які мають згадану препозитивну й іншу постпозитивну частину є досить багато ботанічних назв. Форманти *по-...-ник, по-...-(н)иця, по-...-ка, по-...-ø* наявні у найменуваннях рослин, які ростуть біля того, що названо вивідним словом: *подорожник, подоріжник* та *подорижник* “трав’яниста лікарська рослина з широким смугастим листям”, “спориш”, “мох” пор. *поранник* “подорожник” (прикладається до *рани*); *попутник* “первоцвіт весняний”, *порічник, побережник; посоняшник, посонічник, посонячник* “соняшник”; *поручейник, потайник* [1, с. 225], *поземка* “суниці лісові” [1, с. 322], *потрост* “бічні пагони на стеблі рослини”, *потрав* “отава, трава, що виросла в той же рік на місці скошеної” [1, с. 161], а також – у фітонімах, які утворені на основі зовнішньої подібності до того, що назване вивідним словом: *помолочник* “рослина, сік якої нагадує молоко”; *побородник; покоронник* “рослина, формою подібна до *корони*”; *поральник* “рослина, за формою схожа на *рало*” [1, с. 225], *повитиця* “витка без коренів, паразитична однорічна трав’яниста рослина”, пор. діалектний варіант *повитниця* “те саме” від *витися* або *повитися* [1, с. 296].

Кілька дериватів містять у словотвірній структурі конфікси *су-...-ја, су-...-ø, су-...-ник*, наприклад: *супліддя* “зрослі між собою плоди, кожний з яких утворився з окремої квітки щільного суцвіття”, *суцвіття* “квітконосне стебло разом із пуп’янками і квітками, зібраними у вигляді китиці, парасольки, кошика, колоса” [1, с. 144], *сумісь, суміш* “мішаний ліс”, *суволока* “різновид бур’яну; пирій” [1, с. 178], *суягідник* “шовковиця” [1, с. 222]. Неповноту вияву названої твірним словом ознаки ілюструє

сучасний ботанічний номен *полуцвітка*, утворений за допомогою конфікса *полу-...-ка* [1, с. 327].

Варто зазначити, що частина конфіксальних найменувань рослин утворена за допомогою цілого ряду словотвірних засобів, які по-різному виявляють свою продуктивність. На думку сучасних вчених, активними виявились конфікси *без-...-ник*, *без-...-о*, *без-...-(н)иця*, *без-...-ка*, *не-...-о*, *не-...-ка*, про що свідчать такі деривати, як: *без'язичник* “заспокійливе зілля”; *безслинник* “паслін чорний”; *безсмертник* “рослина, яка, засихаючи, довго зберігає вигляд свіжих квітів”; *безвершник* “талабан польовий”; *безвременник* “пізньоцвіт осінній”; *безщитник* “рід папоротей з родини багатоніжкових”; *безлистник* “агалик – трава гірська” [1, с. 220]; *безлисть* “хвощ”, *безцвѣть* [1, с. 205]; *безплідниця* “рослина, яка не плодоносить”, *безстидниця* “суничник дрібноплодий” [1, с. 297]; *безсмертка* “те саме, що безсмертник”; *безкорінка* “сальвінія плаваюча” [1, с. 328]; *нежар*, *нежерь*, *нежир* “торішня трава, нез'їдена худобою, яка перезимувала на пні”; *нелень*, *нелинь* “дуб, з якого на зиму не опадає листя”; *недогін*, *нидогони* “поодинокі рослини, що відстали у своєму розвитку від загального масиву”; *некіс* “некошена смуга трави або збіжжя”; *незахват* “те саме”; *негін* “кукіль”; *неруш*; *недотика*, *недотрога*, *недоступ* “тамус звичайний”; *нелин* “кукіль звичайний”, *нетронь* “нетреба колюча” [1, с. 154]; *незабудка*, *низабутька* “трав'яниста рослина з дрібними блакитними; *невійка* “трясучка середня” [1, с. 323-324].

Решта формантів є непродуктивними й виокремлюється у поодиноких прикладах: *преріс* “молоді пагони на місці зрізаних чи зрубаних”, *престурч* “гострий пенечок молодого дерева” [1, с. 188]; *переполох* “валеріана лікарська”, *перелаз* “переступень білий”, *перерва* верболіззя лучне; цикорій дикий” [1, с. 201]; *од'ядник* “рослина, яка нейтралізує отруту”, *откашльник* “рослина, за допомогою якої лікують кашель” [1, с. 246]; *переліска* “лісова багаторічна трав'яна рослина з блакитними квітами” [1, с. 328]; *меживузля* та *міжвузля* “частина стебла між двома вузлами – місце прикріплення листя, а також пагінців, коренів” [1, с. 137].

Таким чином, ботанічні найменування, утворені конфіксальним способом, формують групу назв лікарських рослин, найменувань рослин за місцем їхнього розташування, конфіксальних назв грибів, а також назви дерев, кущів та їхніх частин. За даними фактичного матеріалу, ботанічні назви на *-ок* мають особливу семантику та словотвірну структуру і займають окреме місце у конфіксальній підсистемі українського іменника.

Список використаних джерел

БерЛекс	Лексикон словеноросійський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука : Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – XL, 272 с.
Б-Н	Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко [підгот. до вид. В. В. Німчук]. – К. : Наукова думка, – 1966. – 423 с.
Бот	Словник ботанічної номенклатури /Проект/. – К., 1928. – 313 с.

Верх	Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів / І. Верхратський // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1899. – Т. 27-30; 1901. – Т. 40, 44; 1902. – Т. 45.
ГГ	Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / Відп. ред. Закревська Я. В. – Львів, 2000. – 364 с.
ГорбачРоманів	Горбач О. Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської обл. / О. Горбач. – Мюнхен, 1965. – 103 с.
Гр	Словарь української мови. Зібрала редакція журналу "Киевская старина" / Упорядкував з дод. власного матеріалу Б. Грінченко. – Т. 1–4. – К., 1907-1909.
ДзПА	Дзедзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови / Й. О. Дзедзелівський. – К., 1984. – 308 с.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови / За ред. Л. С. Мельничука : у 7-и т. – Т. 1–5. – К. : Наукова думка, 1982-2006.
Ж	Желеховский Е. Малорусско-німецкий словарь / Е. Желеховский. – Т. 1–2. – Львів, 1886. – 1117 с.
ІвШ	Іваницький С. Російсько-український словник / С. Іваницький, І. Шумлянський : у 2-х т. – Липськ-Харків, 1925.
Кв-Осн	Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : у 3-х т. – Харків : ХДУ, 1978-1979. – Т. 1–3.
Кр	Російсько-український словник правничої мови / Гол. ред. А. Ю.Кримський. – К., 1926. – 228 с.
Матіїв	Матіїв М. Д. Методичні поради і матеріали для діалектологічної практики студентів-філологів / М. Д. Матіїв. – Сімферополь : Доля, 2004. – 79 с.
Мельн	Мельничук О. С. Словник специфічної говірки села Писарівки (Кодимського району Одеської області) / О. С. Мельничук // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 2. – К. : Вид-во АН УРСР, 1952. – С. 67–98.
Мельник	Мельник М. Українська номенклатура висших рослин / М. Мельник. – Львів, 1922. – 250 с.
О	Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – Ч. 1-2. К., 1984.
Павл	Павловській А. Грамматика малороссійскаго нарѣчія. Краткій малороссійській словарь / А. Павловській. – СПб, 1818. – 114 с.
ПТ	Словник природничої термінології. – К., 1927. – 262 с.
Рогович	Рогович А. С. Опыт словаря народных названий растений / А. С. Рогович. – К., 1874. – 59 с.
СГГ	Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
СгТ	Сабалдир Г. О. Практичний словник сільськогосподарської термінології / Г. О. Сабалдир. – Харків, 1931. – 99 с.
СЗГ	Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок / Г. Л. Аркушин : у 2-х т. – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ "Вежа" Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000.
Смик	Смик Г. К. Корисні та рідкісні рослини України : Словник-довідник народних назв / Г. К. Смик. – К., 1994. – 412 с.
СУМ	Словник української мови : у 11-и т. – К., 1970-1980. – Т. 1–11.
ССУГ	Глуховцева К. Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.
УГР	Павлюк М. Українські говори Румунії. Діалектні тексти / М. Павлюк, І. Робчук. – Едмонтон–Львів–Нью-Йорк–Торонто, 2003. – 784 с.

Література

1. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стівбур. – Запоріжжя – Кривий Ріг : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2010. – 480 с.
2. Карпова В. Л. Староукраїнські вторинні назви рослин / В. Л. Карпова // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 46–54.
3. Марченко Т. Я. Типи словотвору українських і сербських назв рослин / Т. Я. Марченко // Актуальні проблеми українського словотвору : [Матеріали III-їх наукових читань, присв. пам'яті проф. Івана Ковалика]. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 102–103.

4. Москаленко Л. А. Ботанічні паралелі / Л. А. Москаленко // Культура слова. – К., 1990. – Вип. 39. – С. 70–74.
5. Москаленко Л. Подібність рослини до іншої рослини як джерело номінації / Л. Москаленко // Українська мова. – 2002. – №3. – С. 39–50.
6. Сабадош І. В. Збагачення складу ботанічної лексики староукраїнської мови / І. В. Сабадош // Українське мовознавство. – Вип. 16. – К., 1989. – С. 91–98.
7. Сабадош І. В. Народні назви рослин і наукова ботанічна номенклатура / І. В. Сабадош // Культура слова. – К., 1985. – Вип. 28. – С. 25–29.
8. Фроляк Л. Д. Тонколиста окраса степу / Л. Д. Фроляк // Культура слова. – К., 1989. – Вип. 36. – С. 79–81.
Стаття надійшла до редакції 24.10.2011 р.

УДК 811.161.2'367

Н. М. Малюга

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ : СИНТАКСИЧНА ТЕОРІЯ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Малюга Н. М. З історії української граматики: синтаксична теорія в інтерпретації І. Нечуя-Левицького.

У статті йдеться про бібліографічну пам'ятку – підручник із синтаксису 1914 року видання. Критично висвітлено зміст навчальної книги в аспекті відповідності лінгвістичній теорії початку ХХ ст.; наголошено на ролі І. Нечуя-Левицького в процесі нормалізації української мови.

Ключові слова: граматика, правописна норма, синтаксис, українська мова.

Малюга Н. Н. По истории украинской грамматики: синтаксическая теория в интерпретации И. Нечуй-Левицкого.

В статье описывается библиографическая памятка – учебник по синтаксису 1914 года издания. Критически излагается содержание учебной книги в аспекте соответствия лингвистической теории начала ХХ в.; подчеркнута роль И. Нечуй-Левицкого в процессе нормализации украинского языка.

Ключевые слова: грамматика, правописная норма, синтаксис, украинский язык.

Malyuga N. M. On history of the Ukrainian grammar: the syntactical theory in I. Nechuj-Levitskyi's interpretation.

The article deals with the bibliographic instruction – the textbook on syntax of the edition in 1914. The maintenance of the educational book in aspect of conformity of the linguistic theory of beginning XX century is critically stated. I. Nechuj-Levitskyi's role during normalization of the Ukrainian language is underlined.

Key words: grammar, orthographical norm, syntax, Ukrainian language.

Іван Нечуй-Левицький показував дивовижну твердість та категоричність, коли йшлося про принципово важливі для нього речі. Непоступливим був щодо правопису: «Писати треба так, як люди говорять!». Не визнавав літеру «іі», вимагав, щоб його друкували «на віки вічні», не припасовуючи до правописних реформ. Правописні нововведення вважав «галицькою змовою». Скидався на інквізитора, готового спалити й власні видання, якщо там буде так би мовити філологічно-видавнича ересь – наприйнятний душі правопис.

Свої погляди на розвиток української літературної мови І. Нечуй-Левицький виклав у низці спеціальних праць, у яких порушував проблеми історії української літературної мови, її зв'язку і співвідношення зі старописемною мовою на народній основі; обґрунтував закономірність

формування нової літературної традиції на центральноукраїнській діалектній основі (середньоадніпрянській говір південно-східного наріччя). Письменник протестував проти спроб переорієнтації української літературної мови на південно-західну основу. Іван Нечуй-Левицький виступав проти запозичень з інших слов'янських мов. Він, хоч і відстоював розвиток української мови на основі низки говорів, та на практиці виявився «місцевим патріотом» і найвищим критерієм літературної правильності слова, виразу чи написання вважав принцип «у нас не кажуть так» [1]. У чомусь він помилявся, відкидаючи нові тенденції в процесі формування мови, критикуючи галицький варіант української мови, відмежовуюсь від російської мови, але на практиці своєю працею І. Нечуй-Левицький, як уважає Ю. Вокалюк, насправді, синтезував усе те, проти чого виступав [там само].

Вивчення мови, на думку Івана Нечуя-Левицького, має не лише передбачати засвоєння орфографічних і синтаксичних правил, а й виховувати любов і повагу до рідної мови, її краси й неповторності. Українська школа повинна мати свої підручники, які відповідали б основній меті національного виховання – формуванню в дітей і молоді патріотичної свідомості, громадянських поглядів і переконань, допомагати успадковувати духовні надбання українського народу [4, с. 5].

Потреба створення єдиної літературної мови, її правопису, турбота про відкриття національної школи спонукали великого письменника, педагога-просвітника братися за підготовку навчальних книжок. У 1914 і 1915 рр. побачив світ його підручник «Грамматика української мови» у двох частинах. Перша має назву «Етимологія» (за науковою термінологією того часу) і складається з фонетики й морфології української літературної мови. У другій («Синтаксис») розглядаються просте і складне речення, що передбачалося шкільною програмою.

Сьогодні «Грамматика української мови» І. Нечуя-Левицького є бібліографічною рідкістю. Сучасним мовознавцям вона могла б допомогти в дослідженні історії підручничокознавства та історії методики навчання української мови [4, с. 6].

Пунктуаційні норми розглянуто в другій частині підручника – «Синтаксисі». Свій виклад І. Нечуй-Левицький починає з аналізу розділових знаків при звертаннях, однорідних членах речення, відокремлених членах речення, вставних словах та вставлених конструкціях. Пунктуація в цих випадках суттєво не відрізняється від нормативної для сучасної української літературної мови. Автор підручника пояснює афективну розстановку розділових знаків, використання малої літери після знаків питання чи оклику («значка викрикувального»). Наприклад, після знака питання слід писати з малої літери, коли дія діється в той самий час або на тому самому місці (знак питання уживається замість коми) [2, с. 5]. Розлогий коментар до уживання розділових знаків

можна прочитати в статті Г. Пашковської «Правописні норми: лінгвістичне бачення І. Нечуя-Левицького» [3].

У практичному використанні І. Нечуй-Левицький переважно дотримується розроблених пунктуаційних норм, проте чітку послідовність у нього спостерегти не вдається. Так, поряд із нормативною розстановкою розділових знаків фіксуємо в письменника й пунктуаційні помилки, особливо при однорідних членах речення й вставних словах та вставлених конструкціях. При однорідних членах речення письменник часто вживає непотрібний знак при одиничному сполучнику або не ставить його при повторюваних сполучниках, не виділяє у своїх текстах вставні слова.

Синтаксис, на думку І. Нечуя-Левицького, складається з двох частин: «1) навчання, як складають з опрічних слів речення невеличкі, коротенькі; 2) навчання про те, як з опрічних невеличких реченнів складаються й стулюються до купи довгі речення» [2, с. 3 – 4].

Прості речення, як пише автор граматики, бувають непоширені, поширені й сукупні, чи злиті (з однорідними членами речення). Він звертає увагу на форму вираження головних членів речення, хоч описує далеко не всі з можливих. Коли ім'я предметне у складі присудка «показує яку-небудь службу, уряд (должність) в минувший час, що був та минув, тоді казуємо вживається в оруднім падіжі: *свята Ольга була княгинею київською; я був колись хлопцем; як була велика холера в Києві й по селах, сестра була тоді ще дівчиною, а старший брат був москалем*» [2, с. 10]. До функціонального розмежування називного й орудного відмінка у складі присудка І. Нечуй-Левицький повертається ще раз у § 10. «Примітки за правування декотрих часток мови падіжами»: предметне ім'я вживається в орудному відмінку лише тоді, коли називає «становище на якийсь тільки час, та й то колись передніше», наприклад: *я був тоді хлопцем, як мій дядько був дідом; це було тоді, як баба дівкою була* [2, с. 17]. І тут же ще раз застерігає «писати отак: *мій брат єсть хлопцем, а сестра єсть дівкою*, як декотрі пишуть» [там само].

Учений наголошує, що після допоміжних дієслів *бувати, ставати* «часто ставляється іменний падіж: *ти иноді буваєш сердитий, а часом добрий*», але в неозначеному способі після дієслів-зв'язок *бути, стати* «ставляється слово й в оруднім падіжі: *стати, бути багатирем нелегко, а навить трудно*» [2, с. 10].

При кількох діячах присудок звичайно вживається в множині, хоч може бути і в однині, тоді використовується форма роду така, яку має позиційно найближчий підмет: *погинули воли й корови, і телята й овечата, бо не було паші; пропав віл, ще й корова, ще й теля, – розірвали в лісі вовки; згинула корова, теля й бичок* [там само]. Тут же автор додає, що «можна казати й так: *згинули вівця, корова, теля й бичок*».

І. Нечуй-Левицький умотивовує використання одних часових форм замість інших («вилучне вживання дієслівного сказуемого»). Так,

теперішній час уживається замість минулого, «щоб показати жвавість та швидкість діянн в деяких випадках діянн, як те діянн робилося швидко, хапком, прикладом: *вчора вночі на селі трапилась пожежа, – я біжу туди, аж спотикаюсь*» [там само]. І тут же розлого коментує: «Пожежа так вразила людину, ніби вона й у той час, як оповідає, все ще біжить, аж спотикається». Замість давноминулого часу в дієслівних присудках часом уживається теперішній і майбутній час з безособовим дієсловом *було* (*бувало*): «*хожу було по садку та сумую – замість, – я був ходив по садку та сумував; заплачу було, обіллюся дрібними сльозами – замість, – був заплакав, аж облився дрібними слізми*» [2, с. 11]. Крім того, дієслова теперішнього часу вживаються ще замість майбутнього в тому випадку, «як мова мовиться за якесь діянн, добре відоме, що має доконче здійснитись незабаром, і його постановили здійснити наважливо й не одкладать надалі, наприклад: *завтра зраня ми йідемо на гулянку й гулятимемо цілий день у гаю*» [там само]. А замість форм наказового способу використовуються форми умовного способу в тому разі, коли «дають комусь пораду на делікатний спосіб <...>, наприклад: *ви тату йшли б на заробітки в сахарню або будлі-куди*» [там само].

Використовуючи термінологію свого часу, автор граматики за допомогою вдалих прикладів описує морфологічне вираження другорядних членів речення, зокрема «обзначувальних слів». Зупинимося на окремих формах (нетипових). Означеннями в реченнях бувають імена предметні в непрямих відмінках з прийменниками й без них, коли вони відповідають на питання – **який?**: *на дівчині була корсетка без рукавів, сорочка біла, з вишиваними рукавами, а на парубкові була свита довга, з відлогою та з гудзиком для застібання на шиі; в нас у гостях був чоловік високий на зріст, з чорними очима, з вусами* [2, с. 13]. Учений пояснює специфіку «часточного падіжа» (родового відмінка): «ймення предметне ставляється в часточному падіжі після другого без предлога, як слово означувальне, і цей падіж зветься часточним означувальним падіжем, напр. *син мого брата (братів) статковитий парубок*» [там само].

Загалом вражає авторова майстерність добирати ілюстрації (вище ми мали можливість спостерігати сконструйовані І. Нечуєм-Левицьким речення з «нагнітанням» описуваних форм означень). Так, тезу про морфологічне вираження обставин іменниками з прийменниками чи без них підкріплює прикладами на зразок: *Ой на горі та женці жнуть, а попід горою долом долиною козаки йдуть* [2, с. 15], а пояснення про розмежування однорідних і неоднорідних обставин підкріплює прикладом: *я йіздив с Канева в Звенигородку через Корсун та Стеблів і через Керелівку* [2, с. 28].

І. Нечуй-Левицький зупиняє увагу на виборі прийменників у прийменниково-відмінкових конструкціях (§ 10. «Примітки за правування декотрих часток мови падіжами»). Так, за потреби показати перехід якоїсь

людини з одного стану («сословія») або становища в інше необхідно вживати прийменник **в** із знахідним відмінком: *я пішов **в** купці, а ти – в вчителі; декотрі пошилися в дурні, в злодії* [2, с. 18]. Учений застерігає від вибору родового відмінка, тому що «в цім випадкові треба розуміть слова – *в гильдію купців, в стан вчителів, в збірню злодіїв*» [там само]. Коли говориться про міста, села, споруди, замість прийменника **коло** «ставляється з орудним падіжем» прийменник **під**: *баталія була під Варшавою; ми сиділи під хатою (коло хати), стояли під церквою (коло церкви)* [там само].

Описуючи значення прийменників для передачі відтінку руху просторових відношень («значіння предлогів для показання рушіння предметів або їх становища»), автор граматики умотивовує вживання прийменника **до** замість **в** у словосполученнях на зразок *пйти до церкви*, дає розлогий коментар історико-культурного характеру. Учений говорить, що такий спосіб позначення руху сягає давнини: ще до прийняття християнської віри українці збиралися на молитву надворі коло криниць або над річками. І на початку ХХ ст. поліщуки, як приходили до церкви, то тільки старі люди заходили усередину культового приміщення, а дівчата й парубки, молоді чоловіки й жінки стояли коло церкви надворі навіть тоді, коли накрапав дощ. Тут же І. Нечуй-Левицький додає, що й у Васильківському повіті більша половина молодечі й молодиць стає кругом церкви надворі, а в Києві, у Канівському та Звенигородському повітах церкви вже бувають напхані людьми, а надворі стоять тоді, як у церкву не можна й протовпитися [2, с. 20].

Прийменник **по** може виражати значення кінцевої межі якого-небудь простору або плину часу. Учений указує на потребу розрізнати це значення прийменника **по** в українській та великоруській мовах. Так, українською *по ліс (наше поле **простирається по ліс**)* позначає межу й кінець чийогось поля коло лісу, а великоруською це означає, що кордон території проходить аж за лісом, тобто володіння сягають доти, доки росте й ліс [2, с. 22].

Не оминає увагою вчений і безприйменникового керування. Автор граматики, наприклад, пише, що після дієслова *шукати* потрібен іменник у родовому відмінку без прийменника: *шукаю книжки, шукаю ключів* («Неправильно дехто пише: *я шукаю за книжкою, шукаю за виданням давніх журналів...*» [2, с. 23]).

Підручник містить коментар граматичних нюансів, особливостей функціонування одиниць з релятивним значенням. Наприклад: коли людина питає за щось непевне, з маленьким ваганням, то в питальному реченні після дієслова вживається частка **пак**: *Чи заклали **пак** сіна коням за драбину в стані?* [2, с. 24].

Зрозуміло, що приклади речень фіксують тогочасну лексичну норму: *«В **овощних садках** буває багацько усякових **овощних дерев**: груші, яблуни,*

морелі (абрикоси), сливи угорки, черешні, сливи черкуші» [2, с. 29]. Проте в правдивості окремих сконструйованих І. Нечуєм-Левицьким ілюстрацій доводиться сумніватися: *український народ дуже любе театр та сінематограф, щоб розважити себе на святках та в неділю* [2, с. 30]. Це ж яка частка того народу уподобала собі ще на початку ХХ ст. (граматика вийшла друком 1914 р.) навідуватися до сінематографу, та ще й на святках?

Автор детально пояснює, коли після знака питання слід ставити малу літеру, зокрема тоді, як «питальне речення ніби там не зовсім закінчується», і той, хто запитує, неначе від зворушення й здивування, пригадує предмети, які дуже вразили при згадках (*Чи ви пак бачили в Києві Лавру? а Дніпро? а міст? а пам'ятник гетьмана Богдана Хмельницького на коні?*) [2, с. 32], а також «після питального речення в других дальших реченнях с питанням, дуже близько злучених с першим по думках», коли вони мають присудки в одній часовій та особовій формі (*Чи ти ходив аж на Поділ? чи був там у Брацькому монастирі? чи бачив Лева?*) [2, с. 33]. Тут же автор підручника за допомогою вставленої конструкції розширює тезаурус читача, пояснює, що на Подолі є фонтан: Самсон сидить на левові й роздирає йому пащеку руками, з лівового рота й дзюрчить вода.

І. Нечуй-Левицький заперечує нормативність функціонування в означальних реченнях сполучного слова який («як в польській мові»), такий підхід не витримав перевірки часом; показує можливість заміни слова *котрий* на інший сполучний засіб *де, звідкіль, куди, коли*, щоправда, називає їх «прикметниками місця й часу» [2, с. 36], ілюструє прикладами здатність підрядної означальної згортатися до дієприкметникового звороту.

Трохи нижче в наступному параграфі І. Нечуй-Левицький описує, як «додавальні речення вкорочуються дуже просто», наголошує на граматичних трансформаціях (*Управа оповіщала, що буде сходка в дворі коло управи. – Управа оповіщала про сходку коло управи в дворі; Міні снилось, що наша хата завалилась. – Міні снилась наша заваліяна хата*) [2, с. 37]; ще далі коментує процес згортання підрядних часу до дієприслівникових зворотів, указує на граматичні обмеження таких змін: «це вкорочення можна робить не в кожному складчастому реченні», а лише в тому, де «діючий предмет той самий» [2, с. 38]. Речення на зразок *Шуліка падає на курчата, як стріла; Діти стрибають, неначе кози; Собаки часом плигають, мов зайці* трактує як складні з підрядними порівняльними (присудок спільний «для обох реченнів, то його можна викидати в додавальному реченні»), хоч і розглядає в параграфі «Додавальні речення обстави способу діяння» [2, с. 40]. Крім того, тут же пише про вкорочені додавальні речення з дієприслівниками, які не можна замінити на повні (*Потічок тихо плине, переливаючи дрібні фильки по камінчиках; Йду лугом плачучи; Пішла невістка спотикаючись*). Як

бачимо, граматичне чи семантичне ускладнення структури простого речення І. Нечуй-Левицький потрактовує як вкорочення повних речень і розглядає описувані вище конструкції серед складнопідрядних.

Такий підхід до тлумачення синтаксичних явищ спостерігаємо й далі: «додавальні речення обстави причини бувають в мові і вкорочені через дієпричасники» [2, с. 41]. За І. Нечуєм-Левицьким, щоб зумисне вкоротити повні речення, треба повикидати сполучники, а дієслова переробити на дієприслівники; однак це можна зробити тільки тоді, коли в обох частинах одна й та сама діюча особа або предмет: *Ми не зайшли до вас з одвідинами, бо не гаразд знали номер вашого житла. – Ми не зайшли до вас [з одвідинами – Н. М.], не знаючи гаразд номера вашого житла. – Ми, не знаючи гаразд номера вашого житла, не зайшли до вас з одвідинами.* Автор стверджує, що «причинні речення бувають вкорочені ще й в ймення предметне» [2, с. 42]: *Мій товариш, застудившись на вітрі, мусів лягти в постіль. – Мій товариш, через застуду на вітрі, мусів лягти в постіль. – Мій товариш од застуди мусів лягти в постіль.* Наявність чи відсутність ком пояснює відповідно наявністю чи відсутністю при «йменнях предметних» залежних слів, тому *через застуду на вітрі* відокремлюється розділовими знаками, а *од застуди* – ні.

І. Нечуй-Левицький висловлює й свій оригінальний погляд на період: це таке «довге складчасте речення, котре складається з головного речення з багатьома додавальними якими-небудь реченнями, і збудоване дуже штучно (гарно), с художньою красою штучництва» «зادля того, щоб доладу, добре й гарно та ще й красномовно вияснити й витовмачить ту думку, котра замикається в головному реченні» [2, с. 48]. Нижче йде коментар, як виголошувати періоди перед товариством: красномовний оратор починає читати період звичайним голосом, поступово нарощуючи його силу, а перед кінцем підвищення піднімає голос найвище, щоб зробити враження на слухачів та переконати їх у справедливості своїх аргументів, сколихнути в душах присутніх якісь почуття, довести їх до сліз [2, с. 48].

Ілюстративний матеріал, наведений автором граматики, переважно не можна потрактувати як період з позицій сьогодення (наприклад, у § 27: *Як священний обряд христіння вже скінчився, як грецькі священники вже подавали християнські ймення усім опрічнім купам київських городян: тоді князь Володимир, що стояв на горі й дивився на охристіння усіх киян, на radoщах та з захватом у душі, здійнявши руки й підвівши очі до неба, голосно промовив молитву та ін.*). Не відповідає дійсності категоричне твердження письменника, що потяг до періодичної мови вже зовсім зник, що стали писати «не робляною мовою, а природженим розмовним язиком, як звичайно люде розмовляють в житті, ... простою уривчастою жвавою мовою» [2, с. 49]. І. Нечуй-Левицький пише, що в старовинних письменників траплялися «довгелецькі періоди», які обтяжували виклад і «мова виходила важка»: «писання дуже трудно читати й слідкувати за

змістом і течією напханих усяких думок, мислів та картин природи, що вони обмальовують в ростягнутих довжелезних періодах» [2, с. 51].

Грамматика побудована за дедуктивним методом, панівним на той час у методиці викладання мови, – спочатку наведене правило, а потім воно проілюстроване прикладами. Майже до кожного параграфу (рідше – розділу) запропоновані вправи, що, до речі, не завжди робили інші укладачі українських граматик. На особливу увагу заслуговують завдання, які містять виразну прагматичну настанову: «Напишіть ці речення, вкоротивши повні речення; а ті, що вкорочені через причасники, змініть на невикорочені, повні» [2, с. 43]; «Вкоротіть ці порівняльні речення, котрі можна вкоротити» [2, с. 44] та ін.

Ретельно дотримувався педагог і принципу поєднання навчання з вихованням. Широке використання прикладів з українського фольклору (народні пісні, казки, колядки, щедрівки, голосіння, приказки) сприяло вихованню поваги до народу, його традицій, звичаїв, формуванню найкращих моральних рис людини. Однак упадає в око ревниве ставлення до добору ілюстрацій, що мають автора (не колективного): більшість із них сконструйована самим І. Нечуєм-Левицьким, з десятків разів процитовано Т. Шевченка, по одному разу взято зразки мови І. Котляревського, Л. Глібова та М. Гоголя.

З другої половини ХІХ ст. мова сприймається як самостійний феномен, який змінюється й розвивається з плином часу і який не лише являє собою форму мислення, але й виконує функцію творця думки, до того ж має специфічну будову. Вивченням будови мови й має займатися лінгвістика, спираючись на власну понятійну базу й власні методи й засоби. Саме в цей час висунуто низку сміливих ідей, які збагатили вчення про синтаксичний лад речення (А. Будилович, Ф. Буслаєв, Д. Овсянко-Куликовський, О. Потебня, П. Фортунатов), проте, на жаль, на сторінках «Грамматики української мови» ми не знаходимо ґрунтовного висвітлення спірних питань синтаксичної теорії, посилянь на авторитетних мовознавців. «Синтаксис» І. Нечуя-Левицького – це не вагоме слово в розбудові синтаксичної теорії, це добротний підручник для гімназій та шкіл, для тих, хто хоче покращити свої знання з пунктуації, виробити навички в конструюванні речень різних типів і різної складності.

Отже, І. Нечуй-Левицький був пристрасним борцем за чистоту української літературної мови. Своєю розробкою орфографічних та пунктуаційних норм він відіграв помітну роль у процесі їх кодифікації. Виклавши свої погляди в «Граматиці», призначеній для гімназій та шкіл, автор тим самим сприяв помітному поширенню цих норм серед населення. Письменник мав вишукане чуття мови, але його розуміння процесів її розвитку обмежене. Йому бракувало кваліфікації лінгвіста й об'єктивності, щоб підходити до складних питань мовознавства з науковим авторитетом. Висловлені принагідно автором грамматики коментарі щодо побутування

окремих лексем і функціонування форм мають здебільшого особистий характер. Незважаючи на те, що в чомусь І. Нечуй-Левицький помилявся і частина його міркувань не витримала перевірки часом, жива практика письменника зайняла вагоме місце в процесі нормалізації мови.

Література

1. Вокалюк Ю. В. Погляди Івана Нечуя-Левицького на шляхи розвитку української літературної мови / Ю. В. Вокалюк. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/dlgum/2008_7/5.html
2. Нечуй-Левицький І. С. Грамматика української мови. Частка II. Синтаксис. – К. : Друкарня І. І. Чоколова, 1914. – 94 с.
3. Пашковська Г. В. Правописні норми: лінгвістичне бачення І. Нечуя-Левицького / Пашковська Г. В. // Філологія. Мовознавство: наукові праці. – Т. 119. – Вип. 106. – С. 51 – 55. Режим доступу : <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/naukraci/movoznavstvo/2010/119-106-11.pdf>
4. Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. Кн.1 : [навч. посібник] / За ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – С. 501 – 510.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2011 р.

УДК 81'37:811.11=16

Я. В. Просалова

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА НАЙМЕНУВАНЬ ЖИТЛОВИХ БУДІВЕЛЬ В АНГЛІЙСЬКІЙ, НІМЕЦЬКІЙ, ФРАНЦУЗЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Просалова Я. В. Семантична структура найменувань житлових будівель в англійській, німецькій, французькій, українській та російській мовах.

У статті розглянуто іменники, що позначають житлові будівлі в п'яти мовах: двох германських, двох слов'янських і одній романській. За допомогою компонентного методу здійснено аналіз семантики складових цієї лексико-семантичної групи, визначені дві інваріантні та одинадцять уточнювальних ознак, що по-різному реалізуються в кожній мові. З'ясовано, що серед уточнювальних ознак найпоширенішими у найменуваннях житлових будівель є ознаки особи та особливостей конструкції.

Ключові слова: семантика, компонентний аналіз, інваріантна ознака, уточнювальна ознака, найменування житлової будівлі.

Просалова Я. В. Семантическая структура наименований жилищных зданий в английском, немецком, французском, украинском и русском языках.

В статье рассмотрены существительные, обозначающие жилищные строения в пяти разноструктурных языках: двух германских, двух славянских и одном романском. Анализ семантики составных этой лексико-семантической группы осуществлён с помощью компонентного метода. Определены два инвариантных и одиннадцать дифференциальных признаков, по-разному представленных в каждом из языков. Установлено, что самыми распространёнными признаками в названиях жилищных строений являются признаки лица и конструктивных особенностей.

Ключевые слова: семантика, компонентный анализ, инвариантный признак, дифференциальный признак, название жилищного строения.

Prosalova Ya. V. The semantic structure of the dwelling names in English, German, French, Ukrainian and Russian.

The paper focuses on the nouns with the meaning of a dwelling house in English, German, French, Ukrainian and Russian. The analysis of this lexico-semantic group is based on the componential method. Two invariant and eleven differential semes are determined in the paper. They have a mixed embodiment in different languages. The semes of a person and constructional peculiarities prevail.

Key words: semantics, componential analysis, invariant seme, differential seme, the name of a dwelling house.

1. Стаття присвячена семантичному аналізу іменників лексико-семантичної групи житлових будівель в англійській, німецькій, французькій, українській і російській мовах. Наприклад: фр. *alcazar*, нім. *Alkazar*, англ. *alcazar*, рос. *алькасар* ‘іспанський палац’; англ. *barracks*, нім. *Baracke*, фр. *baraque*, рос. *барак*, укр. *барак* ‘житлова будівля тимчасового користування (солдатами, робітниками)’. Житлові будівлі були об’єктом чималої кількості досліджень, найбільша частина яких виконана в етнографічному та лінгвокультурологічному аспектах [див. 12; 20; 22; 23; 32; 34]. Однак уся увага лінгвокультурологів та архітекторів сконцентрована на більш значних з архітектурного боку будовах [33; 37; 40; 42], примітивне житло мало кого цікавило.

Об’єктом цієї статті є найменування житлових будівель (далі – НЖБ) в англійській, німецькій, французькій, українській і російській мовах. Предмет дослідження – номінативний лексико-семантичний варіант (ЛСВ) НЖБ у зазначених мовах. Матеріал для спостережень складають 472 НЖБ. Із них лексико-семантична група (далі ЛСГ) НЖБ в англійській мові представлена 81 лексемою (98 ЛСВ), у німецькій – 108 лексемами (114 ЛСВ), французькій – 75 (100 ЛСВ), українській – 92 (103 ЛСВ), російській – 116 (122 ЛСВ).

Актуальність статті зумовлена необхідністю детальної розробки семантичного аспекту номінативних одиниць на прикладі окремих ЛСГ. Мета роботи полягає в дослідженні семантики НЖБ на матеріалі п’ятих мов і передбачає розв’язання таких завдань: виокремлення спільних інтегральних ознак НЖБ; визначення видів диференційних ознак; з’ясування домінантних ознак у кожній із мов; встановлення релевантних ознак у семантиці найменувань житлових будівель.

2. Семантика лексем, що позначають певні сфери дійсності, виявляє специфіку національного мислення, психологічної перцепції навколишнього середовища. Особливості сприйняття світу носіями певної мови визначаються насамперед завдяки таким семантичним сферам, що пов’язані з повсякденним життям, зокрема будівельною лексикою [14, с. 5].

Семантичний аналіз НЖБ здійснюється за традиційним підходом, який передбачає поділ логіко-предметного змісту лексем на окремі значення. Доцільність використання поняття ‘лексико-семантичний варіант’ замість ‘різні значення’ обґрунтовується у праці М.Ф. Алефіренка [1, с. 199]. Змістова структура полісемічного слова складається із сукупності ЛСВ, що мають ієрархічну організацію. На вершині цієї ієрархії знаходиться прямий номінативний ЛСВ, що є категоріальним (інваріантним), йому протиставляються похідні (переносні) значення полісемічного слова [17, с. 115].

Компонентний аналіз ґрунтується на ідеї розкладення всього словникового складу мови на найменші елементи [24, с. 44; 39, с. 48]. Так, наприклад, В. Гуденаф здійснює компонентний аналіз термінів

спорідненості, застосовуючи семантичну опозицію, в основі якої – певні семантичні ознаки, при цьому кожний смисловий компонент позначається літерою, а потім ці літери складаються. Сума літер має становити значення певного терміну [див. 31]). Недоліком компонентного аналізу є суб'єктивність вибору дослідником ознак для розмежування [10], нечіткість критеріїв його проведення.

За компонентним аналізом значення досліджуваних НЖБ були розкладені на ЛСВ (семемі), а потім на семи. Сему вважають найменшою змістовою одиницею. За ієрархією сем В. Г. Гака [5, с. 151], у смисловій структурі НЖБ виокремлюється насамперед архісема (наприклад, англ. *chateau* – ‘будівля, замок’) і сема видового значення, а саме описова (англ. *chateau* – ‘сільський будинок, особливо у Франції’). Другий вид семи у класифікації В. Г. Гака – відносна [6, с. 248]. Виділені дослідником семи не зручні для опису семантики НЖБ. За іншим підходом до сем розрізняють інтегральні, тобто інваріантні, та диференційні (розпізнавальні) ознаки [39, с. 75, 114].

Заслугує на увагу схема цілісної семантичної структури іменників ЛСГ назв споруд і знарядь праці, запропонована О. О. Погрібною, і поняття семантичної домінанти і факультативних сем або факультативних компонентів, подібних за суттю до інваріантної та розпізнавальної сем відповідно [19, с. 85]. Але формула тлумачення лексем зазначених ЛСГ, виведена дослідницею, не придатна до аналізу НБ тому, що пропонується різний за характером і кількістю набір розпізнавальних ознак у НЖБ і НСБ.

В.А. Кусаковська при аналізі архітектурної лексики англійської мови спільні ознаки значень позначає двома термінами – інваріантною та домінантною ознаками, що доповнюються низкою уточнювальних [11]. Спільну для НЖБ ознаку значення назвемо інваріантною. Диференційні, розпізнавальні ознаки НБ позначатимуться як уточнювальні, що повною мірою відображає специфіку ЛСГ НЖБ.

3. Інваріантні ознаки значення. Матеріал дослідження при визначенні інваріантних та уточнювальних ознак у семантиці НБ обмежувався розглядом основного прямого значення, тобто ЛСВ, що є вершиною ієрархічно організованої семантичної структури НБ. Спільною для НБ ознакою прямого значення є сема «будівля», на основі якої здійснювався відбір матеріалу для дослідження. Слід зазначити, що кількість ЛСВ із цією семою більша за кількість досліджуваних слів, що мають ці ЛСВ. Наприклад, серед українських НЖБ кількість слів (W) – 92, а розглянутих ЛСВ – 103; у НЖБ російської мови ця різниця майже не помітна: рос. W – 116, ЛСВ – 122.

У зв'язку з тим, що аналізується ЛСГ житлових будівель, логічним є визначення такої інваріантної ознаки, як функціональне призначення. У НЖБ інваріантною ознакою є «призначення для житла, перебування». Проживання / перебування може суттєво різнитися за часовими

параметрами і наявне (імпліцитно чи експліцитно) у всіх НЖБ. Тому логічним здається виділення ще однієї інваріантної ознаки НЖБ: постійність / тимчасовість проживання. У таблиці 1 наведена кількість інваріантних ознак ЛСВ НБ:

Таблиця 1

Інваріантні ознаки НЖБ

№	Типи ознак	Константна інваріантна	Відмінна	
	Мови		постійність	тимчасовість
1	англ.	98	70	28
2	нім.	113	83	30
3	франц.	100	82	18
4	укр.	103	87	16
5	рос.	122	105	17
Разом		536	427	109

Константна інваріантна ознака НЖБ ‘для проживання, перебування’ наявна в усіх лексичних одиницях цієї ЛСГ. Кількість першої інваріантної ознаки збігається з загальною кількістю номінативних ЛСВ НЖБ. За даними таблиці 1 можна зробити висновок, що серед НЖБ переважають лексеми зі спільною семою тривалості проживання. В англійській і німецькій мовах дещо більше НЖБ тимчасового характеру. Загалом розподіл лексем між постійним і тимчасовим житлом в усіх мовах приблизно однаковий.

4. Диференційні ознаки значень є показниками специфіки компонентів ЛСГ НЖБ, за ними можна визначити особливості культури або умов життя народу. Зіставне дослідження задля виявлення різних рис мов у семантичному плані є дуже корисним: воно дає ключ до розуміння структури і змісту того, що називаємо культурою, сприяє кращому засвоєнню іншомовної лексики [38, с. 279].

Зіставляючи будівельні терміни на матеріалі англійської та російської мов, А. М. Письмиченко стверджує, що на рівні семантики помітна як відповідність, так і невідповідність значень лексичних одиниць через загальне розходження обсягу і системи значень у російській та англійській мовах. Неподібність у семантичній структурі термінів він пояснює відмінностями диференційних ознак, які формують ці поняття [18, с. 70].

Уточнювальні ознаки значення не просто доповнюють інваріантну сему: сукупність створює ті неповторні комбінації, для найменування яких і виникає необхідність у мові. Унаслідок аналізу 536 ЛСВ НЖБ було виокремлено такі уточнювальні ознаки: розмір, форма, матеріал, особливості конструкції, розташування, ознака істоти / неістоти та інші. Наприклад:

1) ознака розміру: англ. *castle* ‘замок’ – ознака «великий», *hostel* ‘готель’ – ознака ‘невеликий’, нім. *Kate* ‘хижа’ – ознака ‘невеликий’,

фр. *bastide* ‘замок’ – ознака ‘невеликий’, укр. *чертог* – ознака ‘великий’, рос. *шалаш* – ознака ‘невеликий’;

2) ознака форми: англ. *teepee* ‘типі’ – ознака ‘конусоподібний’, нім. *Iglu* ‘іглу’ – ознака ‘куполоподібний’, англ. *longhouse* ‘довгий вігвам’ – ознака ‘довгий’, фр. *pavillon*¹ ‘палатка’ – ознака ‘квадратний або круглий’, укр. *шатро* – ознака ‘куполоподібний’, рос. *чум* – ознака ‘конусоподібний’;

3) ознака матеріалу: нім. *Baracke* ‘барак’ – ознака ‘дерево’, фр. *paillote* ‘хижа’ – ознака ‘солома’, фр. *carbet* ‘хижа спільного проживання’ – ознака ‘гілля’, укр. *кам’яниця* – ознака ‘камінь’, рос. *изба* – ознака ‘дерево’;

4) ознака особливостей конструкції: англ. *dugout* ‘землянка’ – ознака ‘наполовину викопана у землі’, англ. *tabernacle* ‘шатро, намет’ – ознака ‘легка переносна конструкція’, нім. *Chateau* ‘замок’ – ознака ‘багато башт’, фр. *hutte*² ‘хижа’ – ознака ‘переносний, мобільний’, укр. *юрта* – ознака ‘переносний’, рос. *чум* – ознака ‘переносний’;

5) ознака розташування: англ. *summerhouse* ‘заміський дім’ – ознака ‘у саду, парку’, нім. *Belvedere* ‘бельведер’ – ознака ‘таке, що надає гарного краєвиду’, фр. *pavillon*¹ ‘палатка’ – ознака ‘у полі’, укр. *шале* – ознака ‘у горах’, рос. *эри́таж* – ознака ‘віддалений’;

6) ознака істоти / неістоти: англ. *vicarage* ‘будинок священика’ – ознака ‘священик’, нім. *Jagdhaus* ‘мисливська хатка’ – ознака ‘мисливець’, фр. *sérail*¹ ‘сераль’ – ознака ‘султан’, укр. *колиба* – ознака ‘чабан, лісоруб’, рос. *монастырь* – ознака ‘монах’;

7) країна / народність: укр. *лоу* ‘високий будинок’ – ознака ‘Китай’, укр. *мегарон* – ознака ‘Греція’, фр. *bungalow* ‘бунгало’ – ознака ‘Індія’, укр. *вежа*¹, рос. *вежа* – ознака ‘давні кочові племена на території Росії’;

8) оцінка: укр. *палац*, англ. *palace*, нім. *Palast*, фр. *palais*, рос. *дворец* – ознака ‘розкішний’, укр. *хижа*, рос. *лачуга*, *халабуда*, англ. *hovel*, *hut*, нім. *Hütte*, *Kate*, фр. *masure*, *cahute* – ознака ‘вбоге, бідне’;

9) додаткові особливості: нім. *Internat* ‘інтернат’ – ознака ‘навчання разом із проживанням’, англ. *houseboat*, нім. *Hausboot* ‘дім на воді’ – ознака ‘для подорожей’, фр. *auberge* ‘турбаза, готель’ – ознака ‘можливість поїсти’;

10) належність до культової сфери: нім. *Mönchskloster* ‘чоловічий монастир’ – ознака ‘церковне житло’, укр. *абатство*, рос. *абатство*, фр. *moutier* ‘монастир’ – ознака ‘церковне житло’.

Джерелом аналізу семантики НЖБ слугують одномовні словники [2; 7; 8; 15; 21; 23; 26-30; 35; 41]. При визначенні кількості сем враховано всі ознаки номінативного ЛСВ, наведені у тлумачних слониках. Розподіл уточнювальних семантичних ознак серед НЖБ у мовах, що аналізуються, наведений у таблиці 2. Цифри в дужках позначають поширеність ознаки у НЖБ певної мови:

Види уточнювальних ознак НЖБ англійської,
німецької, французької, української та російської мов

Ознака	Англ.	Нім.	Фр.	Укр.	Рос.	Разом
1. розмір	27 (1)	16 (4)	14 (4)	16 (4)	30 (4)	103
2. ознака особи	23 (2)	31 (1)	32 (1)	26 (1)	30 (4)	142
3. розташування	20 (4)	24 (2)	16 (3)	17 (3)	15 (8)	92
4. особливості конструкції	19 (5)	23 (3)	19 (2)	26 (1)	36 (2)	123
5. країна / народність	19 (5)	13 (5)	10 (7)	21 (2)	57 (1)	120
6. призначення	22 (3)	25 (2)	6 (9)	9 (7)	19 (6)	81
7. матеріал	10 (6)	12 (6)	8 (8)	14 (5)	31 (3)	75
8. оцінка / зовн. вигляд	10 (6)	10 (8)	12 (6)	13 (6)	13 (9)	58
9. додаткові особливості	6 (8)	11 (7)	8 (8)	13 (6)	17 (7)	55
10. належність до культової сфери	9 (7)	8 (9)	13 (5)	8 (8)	5 (10)	43
11. форма	6 (8)	6 (10)	2 (10)	9 (7)	21 (5)	44
Усього в мові	171	179	140	172	274	937

Серед НЖБ англійської мови найбільшою кількістю представлені ознаки розміру (27), особи (23), призначення і розташування (22 і 20). Ознаки країна / народність і особливості конструкції зустрічаються значно рідше (19 разів). Найменш поширеними в англійських НЖБ є ознаки належності до певної суспільної сфери й оцінки (по 9 і 10), додаткових особливостей (6), форми (6).

Аналогічно англійській, у німецькій мові найчисельнішими також є ознаки особи (31), призначення (25) і розташування (24), особливостей конструкції (23). Найменш вираженими є ознаки належності до певної сфери (8) і форми (6). На відміну від англійської мови, ознака розміру в німецькій зустрічається не так часто (див. Таблицю 2).

У НЖБ французької мови часто зустрічаються ознаки особи (32), особливостей конструкції (19), розташування (16) і розміру (14). Найменше виявлено ознак спеціального призначення (6) і форми (2). Другорядне значення мають інформація про матеріал, особливості конструкції, оцінку і спеціальне призначення будов.

Уточнювальні ознаки особи й особливостей конструкції переважають в українській мові (26), дещо меншою мірою виявлена ознака країни / народності (21). Ознаки розташування і розміру в українських ЖБ зустрічаються досить часто (17 і 16 відповідно), що подібно до англійської та німецької мов. Несуттєво відрізняється за кількістю ознак матеріалу, оцінки / зовнішнього вигляду, додаткових особливостей (13). Однаково виявленими є ознаки призначення і форми (по 9). В українській мові, як і в англійській та німецькій, найменш поширеними є ознаки належності до культової сфери, призначення і форми.

Серед НЖБ російської мови переважає ознака країна / народність (57), також широко виявлена ознака особливостей конструкції (36). Спостерігається не набагато менша кількість таких ознак, як матеріал (31), особа і розмір (30), форма (21). Додаткові особливості, розташування, оцінка / зовнішній вигляд не є настільки вагомими, як у германських мовах. Належність до культової сфери є найменш вираженою (5).

Загалом розподіл ознак за групами в досліджуваних мовах не збігається. Кожна мова має свою ознаку, що виявляється найбільш поширеною. Найменш поширеними у п'яти мовах є ознаки форми та культової приналежності. Як і слід було очікувати, найбільше подібностей виявлено в парах українська / російська та німецька / англійська мови. При цьому подібність між українською та російською мовами є більш вираженою. Для ЛСГ НЖБ важливими є ознаки, що найчастіше трапляються в мовах дослідження. Це ознаки особи, країни й особливостей конструкції будівель. Менш значущими є розмір і розташування.

5. Інваріантні ознаки універсальні у досліджуваних мовах, але поєднання цих ознак має свої особливості у кожній мові. Неповторні комбінації смислових ознак (сем) створюють неповторні семантичні структури слів у різних мовах і мовну неподільність світу загалом [13, с. 34].

Комбінаторика сем у ЛО із подібною зовнішньою формою слова в різних мовах може бути різною за характером і ступенем, що призводить до розширення або звуження змісту, розвитку нових значень, появи міжмовних омонімів тощо. Це можуть бути такі семантичні варіації, що значно змінюють семантику слів, віддаляючи їх від первісно заданої ознаки. У генетично споріднених мовах виявляється більше спільного в семантиці. Пор. рос. *изба* 'дім, житло російського селянина', друс. *істьба* 'дім, лазня', болг. *изба* 'землянка, погріб', серб. *изба* 'погріб', слн. *izba* 'кімната', пол. *izba* 'кімната, палата' тощо. Неспоріднені мови також відображають подібні закономірності семантичних перетворень (пор. укр. та рос. *барак* 'місцеперебування в'язнів' та англ. *barrack* – 'казарма для військових').

Семантичні особливості НЖБ розкриваються в типах поєднань двох або більше уточнювальних ознак. Кількість ознак у лексемі пов'язана зі специфікою позначуваного об'єкта – денотата. Очевидно, більш спеціалізовані будівлі мають містити більшу кількість диференційних ознак у порівнянні з НЖБ загальних типів. Наприклад, нім. *Almhütte* 'хижа чабана на гірському (альпійському) пасовищі' має кілька ознак: по-перше, ознака розміру 'невелика хата', по-друге, ознака оцінки або зовнішнього вигляду 'убога хата', по-третє, ознака особи 'чабан'. До того ж у цій лексемі дві ознаки розташування: у горах та на пасовищі. Французька НЖБ *bicoque* 'халупа' має три семи, які характеризують цю будівлю за розміром, виглядом, зокрема це ознаки розміру – 'малий', оцінки – 'бідний', додаткові особливості – 'некомфортний'.

Специфіка самої будівлі не пов'язана з кількістю ознак у лексемі, якою ця будівля називається. Це зумовлено тим, що немає прямої відповідності між внутрішньою формою слова (змістом) і сприйняттям об'єктів навколишнього світу носіями мови, тобто мовною картиною світу певного народу.

Невідповідність семантичного наповнення НЖБ тій інформації, яку представляє денотат, яскраво виявляється на прикладі кількох лексем. Українська *колиба* позначає житло чабанів і лісорубів, тобто в її значенні виокремлюється ознака особи. У новому тлумачному словнику української мови значення цієї НЖБ розкриті частково, бо зазначена лише одна ознака. Цим денотативне значення за тлумаченням словника вичерпується. Якщо спиратися на словникову дефініцію, можна прийти до висновку, що колиба завжди є житловою будівлею чабана. З позиції логічного аналізу виявляється, що колиба, навпаки, не є житлом чабана у будь-якому місці: у селі вівчар, як і інші, живе у звичайній хаті, такій, як і хлібороб. Сутність цієї лексеми можна визначити завдяки екстралінгвістичним чинникам: етнографічні студії про житло розкривають її семантичний обсяг. Колиба набула значного поширення як житлова будівля тимчасового користування в Західній Україні. На відміну від куреня, вона має чотири або й більше зрубних стін. Дах, як правило, будують за класичною двосхилою формою або конічною з багатокутною основою і покривають драницями чи корою [20, с. 88]. Обов'язковим атрибутом колиби завжди було вогнище у центрі (за димар правив отвір у верхівці даху). Усі ці додаткові ознаки, які конкретизують значення НЖБ, не були наведені у словнику. Отже, у таблиці 2 були зазначені лише зафіксовані у словниках ознаки, бо не весь семантичний обсяг НЖБ виявлений у лексикографічних джерелах. Але навіть такий обсяг проаналізованого матеріалу дозволяє зробити висновок про відмінності у сприйнятті НЖБ носіями англійської, німецької, української, російської та української мов, зокрема наданні більшої значущості окремим уточнювальним ознакам. Поєднання кількох уточнювальних ознак НЖБ є виявом національно-культурної специфіки. Тому в перспективі дослідження – складання семантичної сітки комбінацій уточнювальних ознак НЖБ із метою виявлення універсальних та унікальних рис у семантиці житлових будівель.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Теория языка. Вводный курс : [учебник] / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Академия, 2004. – 368 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (ВТС СУМ) / Гол. ред. В. Т. Бусел, ред. колегія : В. Т. Бусел, М. Д. Василега-Дерибас, О. В. Дмитрієв, Г. В. Латник, Г. В. Степенко. – К. : Ірпінь : ВТФ Перун, 2005. – 1728 с.
3. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 3–29.
4. Гулыга Е. В. О компонентном анализе значимых единиц языка / Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс // Принципы и методы семантических исследований / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Наука, 1976. – С. 291–314.
5. Гак В. Г. К проблеме общих семантических законов / В. Г. Гак // Общее и романское языкознание / Ред. А. П. Евгеньева. – М. : МГУ, 1972. – С. 144–157.

6. Гак В. Г. Языковые преобразования / Владимир Григорьевич Гак. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 763 с.
7. Даль В. И. Большой толковый словарь русского языка / Владимир Иванович Даль. – М. : АСТ, 2010. – 815 с.
8. Ефремова Т. Ф. Большой современный толковый словарь русского языка : в 3 т. / Т. Ф. Ефремова. – М. : АСТ, 2006. – Т. 1. – 1165 с.; Т. 2. – 1160 с.; Т. 3. – 973 с.
9. Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова : [монография] / Н. Г. Комлев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 192 с.
10. Кузнецов А. М. От компонентного анализа к компонентному синтезу / А. М. Кузнецов. – М. : Наука, 1986. – 124 с.
11. Кусаковська В. А. Співвідношення віртуального та актуального значення слова в англійській субмові архітектури та містобудування (досвід інтерпретації даних частотного словника): автореф. дис. ... канд. філол. наук / Вікторія Анатоліївна Кусаковська. – Одеса, 1994. – 15 с.
12. Листова Н. М. Крестьянское жилище Германии, Австрии и Швейцарии в XIX в. / Н. М. Листова // Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы / Отв. ред. С. А. Токарев. – М. : Наука, 1968. – С. 178–220.
13. Манакін В. М. Деякі питання контрастивної лексикології слов'янських мов / В. М. Манакін // Мовознавство. – 2003. – № 4. – С. 26–37.
14. Миронова Г. М. Мотивація термінів східнослов'янської народної архітектури в етнолінгвістичному висвітленні / Г. М. Миронова // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 21–30.
15. Новый тлумачний словник української мови : у 4-х т. / В. Яременко, О. Сліпущко. – К. : Аконті, 1999. – Т. 1. – 914 с.; Т. 2. – 912 с.; Т. 3. – 928 с.; Т. 4. – 942 с.
16. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – [4-е изд., доп.]. – М. : Ити технологии, 2003. – 944 с.
17. Ольшанский И. Г. Лексическая полисемия в системе языка и тексте: (на материале немецкого языка) : [монография] / И. Г. Ольшанский, В. П. Скиба. – Кишинев : Штиинца, 1987. – 127 с.
18. Письмиченко А. М. До питання про контрастивний аналіз термінології (на матеріалі будівельних термінів англійської та російської мов) / А. М. Письмиченко // Мовознавство. – 1981. – № 6. – С. 69–71.
19. Погрібна О.О. Дослідження семантичної структури іменникових дефініцій у тлумачному словнику // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 84–88.
20. Присяжнюк В. Еволюція назв народного житла / В. Присяжнюк // Народна творчість та етнографія. – 1979. – №1. – С. 87–88.
21. Український тлумачний словник будівельних термінів / О. М. Лівінський, М. О. Лівінський, О. А. Васильковський та ін. – К. : УАН, МП Леся, 2006. – 528 с.
22. Ушаков Н. В. Жилище русских крестьян Петербургской губернии конца XIX – начала XX в. / Н. В. Ушаков // Петербург и губерния: Ист.-этногр. исследования / Ред. Н. В. Юхнева. – Л. : Наука, 1989. – С. 140–153.
23. Чеснов Я. В. Лекции по исторической этнологии / Я. В. Чеснов. – М. : Гардарика, 1998. – 400 с.
24. Bendix E. H. Componental Analysis of General Vocabulary / E. H. Bendix // International Journal of American Linguistics. – 1966. – Vol. 32. – № 2. – P. 1–119.
25. CNTR : Project Commission Nationale des Titres Restaurantu – [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.cntrl.fr>.
26. Collins English dictionary / Sandra Anderson. – 9th ed. – HarperCollins Publishers, 2007. – 1872 p.
27. Das digitale Wörterbuch der deutschen Sprache des 20 Jahrhunderts [Електронний ресурс]: Project der BBA der Wissenschaften. – Berlin : Alexander Geyken Redaktion, 2006. – Режим доступу : <http://www.dwds.de>
28. Dornseif F. Der Deutsche Wortschatz nach Sachgruppen / F. Dornseif. – Wiesbaden, Berlin : Walter de Gruyter & Co, 2000. – S. 465–466.
29. DUDEN Deutsches Universalwörterbuch / Hrsg. von der Dudenredaktion. – 5., überarb. Aufl. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich : Dudenverlag 2003. – 1816 S.
30. Fleming J. The penguin dictionary of architecture. – Harmondsworth : Penguin books, 1979. – 315 p.
31. Goodenough W. Componential Analysis and the Study of Meaning / Ward H. Goodenough. – Language. – Vol. 32. – No. 1. – 1956. – P. 195–216.
32. Jenkins S. England's Thousand Best Houses / Simon Jenkins. – Penguin books, 2003. – 950p.
33. Kähler G. Ein Jahrhundert Bauten in Deutschland / G. Kähler. – Stuttgart – München : Deutsche Verlags-Anhalt, 2000. – 236 s.
34. Kees Dorst. Understanding design / Dorst Kees. – Gingko Press, 2007 – 239 p.
35. Larousse Dictionnaire du Francais Contemporain Illustre (French Edition) / by Larousse Staff. – French & European Pubns, 2008. – 1088 p.

36. Leisi E. Der Wortinhalt. Seine Struktur im Deutschen und Englischen / Ernst Leisi. – Heidelberg : Quelle & Meyer, 1961. – 135 S.
37. Modern country: reinterpreting a classic style / Nancy E. Ingram, M. J. Van Deventer, Jennifer Jordan. – Layton : Gibbs Smith, 2006. – 144 p.
38. Östman J. O. Discursive Pragmatics / Jan-Ola Östman, Per Ledin, Jef Verschueren. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2011. – 250 p.
39. Polguère A. Lexicologie et sémantique lexicale: notions fondamentales / Alain Polguère. – Montréal : Presses de l'Univ. de Montréal, 2003. – 260 S.
40. Ryan J. French Home / Josephine Ryan, Hilary Robertson, Claire Richardson. – London : Ryland Peters & Small, 2007. – 159 p.
41. The Oxford Dictionary of English / Ed. Catherine Soanes and Angus Stevenson. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 1083 p.
42. Wohnsiedlungen: Entwürfe, Typen, Erfahrungen aus Deutschland, Österreich und der Schweiz / T. Hafner, B. Wohn, K. Rebholz-Chaves. – Basel – Berlin – Boston: Birkhäuser Verlag, 1998. – 311 s.

Стаття надійшла до редакції 2.11.2011 р.

УДК 81'367.5=161.2

І. С. Святобаченко

ПИТАННЯ БЕЗПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ТА РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Святобаченко І. С. Питання безполучникового складного речення в українському та російському мовознавстві.

Статтю присвячено аналізу розробки питання безполучникового складного речення в українському та російському мовознавстві, зроблено спробу порівняти аспекти та закономірності дослідження зазначеної теми. Визначено тенденції подальшого розвитку вчення про безполучникове складне речення.

Ключові слова: безполучникове складне речення, безполучниковий зв'язок, складнопідрядне речення, складносурядне речення.

Святобаченко И. С. Вопрос бессоюзного сложного предложения в украинском и русском языкознании.

Статья посвящена анализу разработки вопроса бессоюзного сложного предложения в украинском и русском языкознании, сделана попытка сравнить аспекты и закономерности исследования обозначенной темы. Определены тенденции дальнейшего развития учения о бессоюзном сложном предложении.

Ключевые слова: бессоюзное сложное предложение, бессоюзная связь, сложноподчинённое предложение, сложносочинённое предложение.

Svyatobachenko I. S. The question of the asyndetic complex sentence in the Ukrainian and Russian linguistics.

The article is devoted to the analysis of working-out the question of the asyndetic complex sentence in the Ukrainian and Russian linguistics, it is done a try to compare the aspects and the patterns of the research of the given topic. It is determined the tendencies of the further development of studying the asyndetic complex sentence.

Key words: asyndetic complex sentence, asyndetic connection, complex sentence, compound sentence.

Питання безполучникового складного речення, зокрема його місця в системі мови, уже протягом тривалого часу залишається відкритим, попри чисельні дослідження з цієї проблеми українських та російських лінгвістів. Так, до кінця не вирішеним залишається питання типологізації зв'язку частин безполучникового речення, провідних засобів вираження цього зв'язку, навіть сам термін «безполучникове складне речення» варіюється залежно від аспекту, що є провідним для того чи того дослідника.

Безсполучникове речення цікаве не лише своїми формальними особливостями (відсутність матеріально вираженого засобу зв'язку між частинами), а й своїм статусом у системі синтаксичних одиниць, що, з одного боку, протиставляє цей тип речень сполучниковим, що мають матеріально виражений показник зв'язку між частинами, з іншого, – безсполучникове складне речення характеризується своєрідним граматико-синтаксичним оформленням, що різнить його зі зв'язком сурядності й підрядності. Так, цікавим постає факт існування двох і більше предикативних одиниць у межах однієї складної синтаксичної конструкції, семантична єдність яких може бути зумовлена як контекстом повідомлення (лінгвістичний чинник), так і паралінгвістичними чинниками, як-от емоційний стан мовця, темп мовлення і т. ін. Усе це мотивує актуальність дослідження, що спрямоване на встановлення особливостей поглядів різних лінгвістів на статус безсполучникового складного речення та його внутрішню організацію. У різні часи проблему безсполучникового складного речення досліджували такі вчені, як В. А. Белошапкова, А. А. Бронська, В. В. Виноградов, І. Р. Вихованець, Н. В. Гуйванюк, С. І. Дорошенко, А. П. Загнітко, М. С. Поспелов, О. М. Пешковський, І. І. Слинько, О. О. Шахматов та ін.

Мета нашого дослідження – простежити розвиток концепції безсполучникового складного речення в українській та російській лінгвістиці, виявити спільні та відмінні риси і визначити провідні аспекти дослідження зазначеної проблеми.

Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали дослідження можуть бути використані під час викладання загального курсу української мови, синтаксису, граматики, актуальних питань лінгвістики та в порівняльних дослідженнях української та російської мов.

Безсполучникове складне речення посідає особливе місце в синтаксичній системі як української, так і російської мов. З одного боку, воно, так само, як й інші види складних речень, характеризується комунікативною єдністю й завершеністю, а також наявністю складної пропозиції, що відбивається граматично в наявності двох або більше предикативних одиниць у межах одного безсполучникового речення. З іншого, – специфічні риси безсполучникового складного речення перебувають на периферії граматичного та комунікативного рівнів мови, оскільки відсутність формального зв'язника-сполучника значно впливає не лише на синтаксичну організацію речення, а й на комунікативну структуру усього висловлення: робить його експресивнішим, динамічнішим, до того ж повністю відповідає законам економії мовних засобів у висловленні.

На нашу думку, саме такою неоднозначною позицією й пояснюється те, що навіть сам термін «безсполучникове речення» і досі не є загальновизнаним. Так, в українській лінгвістиці наявний термін «складні безсполучникові комунікати» (І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська), що свідчить

на користь того, що провідним у цій класифікації постає саме комунікативний аспект дослідження. Це явище не є безпідставним, оскільки безсполучникове складне речення, хоч і характеризується такою формальною особливістю, як відсутність сполучника, передбачає кілька пропозицій, які об'єднані одним комунікативним завданням, а також єдиною пресупозицією, що є необхідною задля досягнення комунікативної мети, ефективного спілкування.

В. А. Белошапкова пояснює відсутність протягом тривалого часу вчення про безсполучникове складне речення в лінгвістиці тим, що досить довго увага приділялась фактам кодифікованої літературної мови, тоді як безсполучникові складні речення притаманніші розмовному мовленню.

Одним із перших у російському мовознавстві питання безсполучникових складних речень торкнувся, хоч і побіжно, М. В. Ломоносов. Так, у своїй «Риторичі» він звернув увагу на кількісну перевагу в художніх текстах саме складних речень, частини яких не поєднуються сполучниками.

О. О. Потєбня пов'язував питання структури складного речення з видо-часовими формами дієслів, які в ньому функціонують, і, хоч і не досліджував безсполучниковий зв'язок як такий, проте зазначав, що послідовність дій у складному реченні не стільки виражається за допомогою сполучників, скільки саме через граматичні форми дієслів.

О. М. Пешковський надавав безсполучниковому складному реченню особливого статусу: «...безсполучниковість, навіть якщо і вирізняти в ній відтінки підрядності і сурядності, варто у будь-якому разі відокремити від справжньої сурядності і підрядності» [6, с. 447].

О. О. Шахматов також зауважує особливості безсполучникових складних речень, проте розподіляє їх за двома типами: поєднувані сполуки (без сполучників, але з поєднувальними паузами) та супідрядні сполуки (із відповідником підрядного сполучника – підрядною паузою). У цій концепції також вбачаємо вплив складних речень сполучникового типу (складнопідрядні та складнопідрядні) на теорію безсполучникового складного речення. Таким чином безсполучникове складне речення, з одного боку, вже виокремлюється як один із різновидів складних речень, що протиставляється сполучниковим складним реченням, з іншого, – не набуває абсолютної самостійності, оскільки його аналіз проводиться за аналогією до складнопідрядних та складносурядних речень, однак не йдеться про тип безсполучникових речень, що не можна однозначно віднести до того чи того виду, який згодом отримає назву «безсполучникове речення з недиференційованим типом зв'язку».

Заслуговує на увагу ще один погляд на безсполучникові складні речення: автори «Русской грамматики» (за редакцією Н. Ю. Шведової) не вбачають у безсполучникових складних реченнях опозицію сполучниковим, а самі речення вони називають «безсполучникове

поєднання речень». Таке твердження небезпідставне, оскільки граматико-семантичні відношення між частинами безсполучникового складного речення найкраще виявляються саме за розгляду всього контексту. Проте за розгляду всього повідомлення загалом як поєднання речень, одну текстову канву, що характеризується зв'язністю та смисловою єдністю, чи не виходить, що й увесь текст – єдине безсполучникове поєднання речень?

Першим у російській лінгвістиці неможливість розподілу безсполучникових складних речень за ознаками сурядності / підрядності зазначив В. В. Виноградов. Лінгвіст запропонував у поділі безсполучникових речень керуватися не інтонацією, а брати до уваги смислові та граматичні відношення в межах речення. Такий погляд – найдоцільніший, оскільки безсполучникові складні речення являють собою саме смислову та граматичну єдність, а інтонація слугує засобом зв'язку окремих комунікатів, що формують єдиний масив інформації.

Визнає існування безсполучникових речень як окремого класу складних речень Н. С. Валгіна, коли говорить про те, що в російській мові наявні два типи поєднання частин складного речення – за допомогою сполучника і без нього, а відтак – і два види речень – сполучникові та безсполучникові. Безсполучникове речення авторка визначає як «складне речення, частини якого пов'язані за смислом, інтонаційно, співвідношенням видо-часових форм дієслів-присудків та порядком розташування частин. Основна ознака безсполучникового речення – відсутність сполучників і сполучних слів» [1]. Проте поділ безсполучникових речень на сурядні та підрядні лінгвістом не визнається: «Оскільки смислові відтінки й інтонаційні ознаки можуть поставати недостатньо диференційованими, класифікація безсполучникових складних речень не має чітко вираженого й окресленого підґрунтя» [1]. Натомість значна увага у класифікації безсполучникових складних речень надається структурним особливостям. На думку Н. С. Валгіної, існує два різновиди безсполучникових складних речень: речення зі структурно-зумовленими частинами, які характеризуються наявністю в одній із частин займенника, вказівного слова, прикметника, дієслова і т. ін., що потребують подальшого роз'яснення / уточнення: *Мол, всё понятно – вон какой Третьяк оказался прагматичный* (З журналу), або ж які, навпаки, замінюють слова, що трапляються в попередній частині, або й усю частину загалом: *Раньше моё сердце разрывалось на части – так я скучал по дому* (З журналу).

В українській лінгвістиці також представлені різні погляди на визнання безсполучникових складних речень як окремого різновиду складного речення в синтаксичній структурі мови. Так, у «Курсі сучасної української літературної мови» (за редакцією Л. А. Булаховського) зазначено: існують лише два різновиди безсполучникових речень – безсполучникові складносурядні та безсполучникові складнопідрядні речення.

Поширеною в українській лінгвістиці є думка про три різновиди безсполучникових складних речень: безсполучникове складносурядне речення, безсполучникове складнопідрядне речення та безсполучникове складне речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком між частинами (І. Р. Вихованець, С. Чорній). Ця теорія точніше відбиває специфіку безсполучникових складних речень у системі мови, аніж попередня, проте не надає їм статусу одиниць, що характеризуються власними засобами сполучуваності, мають власну парадигму та закономірності функціонування.

Ще один погляд, який видається досить коректним, розвиває Л. О. Кадомцева: «Безсполучникові складні речення – це тип складних речень, у яких значеннєва залежність між складовими частинами виражається сукупністю формальних засобів без застосування сполучників – порядком складових частин речення, інтонацією в її синтаксичній функції, видо-часовою узгодженістю форм присудків» [11, с. 409]. Авторка не заперечує схожості смислового зв'язку безсполучникових складних речень зі сполучниковим зв'язком у складносурядних чи складнопідрядних реченнях, залежно від контексту, однак не надає цьому критерієві вирішального значення у класифікації безсполучникових речень за характером зв'язку. Лінгвіст звертає увагу на те, що в частині безсполучникових складних речень підстановка сполучника можлива, за умови, якщо частини безсполучникового складного речення знаходяться в одній значеннєвій площині, і називає такі речення асиндетонними. На нашу думку, термін «асиндетонні» характеризує не формально-граматичний, а стилістичний аспект функціонування речення і у своєму визначенні спирається на контекст усього повідомлення та структурні особливості складників комунікативного акту загалом, може співвідноситися з поняттям «період». За визначення речення як безсполучникового до уваги беремо саме формально-граматичний та смисловий бік синтаксичної одиниці.

В україністиці прибічником теорії самостійності безсполучникових складних речень є С. І. Дорошенко: «Безсполучникові складні речення – структурно-семантичний тип складних конструкцій. У безсполучниковому реченні організація всієї структури спирається не на сполучникові і сполучні слова, а на граматизовані елементи, що виконують важливу конструктивну роль у граматичному оформленні складного речення. Такими елементами є порядок розташування предикативних частин, видо-часова, часово-способова і способово-модальна співвідносність дієслів-присудків, наявність лексем відповідної семантики, порядок слів у предикативних складниках, відповідне інтонаційне оформлення частин і всієї синтаксичної конструкції» [2, с. 545]. Лінгвіст звертає увагу на те, що хоч предикативні одиниці в межах безсполучникового речення і є відносно незалежними одна від одної, порівняно зі складнопідрядними та складносурядними реченнями, частини

яких поєднуються за допомогою сполучників, проте вони формують єдину комунікативну одиницю і не завжди є семантично незалежними та рівноправними, оскільки в більшості безсполучникових речень «одна частина щодо іншої виступає або роз'ясненням, або уточненням, або коментарем, або виражає додаткове зауваження, мету, час чи умову, тобто семантично супроводжує іншу. Саме в такому співвідношенні, коли одна з частин, будучи формально незалежною, значеннево функціонує для іншої, граматичні зв'язки нейтралізуються: семантична підпорядкованість нейтралізує формальну незалежність» [3, с. 21 – 22]. Мовознавець обстоює думку про неможливість прирівнювання безсполучникового речення до складносурядного / складнопідрядного, оскільки безсполучниковість зумовлює багатовимірність семантики складного речення, за якої вставлення певного сполучника не відбиває адекватно думки мовця / письменника.

Визнання безсполучникових речень як окремого типу складних речень знаходимо і в роботах сучасних мовознавців М. У. Каранської, А. П. Загнітка та ін. Так, А. П. Загнітко слушно зазначає: «Безсполучникове складне речення відрізняється від рівновеликих сполучникових складнопідрядних і складносурядних речень тим, що в об'єднанні його частин використовуються як спільні для безсполучникового і сполучникового типів зв'язку засоби, так і суто специфічні» [4, с.733].

Серед специфічних засобів зв'язку частин безсполучникового речення – наявність спільного граматичного члена: *Зелений лист тоді обтяжений прозорими краплями, китяги недоспілих яблук оздоблені рубінами, топазами, аметистами* (У. Самчук); синсемантичні слова в одній із частин: *Стільки разів сходило для неї сонце, стільки разів переживала насолоду буття, стільки разів бачила або відчувала небо, запах сонячного тепла й землі* (У. Самчук); наявність конструктивної неповноти одного зі слів частин, що потребують доповнення, роз'яснення: *Сквозь сон чудилось – то вроді заболел, то отходил маленько* (О. Солженіцин); взаємодія модально-часових форм дієслів-присудків: *Покупатель получает сертификат подлинности, ему также предлагают роскошно организованную поездку и личную охрану...* (З журналу).

М. У. Каранська так потрактує безсполучникове складне речення: «Складне речення називається безсполучниковим, якщо синтаксичний зв'язок між його компонентами встановлюється без участі сполучника» [5, с. 258]. Як бачимо, провідним чинником у цій класифікації виступає саме формальний, на основі нього авторка і виокремлює безсполучникові складні речення. Однак далі зазначається: «Семантико-синтаксичні відношення між компонентами безсполучникових речень є близькими то до сурядних, то до підрядних, проте в них переважають свої окремі особливості, тому їх виділено в окремий клас складних речень поряд із складносурядними і складнопідрядними» [5, с. 258]. Це

твердження, на нашу думку, є не зовсім правомірним, оскільки, по-перше, безсполучникове речення наближається до складносурядного / складнопідрядного скоріше у свідомості мовця, аніж за своєю природою як такою: саме мовець намагається у процесі декодування інформації встановити тип зв'язку за допомогою сполучника для адекватного відтворення послідовності / причиновості / наслідковості тих чи тих фактів дійсності. По-друге, варто говорити про те, що безсполучникове речення визначається у площині сполучниковості / безсполучниковості, а не безсполучниковості / сурядності / підрядності, оскільки провідним чинником виокремлення є все-таки його найяскравіша формальна характеристика – відсутність сполучника між його компонентами.

Про розбіжність між сполучниковими та безсполучниковими конструкціями згадує й І. І. Слинко: «Вони часто близькі, але «повного збігання тут нема», бо: 1) значення безсполучникових поєднань менш диференційовані; 2) можливості вираження деяких значень засобами безсполучниковості обмежені, наприклад значення розділові, порівняльні, цільові і допустові» [9, с. 634].

Можна говорити про те, що теорія безсполучникового складного речення в українській та російській лінгвістиці розвивалася рівнобіжно. Загалом, виокремлюється три основні підходи до розгляду безсполучникового складного речення та безсполучникового зв'язку: безсполучниковий зв'язок на основі формального чинника протиставляється сполучниковому, проте в межах безсполучникового складного речення розглядають безсполучникове складносурядне речення та безсполучникове складнопідрядне речення, до яких додається безсполучникове речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком між частинами; другий погляд потрактовує безсполучникове складне речення як таке, що корелює зі складносурядним та складнопідрядним складним реченням, його вживання зумовлене комунікативними настановами та ситуацією мовлення, а також позамовними чинниками. Прибічники такого підходу заперечують можливість виокремлення безсполучникових складносурядних та безсполучникових складнопідрядних речень, мотивуючи це тим, що неможливо адекватно відбити усі відтінки значення безсполучникового складного речення за підстановки певного сполучника. Третій підхід розглядає безсполучникове складне речення як контекстуально залежну одиницю мовлення, водночас надаючи їй текстотвірної функції.

Термін «складне речення» корелює в наведених концепціях із термінами «поєднання речень», «комунікати». На нашу думку, термін «поєднання речень» відбиває явище формальної єдності речень, проте не зазначає семантичної цілісності. У складі ж безсполучникового складного речення кожна з частин контамінується, унаслідок чого виявляються нові

відтінок значень, що узгоджуються із комунікативною настановою безсполучникового речення загалом, а не кожної з частин окремо.

Термін «комунікат» вдало відбиває здатність безсполучникового складного речення вживатись здебільшого в розмовному мовленні, проте не бере до уваги існування схеми утворення безсполучникового складного речення в мові як такого. Безсполучникове речення за такого підходу розглядається узусно, спираючись на ситуаційність мовленнєвого акту. Провідним чинником у цьому разі є контекст повідомлення. Автори ж «Русской грамматики» підійшли до цього питання глобальніше – мовознавці розглядають речення не як окрему мовну одиницю, що входить до складу тексту, самому реченню вони надають текстових ознак, а відтак і безсполучниковому зв'язку надається текстотвірна функція. Таке розуміння притаманне і сучаснішому напрямку мовознавства – дискурсології.

Попри те, що питання безсполучникового речення розглядається протягом досить тривалого часу (зокрема, статусу окремого виду складного речення безсполучникове речення набуло у 50-х роках ХХ століття), досліджувані у статті проблеми й досі залишаються до кінця не вирішеними або ж на них немає однозначної відповіді.

Окрім питання статусу безсполучникового речення, зацікавлення викликає і його актуальне членування, що характеризується багатоступеневістю, а також синтагматичне членування, що посідає проміжне місце між поверхневим синтаксисом речення та його комунікативною структурою. Досліджувані проблеми потребують вирішення задля чіткішого пояснення процесу породження безсполучникового складного речення та принципів розподілу інформації між його частинами.

Література

1. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook089/01/>
2. Дорошенко С. І. Безсполучникові складні речення // Український синтаксис : навчально-практичний комплекс : у 2-х ч. / А. П. Загнітко, М. О. Вінтонів, Л. В. Сегін. – Донецьк – Слов'янськ : ДонНУ, 2010. – С. 545 – 552.
3. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові / С. І. Дорошенко. – Харків : Вища школа, 1980. – 151 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – С. 731 – 741.
5. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : [навч. посібник] / М. У. Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с.
6. Пешковский А. М. Синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – [2-е изд.]. – М., 1920. – 504 с.
7. Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений // Вопросы синтаксиса современного русского языка / Под ред. В. В. Виноградова. – М., 1950. – С. 338 – 355.
8. Русская грамматика : в 2-х т. / [глав. ред. Н. Ю. Шведова] . – Т. 2. – М. : Наука, 1980. – С. 634–657.
9. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : [навч. посібник] / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 672 с.
10. Современный русский язык : [учеб. для филол. спец. ун-тов] / В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская и др.; Под ред. В. А. Белошапковой. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1989. – С. 763 – 772.
11. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – 515 с.

Стаття надійшла до редакції 16.11.2011 р.

ОПРАЦЮВАННЯ ДІАЛЕКТНИХ ДАНИХ У «КОРПУСІ УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТНИХ ТЕКСТІВ»

Сірук О. Б. Опрацювання діалектних даних у «Корпусі українських діалектних текстів».

У статті йдеться про методику побудови «Корпусу українських діалектних текстів» (КорУДіТ) у рамках «Корпусу текстів української мови» (КТУМ); спеціальну увагу приділено особливостям представлення діалектних текстів у КорУДіТ. Тестування системної обробки діалектних текстів проведено на матеріалах авторської діалектної текстотеки, яка представляє регіон західноволинських говірок; у дослідженні окреслено тему перспектив розвитку КорУДіТ.

Ключові слова: діалектний текст, корпус, розмітка, українська мова.

Сірук Е. Б. Обработка диалектных данных в «Корпусе украинских диалектных текстов».

В статье идет речь о методике построения «Корпуса украинских диалектных текстов» (КорУДиТ) в рамках «Корпуса текстов украинского языка» (КТУЯ). Специальное внимание уделяется особенностям представления диалектных текстов в КорУДиТ. Тестирование системной обработки диалектных текстов проводится на материалах авторской диалектной текстотеки, которая представляет регион западноволыньских говоров; затрагивается тема перспектив развития КорУДиТ.

Ключевые слова: диалектный текст, корпус, разметка, украинский язык.

Siruk O. B. Dialect Data Processing in a Corpus of Ukrainian Dialect Texts.

The paper is devoted to the methodology of building a Corpus of Ukrainian Dialect Texts (CorUDiT) in the framework of the Corpus of Texts of the Ukrainian Language (CTUL). We pay special attention to the peculiarities of the representation of dialect texts in CorUDiT. The testing of the systematic treatment of dialect texts is done on the author's dialect text collection representing the West Volynian dialect region. Our investigation also focuses on the future trends of the development of CorUDiT.

Key words: dialect text, corpus, marking, Ukrainian language.

Важливість застосування текстових корпусів та комп'ютерного інструментарію для дослідження мови вже не потрібно доводити на сучасному етапі розвитку української мовознавчої науки. Корпус текстів забезпечує дослідника репрезентативною вибіркою, одиниці якої можуть бути проаналізовані за своїми статистичними та лінгвістичними характеристиками. Текст у широкому розумінні цього терміна, текст як «писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані – спільною тематичною і сюжетною заданістю» [1, с. 679], є найповнішою базою для фундаментальних лінгвістичних експериментів.

Але якщо тексти стильових різновидів літературного ідіому більш-менш послідовно залучаються науковцями як дослідницька база, то діалектні тексти все ще порівняно рідко стають фундаментом лінгвістичного дослідження. Проте тільки в рамках тексту можливий всебічний ґрунтовний аналіз його одиниць, його синтаксичної будови, семантичної та структурної цілісності, вираженої відповідними смисловими і формально-граматичними засобами зв'язку, а також його стильових ознак. Корпусна методика дослідження діалектних текстів –

застосування методів та інструментарію корпусної лінгвістики до царини текстової діалектології – є синтезом, взаємодоповнюючим поєднанням цих двох напрямків, яке забезпечує комплексність діалектологічного дослідження, його масштабність, частотну перевіреність і обґрунтованість висновків, їхню прозорість, а також швидкість отримання результатів. З огляду на це заслуговує на увагу закордонний та вітчизняний доробок з комп'ютерної діалектології як скарбниця ідей та досвіду розв'язання лінгвістичних проблем, можлива до застосування на українському (кириличному) матеріалі [2].

Ідею створення діалектного корпусу текстів як оптимальної бази для збереження та глибшого опрацювання текстового матеріалу ми реалізуємо у вигляді «Корпусу українських діалектних текстів» (КорУДіТ). Цей корпус є складовою «Корпусу текстів української мови» (КТУМ), колективною працею фахівців лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Метою діалектного корпусного проекту є відновлення семантичної безперервності в дослідженні говірок шляхом доповнення текстовими даних, отриманих за допомогою питальників, а також забезпечення дослідника базою (структурованим мовним матеріалом та комп'ютерним інструментарієм) для багаторівневого аналізу діалектної мови, зокрема фонетичних, морфологічних, синтаксичних, семантичних, стильових рис на різних етапах її функціонування. Зокрема, це передбачає такі кроки, як зведення сукупності виявлених за різними джерелами українських діалектних текстів, подальше опрацювання цих текстів як елементів єдиної лінгвістичної інформаційної системи, а також забезпечення оперативного доступу користувачів до цього джерела мовних даних. Наразі ми працюємо над розробленням методики укладання КорУДіТ і створенням його сегмента на власноруч підготованому текстовому матеріалі західноволинських говірок обсягом близько 100 тисяч слововживань. Для тестування корпусу ми залучаємо також матеріали діалектологічної практики студентів Інституту філології.

Наше завдання полягає в тому, щоб за допомогою відповідного програмного забезпечення зробити доступними для корпусного опрацювання зафіксовані в паперовому чи аудіовигляді діалектні тексти шляхом їх переведення в комп'ютерну форму. Потрібно забезпечити ці тексти відповідними зовнішніми (автор, інформація про видання або приватну текстотеку, про записувачів та інформаторів, анкета текстів тощо) та внутрішніми маркерами, які ще називають структурними (номер, початок і кінець тексту, розділу, абзацу, речення, слова тощо), а також комплексом власне лінгвістичних розміток (морфологічних, синтаксичних, семантичних та ін.). Тексти в КорУДіТ додаються у трьох видах (відповідно до яких формуються три взаємопов'язані підкорпуси):

1) фонетична транскрипція (підкорпус транскрибованих діалектних текстів найбільше надається для фахівців-діалектологів): *Ду хáти зайді́ / с'ві́тиці́ і́ як л'у́строʸ // ті́л'коʸ і́дно́ мн'áсоʸ ни рустé і́ сме́тана // а́ як у́ л'ох зайде́ш / вóчи рузбіга́йуці́ / вс'о там і́е // вс'о дóбре аж^м хóче^ци́ // ;*

2) літературизований (орфографічний) запис (підкорпус діалектних текстів в орфографічному записі має ширшу аудиторію, зокрема позафілологічну; передбачається можливість досліджувати стилізацію художнього тексту під говірки та розмовний стиль в рамках корпусу усної української мови): *Ду хати зайди – світиці як люстро. Тільки їдно м'ясо ни русте і сметана. А як в льох зайдеши – вочи рузбігаюці – всьо там є. Всьо добре аж хочеці;*

3) запис, максимально наближений до літературної мови (підкорпус «перекладених» сучасною літературною мовою діалектних текстів може застосовуватися так само, як і літературизований запис; він необхідний для автоматичної розмітки тексту, зокрема для максимально плідної роботи автоматичного морфологічного аналізу, розрахованого перш за все на тексти літературного стандарту української мови): *До хати зайди – світиться, як люстро. Тільки одне м'ясо не росте і сметана. А як в льох зайдеши – очі розбігаються – все там є. Все добре, аж хочеться.*

Для автоматизованого формування паралельних текстів передбачено спеціальну програму, яка на базі фонетичної транскрипції або орфографічного запису створює два інших тексти відповідно до розроблених для групи тестових західноволинських говірок правил базової трансформації текстів. Ці правила можна застосовувати для текстів інших говірок та поповнювати за потреби щодо конкретної говірки.

Для збереження логіки викладу та подальшого дослідження лінгвістичних змін в комунікації на стику двох різних стильових різновидів мови ми включаємо до корпусу як текст інформатора, так і текст записувача (здебільшого, це окреслення теми розмови або запитання, на які відповідає інформатор). Якщо немає слів записувача, то діалог або полілог розриваються, діалектна канва спотворюється, виникає небезпека ототожнення з нормами говірки повторених за інформатором питальних фраз і конструкцій, які в інших комунікативних ситуаціях не вживаються, послідовно замінюючись іншими, не характерними для літературного ідіому, але питомими для говірки.

Сьогодні українська комп'ютерна діалектологія перебуває на етапі формування; корпусів української діалектної мови наразі немає, як немає і публікацій з цієї теми. Тож і теоретичні засади, і практична реалізація нашого корпусного проекту є новаторськими для української діалектології та корпусної лінгвістики.

Корпус діалектних текстів української мови розрахований на фахівців та усіх, хто цікавиться діалектним шаром української лексики; його можна використовувати як довідкову систему та з навчальною метою.

За допомогою якісно-кількісного аналізу розмічених текстів можна зробити статистично обґрунтовані висновки щодо функціонування певного явища у певному середовищі часо-просторового континууму. КорУДіТ покликаний забезпечити дослідника текстовим матеріалом та програмним інструментарієм для порівняння діалектної мови з літературним ідіомом, говорів та говірок між собою, а також текстів однієї говірки аж до вивчення ідіолектів окремих її носіїв. У поєднанні з іншими лінгвістичними програмними засобами КорУДіТ може бути підґрунтям для комплексного дослідження української мови на певному етапі її розвитку. Корпус є базою для створення різного типу вибірок, на основі яких можна укласти діалектні комп'ютерні алфавітні, тезаурусні, гніздові, частотні словники та картотеки, мережеві інформаційно-пошукові системи, а також зробити проєкцію корпусних даних на лінгвістичні карти.

Методика обробки діалектного тексту, яка використовується в КорУДіТ, дає змогу сформувати й опрацювати паралельно три взаємопов'язані підкорпуси (затранскрибованих діалектних текстів, діалектних текстів в орфографічному записі та корпус «перекладених» літературною мовою діалектних текстів). Методика створення корпусу діалектних текстів завдяки своїй гнучкості надається для формування корпусу текстів усного мовлення та паралельних корпусів.

Розвиток проєкту передбачає виконання таких базових завдань, як шліфування методики опрацювання діалектних текстів на засадах багаторівневого максимально точного їх маркування; розроблення відповідного програмного забезпечення та онлайн-інтерфейсу, «дружніх» як до діалектологів-фахівців, так і до користувачів ширшого профілю; наповнення корпусу діалектними текстами всіх регіонів України та українських говірок за кордоном.

Планується також підтримка відносно стабільного поповнення КорУДіТ говірковими текстами, зібраними під час діалектологічної практики, для забезпечення діахронічності корпусу. Додавання звукових файлів з можливістю їхньої автоматизованої трансформації в друкований текст є досить трудомістким, тож його реалізація не є нашим першочерговим завданням. А ось представлення корпусу в мережі Інтернет задля його постійного поновлення та вдосконалення шляхом зворотного зв'язку з широким колом користувачів, зокрема з діалектологами та спеціалістами з корпусної лінгвістики, є одним з пріоритетних напрямків розвитку КорУДіТ.

Література

1. Українська мова : [енциклопедія] / За ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка та ін. – К., 2004.
2. Siruk O. Corpus of Ukrainian Dialect Texts (CorUDiT) as a component of a Corpus of Texts of the Ukrainian Language (CTUL) / Olena Siruk // Prace Filologiczne LX. – Warszawa, 2012.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2011 р.

**КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА
В АСПЕКТІ АКСІОЛОГІЧНОЇ ПРАГМАЛІНГВІСТИКИ
(на матеріалі української та російської мов)**

Халіман О. В. Категорія відмінка в аспекті аксіологічної прагмалінгвістики (на матеріалі української та російської мов).

У статті схарактеризовано можливості граматичного значення (ГЗ) відмінка як морфологічного засобу вираження оцінки в сучасних українській та російській мовах.

Ключові слова: граматичне значення відмінка, оцінка, українська мова, російська мова.

Халіман О. В. Категория падежа в аспекте аксиологической прагмалингвистики (на материале современных украинского и русского языков).

В статье охарактеризованы возможности грамматического значения (ГЗ) падежа как морфологического средства выражения оценки в современных украинском и русском языках.

Ключевые слова: грамматическое значение падежа, оценка, украинский язык, русский язык.

Khaliman O. V. The category of case from the aspect of the axiological pragmalinguistics (on the base of Ukrainian and Russian languages).

The potential of the grammatical meaning (GM) of case as a morphological means of the expression of estimation in Contemporary Ukrainian and Russian languages are characterised in the article.

Key words: grammatical meaning of case, estimation, Ukrainian language, Russian language.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики в аспекті комунікативно-прагматичних досліджень особливий інтерес мовознавців викликає категорія оцінки. При цьому увагу сфокусовано на вивченні особливостей ціннісної картини світу носіїв мови та вербалізації оцінки з огляду на оцінний потенціал мовних одиниць.

Сутність лінгвофілософської категорії оцінки та характер її мовної презентації активно вивчали вітчизняні й зарубіжні мовознавці. Дослідження вчених стосувалися особливостей вираження оцінки одиницями різних мовних рівнів (лексико-семантичного – Т. Вільчинська, В. Іващенко, Т. Космеда, Н. Левадна, Ф. Моїсеєнко, В. Труб, словотвірного – І. Ковалик, Т. Космеда, Л. Летюча, В. Лопатін, А. Нелюба, О. Олексенко, Л. Родніна, Т. Черторизька, В. Шинкарук, Л. Шутак, фразеологічного – В. Ужченко, Л. Авксентьєв, А. Івченко, Н. Грозян, Т. Космеда, С. Олійник, специфіки частиномовного розшарування лексики з оцінною семантикою – Т. Денисюк, О. Жижома, І. Кононенко, Т. Космеда, Н. Левадна, Л. Мацько, Г. Монастирецька, О. Наконечна, С. Равлюк, Г. Серпутько, С. Педченко, В. Ткачук та відповідних синтаксичних конструкцій – В. Мараховська, М. Ретунська, О. Семенюк, П. Ткач, С. Шабат, І. Шкіцька), оцінки як текстової (дискурсивної) категорії (О. Вольф, Т. Космеда, молоді науковці М. Кайки, М. Михальченко) у дискурсах різного функційного призначення, напр., художньому – У. Соловій, епістолярному – Н. Павлик, публіцистичному – Л. Гусліста, Н. Кочукова, С. Равлюк, І. Онищенко, науковому –

Ж. Краснобаєва-Чорна, політичному – К. Серажим, рекламному – В. Зірка, Ю. Булик, розмовному мовленні – В. Труб; концептів як репрезентантів аксіологічної інформації (Т. Вільчинська, Т. Космеда, Н. Плотнікова, А. Приходько, Ю. Шамраєва) та ін. Функційно-прагматична спрямованість сучасних лінгвістичних досліджень відкрила можливості для вивчення нових аспектів категорії оцінки. Аналіз функційної специфіки граматичних одиниць дав змогу мовознавцям закцентувати увагу на їх прагматичній значущості в комунікативному процесі. Спираючись на засади лінгвістичного функціоналізму, що є основою граматики активного типу (праці В. Виноградова, Л. Щерби, Р. Якобсона, О. Бондарка, Ф. Бацевича, І. Вихованця, К. Городенської, Н. Гуйванюк, Г. Золотової, А. Загнітка, Т. Космеда, О. Кубрякової, О. Ремчукової та ін.), учені почали досліджувати граматичні одиниці і як засоби вираження оцінки, співвідносячи їх структурні особливості з комунікативним процесом. Ці дослідження мотивують необхідність розробки «граматики оцінки» – усебічного аналізу системи граматичних засобів вираження оцінних значень з урахуванням їхніх прагматичних характеристик. Як відповідний крок до створення такого комплексного опису авторкою цієї статті вже було схарактеризовано ГЗ роду й числа як засоби вираження оцінки в сучасній українській мові [27].

Мета цієї наукової розвідки – на матеріалі сучасних української та російської мов з'ясувати й схарактеризувати можливості ГЗ відмінка як морфологічного засобу вираження оцінки.

Предмет, названий іменником, виявляє себе не лише через свої внутрішні якісні та кількісні ознаки, а й через зовнішні, коли він вступає у відношення з іншими фактами довкілля, що знаходить своє узагальнене відображення в граматичних фактах мови, у зв'язках назви предмета з іншими словами, що реалізується певним оформленням слова. Оформлення назви предмета залежить від характеру виражених відношень, що «стають змістом граматичної категорії відмінка» [18, с. 52–53] – граматичної словозмінної категорії імені, яка виражає його синтаксичне відношення до інших слів у словосполученні чи реченні. Зовнішніх відношень між фактами довкілля значно більше, ніж внутрішніх. Тому ГЗ у межах граматичної категорії відмінка набагато більше, ніж ГЗ у межах інших граматичних категорій. Крім того, кожне ГЗ відмінка (кожний відмінок) має кілька часткових значень, чим відрізняється від ГЗ інших граматичних категорій, що, як правило, однозначні [18, с. 53].

Відносячи відмінок до категорій, оцінний потенціал яких мінімальний, В. Лопатін усе ж виділяє оцінну функцію, характерну для родового партитивного, що вказує на високу інтенсивність ознаки чи її повну відсутність, порівн. (рос.): *Народу-то; Билетов – ни одного* [19, с. 72] (аналогічно в перекладі укр.: *Народу-то; Квитків – жодного*).

Така обмеженість у можливостях вираження оцінних значень зумовлена специфікою категорії відмінка, про що, наприклад, пише О. Безпояско: на відміну від категорійних парадигм особи, часу, способу, стану, частково роду та ін., у яких форми – носії сем, об'єднані родовим категорійним значенням, що є інваріантом кожної семи, «кожен відмінковий афікс протиставлений усім іншим тільки формально» [2, с. 9].

Відмінкові форми іменника слугують в українській мові для вираження різних значень – кожна відмінкова форма є носієм таких сем, що не інтегруються в єдину категорію. Але водночас кожна відмінкова сема зараховує всі відмінкові форми іменника до єдиного категорійного значення предметності, кожна відмінкова форма прикметника – до єдиного категорійного значення статичної ознаки. Отже, формальним втіленням категорії предметності – визначальної ознаки іменника як частини мови – є відмінкова парадигма, але в ній, на відміну від парадигм часу, способу, стану дієслова та ін., семи окремих форм протиставляються не за однією ознакою (предметності), а за різними, їй підпорядкованими: діяча, об'єкта, статичної ознаки та ін. [2, с. 9].

Із цього висновкуємо, що саме відмінку притаманна найпоширеніше виражена порівняно з іншими морфологічними категоріями іменника семантична спеціалізація [5], у зв'язку із чим гра, маніпуляція відмінковими формами, їх транспозиція у сферу вживань опозиційних одиниць практично неможлива, оскільки складові категорії відмінка й не утворюють таких опозицій.

Підтверджують цю тезу міркування Є. Шендельс, що, досліджуючи процес нейтралізації граматичних опозицій як наслідок транспозиції одного члена категорії в область уживання іншого, приходять до висновку, що така нейтралізація неможлива для тих форм, що безпосередньо не протиставляються одна одній, зокрема розглядає як такі в російській мові шестичленну й восьмичленну опозиції [29, с. 15].

Лексичне значення (ЛЗ) іменника виступає у нерозривному зв'язку з ГЗ відмінка [17, с. 6]. Сутність відмінка, як наголошують дослідники, одночасно і морфологічна, й синтаксична (зміна відмінкової форми разом з тим є зміною синтаксичної функції іменника [18, с. 54]; відмінок «впливає на семантико-синтаксичну структуру речення, чого не здійснюють категорії роду та числа» [2, с. 21]), «однак не семантична, бо ЛЗ іменника в усіх відмінках те саме» [9, с. 195]. На це ж указує й І. Кучеренко: у кожній із відмінкових форм, в яких іменник виступає в реченні, виражаючи певне відношення названого ним (речі, предмета, особи) до інших предметів і явищ, він має одне значення – семантика його (реальне ЛЗ) не змінюється [17, с. 9].

Такі твердження (неможливість транспозиції для утворення ігрем за участю ГЗ відмінка, стале ЛЗ різних відмінкових форм) спонукають до висновку про неможливість з'яви в ЛЗ слова оцінних сем, що породжувалося б маніпуляцією ГЗ відмінка.

Проте можливим є породження оцінки шляхом утворення неправильних відмінкових форм. Це можливо там, де є своєрідна варіативність й, відповідно, вибір відмінкових закінчень через наявність суміжних парадигм. Окремої уваги заслуговують випадки вживань, коли мовці, використовуючи невідмінювані іменники, починають застосовувати щодо них певну парадигму відмінювання, що «надає мовленню комічного звучання» [7, с. 237]. Учені наголошують, що відмінюваність слів письменники використовують як засіб художньої виразності саме тоді, коли персонажі починають відмінювати слова, порушуючи норми літературної мови. Уживання в мовленні персонажів спотворених відмінкових форм, що розглядаються як безграмотні (порівн., (рос.): *местов, делов, блюдов* і т. ін. [10, с. 321]), цілком закономірне. Художники слова прагнуть відтворити неправильність у мовленні героїв, що віддають перевагу просторіччю, як засіб яскравої мовленнєвої характеристики людини низької культури, напр. (рос.): *Подвиньтесь! Вам говорят! Дайте мадаме место!* [цит. за: 10, с. 321]; [Фамусов]...*Да не в мадаме сила* [цит. за: 7, с. 237].

Як демонструє аналізований фактичний матеріал, необхідно розмежовувати такі відмінні вживання: по-перше, навмисні порушення при відмінюванні іменників, що породжують відповідні ігри для вираження іронії, оцінки (іграма виникає як наслідок маніпуляції ГЗ відмінка, що змінює граматичні ознаки слова й сприяє породженню прагматичної оцінної інформації), і по-друге, що, як було зазначено, спостерігаємо зокрема в художній літературі, – негативна оцінка персонажа через його неграмотність – порушення відмінкових норм (таке порушення ігрову не сформувало, негативно оцінюється сам мовець через таке порушення).

Серед інших перетворень морфологічної форми слова О. Земська на матеріалі російської мови розглядає неправильне утворення відмінкових форм, що слугує для породження жартів, порівн. (рос.): *А. У него губы как у Кобзона// Б. Не знаю ни Кобзона/ ни его губей* // [24, с. 179]. Названа дослідниця також характеризує як найпростіший і найпоширеніший спосіб мовної гри так званий прийом мовленнєвої маски, який полягає в тому, що мовець навмисно говорить незвично, як хто-небудь. Використовуючи цей прийом, зазвичай не турбуються про повне відтворення чужого мовлення, лише кидають окремі «яскраві мазки», найбільш характерні ознаки чужого голосу. Мовець досягає експресивності, намагаючись зробити своє мовлення незвичним для даної ситуації. Ефект комізму створюється контрастом між ситуацією, контекстом і ознаками чужого мовлення, що викликають уявлення про інших мовців та іншу ситуацію [24, с. 180]. Прийом може бути використано і як характерологічний, оцінний засіб (для зображення людини), тоді він отримує смислове навантаження й переходить у сферу гострослів'я, дотепності й слугує частіше для вираження негативної оцінки. Найпоширеніші на сьогодні, як зазначає О. Земська, ігрові маски

малокультурного простачка (гра на діалектах і просторіччі) та бюрократа (гра на канцеляризмах) [24, с. 180]. Застосування першої, як спостерігаємо, можливо й за участю ГЗ відмінка, порівн. (укр.): – *А ще подаруємо квіти... – О-о-о, обов'язково, багато ромашків, трояндів* (з мовлення того, про кого йдеться) (з розм. мовл).

Проте у віршованому тексті бачимо, що таке ж порушення не зумовлює з'яву додаткової конотації, оскільки використовується для дотримання законів віршобудови, напр. (укр.): *Загубилася любов між нами, Як вітер серед спілих трав. Загубилася між пелюстками **Трояндів**, що їх дарував* [20].

Приклади підтверджують: мовці іронізують, порушуючи іменникову невідмінюваність, напр. (укр.): *А поїдемо куме **на метрі** покатаємось?* [23]. Цей засіб українці скеровують на анекдоти, що стає яскравим засобом створення гумористичного ефекту (укр.): *Україна. Автобус. До самотньо сидячої, сумної, утомленої жінки звертається чоловік: – Dode ra?. Все золото миру не світить яскравіше, ніж вона в цю мить! Француз!! Справжній ФРАНЦУЗ У Ї ЖИТТІ!!! Всі, кінець сірим будням! Прощайте, українські чоловіки зі своїми хокеями, риболовлями й розкиданими носками. Тепер будуть шампанське й танго в підніжжя Ейфелевої вежі, сонце й білий морський пісок. І, зрозуміло, Шанель! Але! Але треба ж щось відповісти!: – Пардон мсьє! Кес ке се? – Автобус, питаю, **до депа** йде?* [26]. Як засіб негативної оцінки в анекдоті також використано ГЗ числа: синтаксичний фразеологізм зі значенням узагальнювальної множинності: *українські чоловіки зі своїми хокеями, риболовлями й розкиданими носками*.

Цікавим є вживання словосполучення *кіна не буде*, що його використовують у сучасній комунікації як усталене, де одним із засобів породження оцінки є змінена форма невідмінюваного іменника. Висловлювання вживають у переносному значенні, що частіше вказує на негативну оцінку чогось, що не відбулося, відмінилося й т. ін. Спостерігаємо подібні вживання в публіцистиці (часто в газетних заголовках), де подана далі інформація підтверджує вираження негативу, порівн. (укр.): *Кіна не буде. Бізнес розвалився* [12]; *«Кіна не буде – касета пожована»*. Від провокацій Олега Ляшка втомилися навіть колеги по БЮТу [14]; *Кіна не буде. Б'ютівська провокація з ТВК не вдалася* [13]; *Кіна не буде – права скінчилися. Під час поїздки на автобусі багато пасажирів мимоволі стають причетними до порушень права інтелектуальної власності* [15] і т. ін. Аналогічно аналізовану фразу використовують у російській мові, напр.: *Украинский кинематограф: **кина не будет?** «Хм! У вас потрясающая профессия! Вы занимаетесь тем, чего нет»* [21]. Отже, як бачимо, використовуючи прецедентний негативнооцінний зміст висловлювання *кіна не буде*, що сформувався і за участю ГЗ відмінка, журналісти налаштовують читача на очікування інформації негативного характеру.

Додаткового коментаря потребує вживання згаданої вище лексеми *мадам*, де спостерігаємо одночасне застосування кількох засобів вираження оцінки, їх аплікацію при функціонуванні такого типу слів у сучасній комунікації. Досліджуючи агентивні імена морально-етичної оцінки, серед інших семантичних груп підсистеми назв особи Т. Космеда виділяє іменники-назви осіб «за соціальним статусом чи походженням». Як зазначає названа дослідниця, багато із слів цієї групи втратили свої основні значення, причому переносні значення витіснили основні [16, с. 251]. Слова, вжиті в переносному значенні, вплітаючись у смислову канву тексту, «служують образним засобом створення сатири й гумору, ефективним прагматичним засобом, оскільки викликають у читача певну реакцію: відчуття обурення, зневаги, ненависті, співчуття, схвалення» і т. ін. [16, с. 252].

Навмисне відмінювання невідмінюваного іменника *мадам* стає засобом підсилення оцінки як в українській, так і в російській мовах, напр.: *Кролика Сеню бачили на Золотих, з якоюсь мадамою по бутіках шаривсь – країну рятував* [8]; *...хахаха ...та не з цією мадамою йому нічо не світить!!!* [6]; *А Біличка з отією мадамою-утконосом усе у кадр пнуться* [1]; *А хто ж стоїть за Юлькою? А за цією мадамою стоять торгаші, торгаші без роду-племені...* [22]; *Но вскоре признался, что не любит меня и начал встречаться с другой девушкой. Много нервов он испортил мне с этой мадамой. То к ней уйдёт, то ко мне вернётся* [3].

Як наголошує І. Голуб, пояснення потребує і факт відмінювання власних назв [7, с. 235]. Норма щодо невідмінювання деяких прізвищ існувала не завжди, в ХІХ ст. були можливі варіанти, відголоски чого впливають і на сучасне вживання таких іменників. У розмовному мовленні можна зустріти відмінювані форми жіночих українських прізвищ на *-ко* [7, с. 236]. Такі відхилення від мовної норми можуть бути цілком виправдані прагматичними цілями комунікації – вираження незадоволення, іронії, негативної оцінки, порівн.: *Я за Федірку працювати не збираюсь* (з розм. мовл.); *Та від Зарудки ти нічого не доб'єшся* (з розм. мовл.); *От і питаєш Рибалку, для чого вона це робить* (з розм. мовл.). З відповідною метою спостерігаємо спотворення навіть форми називного відмінка: *Щось останнім часом Федірка дуже розумна* (з розм. мовл.).

Оригінальним є те, що деякі прислівники утворюють відмінкові форми за аналогією з іменниками [4, с. 106] (укр.): *Ти сюдою, я тудою, А зійдемося над водою* (Леся Українка); *Чи не бачив парубка і дівки, чи не йшли сюдою* (І. Рудченко); *Ми дивимось кудюю до нори ближче* (І. Рудченко); *Ото яось там купці знову їхали тудою, та й до їх заїхали* (І. Рудченко) [цит. за: 4, с. 106]. У наведених контекстах такі форми не пов'язані зі зміною значення, зокрема з вираженням оцінки, проте й такий засіб може бути використано в художньому тексті для негативної характеристик героя через неправильність його мовлення.

При утворенні оказіональних граматичних форм в українській та російській мовах можливою є одночасна маніпуляція кількома граматичними засобами, порівн.: *Народе! Врешті спинимось. Ставати квазімодами. Ходімо прямоспинними, Щоб завжди бути гордими* [25], *С квазімодами уже дуэтом поет и клипы снимает...* (про Ірину Білик) [11]. У наведених прикладах при утворенні відонімної множинної форми (узагальнювальна множинність – гра ГЗ числа) порушується ще одна граматична ознака – невідмінюваність, тобто у породженні оцінки беруть участь ГЗ і числа, й відмінка. При вживанні наведеної вище множинної форми в конструкції «хтось (ім. чол. роду) у спідниці» [Див. про це: 27, с. 8] (напр. (укр.): ... *все ж таки клопіт, а з другого боку, може й подобалось, себто подобались майбутні няньки: «Не пришло ж вона мені **якихсь квазімодів у спідницях**», – міркував він і помилюся* [28]) долучається й ГЗ роду: застосування мовцем прецедентної інформації, пов'язаної з носієм власної назви – чоловіком, щодо осіб жіночої статі.

Отже, у сучасних українській та російській мовах за кожним відмінком історично закріпилось певне категорійне значення. Своєрідність відмінка як категорії зумовлює обмеженість його участі в породженні оцінки через неможливість сміливих транспозицій відмінкових граем у зв'язку з їхньою вузькою семантичною специфікою. Аналіз демонструє функціонування аналогічних механізмів породження оцінки за участю ГЗ відмінка в досліджуваних мовах. Виникнення ігрем для вираження оцінки як вторинної функції ГЗ відмінка можливе при цілеспрямованому утворенні неправильних відмінкових форм відмінюваних і невідмінюваних слів. Цей же засіб також може бути використано як оцінний при створенні певного образу, наприклад, у художній літературі: порушення норм утворення відмінкових форм, що не є з боку мовця цілеспрямованим і відповідних ігрем не формує, характеризує його негативно.

Перспектива дослідження – аналіз у виокремленому ракурсі інших граматичних категорій української мови для створення цілісної теорії «граматики оцінки». Порівняння з російською та іншими мовами дасть змогу виокремити специфіку, характерну для української мови.

Література

1. Альо, ми шукаєм таланти [Електронний ресурс] // РАГУ.ЛІ. Блог про агресивний несмак українського бомонду і не тільки. – Режим доступу : <http://ragu.li/post/alo-my-shukajem-talanty/>.
2. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : [підручник] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
3. Безумная любовь [Электронный ресурс] // Жемчужины мысли. – 2011. – 27 сент. – Режим доступу : <http://www.inpearls.ru/comments/133061>.
4. Ващенко В. С. Стилiстична морфологія української мови : [навч. посiбн. зi стил.] / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1970. – 87 с.
5. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1987. – 232 с.
6. В контактi [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vkontakte.ru/id8126459>.

7. Голуб И. Б. Стилистика современного русского языка : [уч. пособ. для вузов по спец. «Журналистика»] / И. Б. Голуб. – М. : Айрис-пресс, 2003. – 442 с.
8. Гуртомівка. 24 серпня 2010 року (Київ) [Електронний ресурс] // Hurtom–торрент–голока : форум. – Режим доступу : <http://toloka.hurtom.com/viewtopic.php?p=218075>.
9. Дудик С. П. Силістика української мови : [навч. посіб.] / С. П. Дудик. – К. : ВЦ «Академія», 2005. – 368 с.
10. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи / А. И. Ефимов. – [2-е изд., доп. и перераб.] – М. : Изд. Моск. ун-та, 1961. – 519 с.
11. Ирина Билык сменила имидж ради съемок в видео группы ТИК [Електронний ресурс] // Ivona. – 2011. – 06 сентября. – Режим доступа : <http://ivona.bigmir.net/showbiz/stars/317746-Irina-Bilyk-smenila-imidzh-radi-s-emoк-v-video-gruppy-T-K>.
12. Кіна не буде. Бізнес розвалився [Електронний ресурс] // Власна справа. – Режим доступу : http://www.vlasnasprava.info/ua/business_az/how_to_grow/losers.html?_m=publications&_t=rec&id=685.
13. Кіна не буде. Б'ютівська провокація з ТВК не вдалася [Електронний ресурс] // Новини Закарпаття. Mukachevo net. – 2009. – 25 червня. – Режим доступу : <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/21306-%D0%BA%D1%96%D0%BD%D0%B0-%D0%BD%D0%B5-%D0%B1%D1%83%D0%B4%D0%B5>.
14. «Кіна не буде – касета пожована». Від провокацій Олега Ляшка втомилася навіть колеги по БЮТу [Електронний ресурс] // Товариш. Сайт українських соціалістів. – 2006. – 22–25 вересня. – №76(866). – Режим доступу : http://www.tovarish.com.ua/archive/866/vtoraia_po/Kina_ne_bu.html.
15. Кіна не буде – права скінчилися [Електронний ресурс] // Patent. – 2006. – 26 червня. – Режим доступу : <http://patent.km.ua/ukr/articles/i901>.
16. Космеда Т. А. Функционально-семасиологическое исследование имен предметно-признаковой семантики // Бацевич Ф. С. Очерки по функциональной лексикологии / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Львов : Свит, 1997. – С. 209–351.
17. Кучеренко І. К. Категорія відмінка в сучасній українській мові / І. К. Кучеренко. – Львів : Видавн. Льв. ун-ту, 1961. – 52 с.
18. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія : [навч. посібн.] / М. В. Леонова. – К. : Вища школа, 1983. – 264 с.
19. Лопатин В. В. Оценка как объект грамматики / В. В. Лопатин // Русский язык : проблемы грамматической семантики и оценочные факторы в языке : Виноградовские чтения. – М. : Наука, 1992. – С. 70–75.
20. Наше : тексти пісень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nashe.com.ua/song.htm?id=9185>.
21. Орестов А. Украинский кинематограф: кина не будет? [Электронный ресурс] // Вечерние Вести. – 2011. – 25 серпня. – Режим доступу : <http://gazetavv.com/analytics/28623-ukrainskiy-kinematograf-kina-ne-budet.html>.
22. Про одне пророцтво [Електронний ресурс] // Форум Дурдом. – Режим доступу : <http://forum.durdom.in.ua/viewtopic.php?f=1&t=53912&p=968415>.
23. Рупор фракции Понаехавших [Електронний ресурс]. – 2011. – 29 березня. – Режим доступу : <http://www.moswar.org/main/83-a-royidemо-kume-na-metr-pokatayemos.html>.
24. Русская разговорная речь : Фонетика. Морфология. Лексика. Жест / [под. ред. Е. А. Земской]. – М. : Наука, 1983. – 238 с.
25. Савчук М. Цілюща метафора [Електронний ресурс] // Клуб поезії. – Режим доступу : <http://www.poetryclub.com.ua/getpoem.php?id=207689>.
26. Українські анекдоти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukr-anecdotes.com/rozdil/pro-teshhu/page/16>.
27. Халіман О. В. Морфологічні засоби вираження категорії оцінки в сучасній українській мові : рід і число : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова» / О. В. Халіман. – Х., 2011. – 20 с.
28. Шевченко Т. Нещасний [Електронний ресурс] // Український Центр. – Режим доступу : <http://www.ukrcenter.com/Література/Тарас-Шевченко>.
29. Шендельс Е. И. Многозначность и синонимия в грамматике / Е. И. Шендельс. – М. : Высш. школа, 1970. – 204 с.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2011 р.

МОВНЕ КЛІШЕ В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ МОВИ

Шарманова Н. М. Мовне кліше в контексті функціонально-стильової диференціації мови.

У статті розкрито питання функціонування мовних кліше в контексті лінгвостилістичної проблематики, висвітлено особливості побутування стереотипних одиниць у різних функціонально-стильових різновидах української мови.

Ключові слова: мовне кліше, функціонально-стильовий різновид мови, стереотипна ситуація.

Шарманова Н. Н. Языковое клише в контексте функционально-стилистической дифференциации языка.

В статье освещены вопросы функционирования языковых клише в аспекте лингвостиллистической проблематики, раскрываются особенности функционирования стереотипных единиц в различных функционально-стилевых разновидностях языка.

Ключевые слова: языковое клише, функционально-стилевая разновидность языка, стереотипная ситуация.

Sharmanova N. M. Language cliché in the context of functional and stylistic differentiation of the language.

The article deals with questions of language cliché functioning in the context of stylistic and linguistic problematics, the peculiarities of functioning of stereotype units in different functional and stylistic types of the Ukrainian language are being considered in particular.

Key words: language cliché, functional and stylistic types of language, stereotype situation.

На сьогодні вироблені наукові моделі породження мови у зв'язку з мисленневою й когнітивною практикою людини, які передбачають урахування основних засад різних специфічних підходів до опису ресурсів мови й одночасно такі дослідницькі напрями, що дозволяють багатоаспектно вивчати різні механізми мовної системи. Вітчизняні й зарубіжні лінгвісти (М. Ф. Алефіренко, Ф. С. Бацевич, О. С. Кубрякова, О. О. Селіванова Ю. С. Степанов та ін.) схиляються до думки про те, що нині стан світового мовознавства позначений поліпарадигмальним підходом [1; 3; 18]. Сучасні функціональні дослідження потребують певної переорієнтації аналізу мовних одиниць на інтегрованість концептуального, лінгвістичного й комунікативного аспектів функції. Поліпарадигмальний підхід є найбільш оптимальним і вагомим для осмислення низки лінгвістичних проблем, уточнення окремих теоретичних положень і розв'язання прикладних питань вітчизняного мовознавства, зокрема й з'ясування специфіки функціонування різних мовних одиниць, навколо яких тривають наукові дискусії.

У вітчизняному мовознавстві залишаються нерозв'язаними питання комплексного опису механізмів комунікації, реалізації мовних одиниць співвідносно зі структурою самої мови. Особливим науковим зацікавленням у процесі людського спілкування позначені регулярні комбінації словесних знаків, які є автономними лінгвістичними утвореннями із заданими за традицією значенням і формою. До таких одиниць належать *мовні кліше*.

В останні роки спостерігається наукове зацікавлення проблематикою кліше. Певні суспільні, етнокультурні тенденції спрямували залучення дефініції до опису різних соціокультурних феноменів (політика, економіка, мистецтво, спорт, освіта, релігія). Так, для аналізу зарубіжної літератури послуговуються термінами: «реалія-кліше» як художня домінанта (Н. В. Кирюшко), основні й допоміжні «жанрові кліше масової літератури» (О. В. Тупахіна); у кіноіндустрії побутують поняття «жанрове кліше» (прецедент Чехова), «кліше низькопробного фільму» [10].

Лінгвалізація багатьох явищ буття активізувала функціонування терміна «кліше» в різних дискурсивних практиках, що репрезентовано в низці досліджень з таких питань:

– використання кліше в мовному етикеті й проблема зіставлення мовних кліше із фразеологізмами офіційно-ділового стилю в українському мовознавстві [7; 23];

– дискурсивний аспект кліше на матеріалі російської мови висвітлили у своїх працях зарубіжні лінгвісти А. Д. Баришева, В. В. Блажес, Н. О. Богатирьова, Н. О. Ведякова, З. І. Гур'єва, Л. В. Кноріна, М. П. Котюрова С. П. Кушнерук, Ю. О. Матюхіна, Т. М. Ніколаєва, О. В. Солякін та ін.;

– реалізація комунікативної функції кліше в англійській спортивній термінології при висвітленні текстів спортивної журналістики (М. Легка, О. Матвіяс);

– побутування у французькому медійному дискурсі мовних кліше як прагматичних актуалізаторів уваги адресата у процесі відображення стереотипів української дійсності [20].

Вивчення мовних кліше не може вважатися на сьогодні найбільш розробленою проблемою вітчизняного мовознавства. Різні підходи до тлумачення мовної природи кліше пояснюються традиційним та нетрадиційним розумінням сутності цієї лінгвоодиниці. Клішовані вислови вітчизняні й зарубіжні мовознавці разом із усталеними відтворюваними мовними одиницями зараховують до фразеологічних одиниць за широкого розуміння об'єкта фразеології (В. В. Виноградов, О. В. Кунін, О. Д. Райхштейн, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченко, В. Д. Ужченко та ін.).

Усталеним у мовознавчій літературі є погляд на кліше як стандартизовану мовну одиницю, пов'язану передусім з процесами стандартизації та фразеологізації мови офіційно-ділового стилю. Питання щодо функціонування кліше традиційно пов'язані були лише з одним стильовим різновидом української мови. Окреслена проблематика, на нашу думку, має бути виведена за межі офіційно-ділового стилю.

Мета статті полягає в лінгвістичній ідентифікації мовного кліше у контексті лінгвостилістичної проблематики, визначенні особливостей побутування клішованих одиниць у сучасній українській літературній мові з погляду її функціонально-стильової диференціації. Досягнення мети

передбачає розв'язання ряду дослідницьких завдань: 1) обґрунтувати мовний статус кліше з урахуванням досягнень сучасного вітчизняного й зарубіжного мовознавства; 2) провести дискурсивний аналіз побутування стереотипних одиниць мови в різних функціонально-стильових різновидах української мови.

Наявні в науковій літературі словникові статті з дефініцією «кліше» не відсилають нас до фразеологізму. У лексикографічному описі фразеологічної одиниці В. М. Телія зазначає: «У сучасному зарубіжному мовознавстві усталені вислови розглядають як стилістичні засоби, фігури мови або штампи» [25, с. 559]. Власне, укладач універсального довідника «Німецька мова. Gutes deutsch in schrift und rede» Л. Маккензен серед готових блоків слів і зворотів мови розглядає три різновиди клішованих одиниць: 1) кліше як окрасу мови (Formeln als Redeschmuck); 2) кліше, яких потрібно уникати у процесі комунікації (Formeln, die man vermeiden soll); 3) закостенілі кліше (Erstartete Formeln).

У сучасному зарубіжному мовознавстві питання щодо сутності поняття кліше та побутування його в мові стали предметом розгляду в працях В. В. Гвоздева, Т. М. Дрідзе, В. В. Красних, О. С. Кубрякової, Ю. Є. Прохорова, О. Н. Саввіної, Ю. А. Сорокіна, Р. Ратмайр, О. І. Шейгал та ін. Розглядаючи мовне кліше з позиції семантики, М. А. Кронгауз зазначає, що в сучасній лінгвістиці поняття «мовне кліше» не є зовсім визначеним. Під ним розуміють і фразеологізми, і просто частотні поєднання, а також більш складні семантичні єдності: стандартні репліки, гасла, популярні цитати та багато інше» [15, с. 57].

У роботах вітчизняних дослідників наявне значно чіткіше апелювання до інших понять, використовуваних для лінгвостилістичного опису офіційно-ділового різновиду мови: «канцелярський вислів-кліше» (Н. М. Сологуб), «канцелярський зворот» (М. А. Жовтобрюх), «мовна формула» (Л. І. Мацько, О. М. Мацько), «мовна формула-штамп» (М. М. Пешак) та інших дефініцій на кшталт «канцелярський шаблон» (А. Ф. Марахова), «стійке сполучення слів» (Д. В. Горбачук, Л. Коваленко), «стандартизоване словосполучення» (Р. Ф. Возна) тощо [24, с. 267–278]. Як засвідчує наведений науковий апарат, відстежується знов-таки обмежене функціонально-стильове маркування поняття мовного кліше. Навіть узвичаєне в офіційній царині мови побутування клішованих одиниць, які не викликають жодного сумніву щодо їх стильової фіксації, позначені специфічним оцінним маркуванням: з *вищенаведеного* – «динозавр», з *того часу* – «барбаризм» (С. Караванський).

Осмилюючи багатогранність визначеного об'єкта дослідження, ми не можемо оминати й те, що дефініцію «мовне кліше» звужено до розуміння тільки стереотипних ділових висловів на зразок *враховуючи сказане вище; на відміну від*. Тож подекуди клішованими вважають ті мовні факти, які функціонують на базі словосполучення і лише в текстах

офіційно-ділового спрямування. Поза увагою дослідників іноді залишаються усталені мовні комплекси, що побутують у поліфонічній площині текстів різних типів – синкретичних, спеціалізованих (наукових, законодавчих, дидактичних, комп'ютерних тощо), синтетичних (мас-медіа, Інтернет, реклами і т. ін.), текстах трансцендентного спілкування й щоденної комунікації (В. В. Ученова, С. А. Шомова).

Доречно, на наш погляд, навести думку О. О. Селіванової, яка в термінологічній енциклопедії з сучасного мовознавства подає таке витлумачення базової дефініції: кліше – це стандартні відтворювані засоби мови, які регулярно повторюються в певних контекстах і служать ознаками певного стилю або акту комунікації [19, с. 209].

О. С. Кубрякова зазначає, що кліше дають характеристику комунікативним актам, до них належать не тільки ритуальні звороти й «цитатні» матеріали. Стереотипні засоби членування ситуації та її опису наскрізно пронизують звичайну мову набагато глибше, ніж усвідомлює кожний із комунікантів. Економлячи час, власні зусилля і навіть виявляючи лінивість власної думки, ми використовуємо у процесі спілкування відомі всім штампи й мовні стереотипи [16].

За визначенням російської дослідниці, мовні кліше є т. зв. готовими необхідними одиницями номінації, що завжди містяться у внутрішньому «я» (пам'яті). Кількаслівні кліше на кшталт *та невже, як не скажи* тощо є прикладом непропозиційного (несентенційного) типу мови, який відображає механізми «малого синтаксису» (О. С. Кубрякова). Висловлюваннями пропозиційного (сентенційного) типу, і водночас клішованого характеру є готові одиниці т. зв. сентенційного лексикону, передбачаючи ритуальні кліше й фразеологізми.

У потрактуванні функціональних можливостей клішованих, частотних явищ мови на сьогодні в науковій літературі немає єдиного погляду. Визнаючи однією з основних функцій мовної економії, лінгвісти попереджають про те, що кліше за механічного перенесення в неприродні для них стилі перетворюються на штампи (О. О. Селіванова, Н. М. Сологуб). Стереотипна комбінація слів, яка використовується досить часто (або ж неадекватно) у процесі комунікації, може призвести до її кваліфікування як банального і навіть примітивного поєднання слів (В. Й. Здоровега, А. О. Капелюшний, М. Стівенс).

В останні десятиріччя незаперечним є посилення інтересу лінгвістів до питань функціонування готових, усталених мовних комплексів у різних мовах. Таке зацікавлення пояснюється домінуванням у наукових працях численних підходів до опису мовних фактів, серед яких центральне місце посідає функціональний підхід. У праці Н. Ф. Баландіної подано аналіз чеських прагматичних кліше як міжрівневих одиниць, значення і функції яких сформовано мовною системою і визначено процесом мови [2].

У сучасному зарубіжному мовознавстві зазначену специфіку мовних

кліше на семантичному, лексичному і граматичному рівнях та реалізацію їх у комунікативно-прагматичному аспекті на матеріалі французької мови дослідили А. В. Власова, М. К. Сабанєєва, О. В. Шамрай, С. Ф. Фоміна. Комунікативні особливості мовних кліше англійської мови стали предметом лінгвістичного опису в роботах В. В. Стрибижева, Т. П. Третьякової. Зіставний аналіз кліше французької й англійської мов провів В. В. Бурунський, німецької мови – Д. О. Добровольський, Д. Г. Мальцева та ін.

Багатоаспектне наукове зацікавлення мовним кліше пояснюється й домінуванням у сучасних мовознавчих студіях лінгвокультурологічного підходу. Зазвичай кліше має певні національно-культурні особливості й репрезентує ідіоматику мови: *Україна для людей* (із виступів депутатів різних політичних партій, Перший національний канал; інформаційний вісник Дніпропетровської обл. організації, 12.08.2010); *вимір влади* (український *вимір влади*, «Київський *вимір влади*»; Віче, № 7).

Крім національно маркованих мовних одиниць, у різних типах дискурсів широко функціонують наднаціональні кліше – кліше, які ввійшли до лексичного фонду багатьох мов у межах полілінгвокультурної спільноти під впливом засобів масової комунікації та реклами (Ф. С. Бацевич). Наприклад: *без ГМО* (маркування продовольчих товарів за рівнем якості); *без кордонів* (акції «Лікарі *без кордонів*»; «Журналісти *без кордонів*») тощо.

Диференціація кліше на замкнені й незамкнені виявилася в подальших лінгвістичних дослідженнях досить продуктивною. Так, за замкненими кліше на сьогодні закріпилися назви: «прислівне кліше», або «паремія як мовне кліше» (Н. І. Єфремова, О. Є. Жигаріна); «афористичне кліше» (О. Є. Шейгал). Незамкнені кліше, або «канцелярські кліше» (Т. Г. Винокур) традиційно розглядаються у формальному розумінні та в поєднанні зі штампами і стереотипами (різниця – у ступені відтворюваності й функціональному спрямуванні).

Розвинута функціонально-стильова система і стилістична диференціація засобів вираження є одними з основних характерних рис сучасних національних мов, у тому числі української мови. Під функціональним різновидом мови, услід за представниками різних стилістичних вітчизняних і зарубіжних шкіл (С. Я. Єрмоленко, М. П. Кожина) розуміємо систему мовних одиниць, способів їх поєднання й використання, визначених суспільними потребами.

У сучасній українській літературній мові усталеним є підхід щодо виокремлення наукового, офіційно-ділового, публіцистичного, художнього, розмовного, сакрального (конфесійного) й ораторського функціональних стилів. Для всіх зазначених функціональних стилів релевантними постають «сфера суспільної діяльності, тип мислення, стереотипні конструкти, тобто призначення, мета текстів, кількість використовуваних одиниць і їх стильове навантаження» [8, с. 10].

Кліше служать характерними особливостями певного стилю,

реалізують мовленнєві акти в певних комунікативних ситуаціях. Певний зміст потребує лише певної (не іншої) форми, варіювання форми та її зміна породжує появу нових змістових нюансів (С. Я. Єрмоленко). Знання жанрових норм передбачає наявність у свідомості мовної особистості якнайбільшої кількості мовних стереотипів. Вони необхідні для конструювання мовною особистістю власної поведінки у сфері спілкування, яка виокремлюється формалізованістю соціальних стосунків та дозволяє реалізувати прагнення мовної особистості до власного самовираження у тому чи тому жанрі. Мовні жанрові стереотипи, з погляду когнітивної лінгвістики, становлять форму існування жанрів мови і жанрових норм у свідомості людини.

Мовне кліше є лише стильовим орієнтиром для адресанта і фоновим рівнем сприймання для адресата. У певному мовному акті стереотип становить фон, на якому відбиваються індивідуальність кожного учасника процесу комунікації. Різні дискурси мають відмінний ступінь стратегій і тактик у поведінці комуніканта. Співвідношення типових моделей мовної поведінки людини у зв'язку з виконанням її ролей у соціумі розкривають причину різного ступеня стандартизованості стильових жанрів. Ураховуючи зв'язок жанрових норм із фреймами свідомості, комунікант визначає мовні кліше як такі, що домінують у його свідомості на момент мовної й мисленнєвої діяльності. Цікавим є той факт, що чим більша кількість жанрових стереотипів наявна в індивідуальній когнітивній базі, тим вищим вважають рівень комунікативної компетенції цієї людини в галузі інституціонального спілкування (Н. О. Ведякова).

Задля реалізації мети й завдань розвідки залучено кліше з текстів наукового (власне науковий і дидактичний дискурси), публіцистичного (політичний дискурс), інформаційного (дискурс засобів масової інформації), офіційно-ділового (адміністративний, законодавчий, дипломатичний, юрисдикційний дискурси), розмовного (побутовий дискурс), художнього (художній дискурс) і сакрального (релігійний дискурс) стилів сучасної української літературної мови.

Функціонування клішованих конструкцій зазвичай мовознавці зараховують до ситуацій інституціонального спілкування. Максимальним ступенем нормативності характеризують, по-перше, мовні жанри, які належать до ділового й військового дискурсів. Менш стандартизованими, проте достатньо жорстко нормативними сучасні стилісти (О. Б. Сиротініна, М. А. Корміліцина, Н. І. Кузнецова та ін.) називають жанри наукового спілкування.

Науковий стиль являє собою розгалужену площину жанрово-стильових різновидів. Вагому частину наукових текстів становлять жанри т. зв. вторинної літератури (реферати, автореферати, статті) зі своїми жорстко регламентованими правилами викладу. Зважаючи на те, що наукові тексти мають типову багатомірну й багаторівневу композиційну

структуру, опис мовних формул залежить від мети наукової інформації, змісту наукової праці, ситуації та підстилю наукової комунікації. Найчастотнішими, наприклад у власне науковому підстилі, є кліше на зразок: *Актуальність теми дослідження зумовлюється; Наукова новизна роботи полягає* тощо.

Науковий дискурс передбачає наявність ситуацій, маркованих високим ступенем регламентованості мовної й рольової поведінки. Так, авторефератам, порівняно з іншими жанрами наукового стилю, притаманний найвищий ступінь стандартизованості, як і для офіційно-ділових текстів. Функціонування кліше в наукових текстах на матеріалі авторефератів кандидатських дисертацій з питань філології та педагогіки дослідила Н. О. Ведякова. Кліше в периферійних текстах на матеріалі російської мови розкриває М. П. Котюрова [13].

Найбільш розбудованим питанням специфіки мовного кліше є функціонування їх в офіційно-діловому стилі. Це дає підстави стверджувати, що в офіційній комунікації таким мовним одиницям належить роль засобів стандартизації та уніфікації структури ділового тексту. З цим пов'язана проблематика розробки типових і трафаретних текстів професійного спілкування. Значне звуження мовних одиниць у сфері ділової мови порівняно з іншими стилями зумовлює їх типізацію, відтак високу частотність клішованих мовних одиниць у певних частинах текстів службових документів, наприклад: *Лист складається; У разі чого-небудь доведеться скоротити* тощо.

Питання щодо побутування мовних кліше в офіційно-діловому стилі стало предметом наукового зацікавлення Н. Д. Бабич, С. П. Бибик, М. А. Жовтобрюха, А. П. Коваль, Л. І. Мацько, О. Д. Пономарева, Н. М. Сологуб та інших вітчизняних дослідників. У професійній діяльності (у сферах бізнесу, сервісу тощо) специфіку використання кліше в діловому спілкуванні розкрили Н. О. Богатирьова, А. Д. Баришева, З. І. Гур'єва, Ю. О. Матюхіна, О. В. Солякін та інші науковці. У процесі дослідження особливостей російської документної лінгвістики С. П. Кушнерук важливе місце у структуруванні ділового тексту відводить саме мовному кліше.

В офіційно-діловій мові сформованою є загальна схема стандартизації: типова ситуація породжує стереотипну мовну манеру, основні функції якої – номінативна, інформативна, імперативна (В. В. Жайворонок, В. М. Бріцин, О. О. Тараненко), текстотворча, регламентаційна (С. Я. Єрмоленко) та функція готових елементів стилю (Л. І. Мацько, Л. В. Кравець). Недоречне використання в неформальній, неофіційній сфері спілкування засобів цього стилю мови, як зазначає С. Я. Єрмоленко, асоціюється з т. зв. канцеляритом – «зневажливою оцінкою мови, насиченої штампами, стереотипами» [8, с. 316].

Дослідивши граматичну будову мови текстів українського законодавства, позначеної значною кількістю клішованих одиниць [9],

О. І. Білоусова стверджує, що специфіку мови законодавчого дискурсу, окрім термінологічних сполучень, становлять мовні сполуки, які диференціюються за 14 моделями, наприклад: *має право змінити, дають змогу ідентифікувати* тощо [4, с. 11].

Метакомунікативна і прагматична функції мовного кліше реалізуються у процесі щоденної комунікації. Мовні кліше в окресленні моделей щоденної комунікації, індивідуального розмовного стилю розкривають Л. В. Кноріна, Т. М. Ніколаєва. Кліше як засіб мовної гри в етикетній мовній поведінці міських мешканців описала в своїй роботі В. В. Блажес.

У безпосередніх побутових ситуаціях використовуються такі семантичні різновиди прагматичних кліше: 1) ритуальні кліше (звертання, вітання, прощання тощо); 2) неритуальні кліше (привертання уваги, запиту інформації); 3) спонукальні кліше (прохання, запрошення, поради); 4) кліше оцінки; 5) кліше співпереживання (побажання, розради); 6) кліше подяки, наприклад: *Дай Боже здоров'я; Дай Боже, дякувати за добре слово* тощо; 7) кліше вибачення; 8) кліше згоди / незгоди.

Мовні кліше, які функціонують у конфесійних текстах, розкривають канони і стильові доміанти релігійного дискурсу, репрезентантами якого є канонічні тексти (Святого Письма, молитви, проповіді) та комунікація в мережі Інтернет. Відтворювані формули на кшталт *З Божого благословення; Бог благословить; Господь являє знамення Своєї благодаті* – покликані забезпечити спілкування в конфесійній сфері з Богом, іншими духовними надістотами, донести найближчому оточенню людини радість такого спілкування, яке виникає завжди з певної потреби (прохання, порада, співпереживання, розрада тощо).

У художніх текстах можливість виявлення творчої манери є широкопанорамною. Тому використання мовних стереотипів є засобом фіксації самопрезентації письменника, а це може бути представлено не лише залученням до дискурсивної площини жанрових і сюжетних кліше, а й уживанням емоційних / неемоційних кліше свідомості в їх мовній репрезентації. На думку Р. Гельгардта, автоматичне надмірне використання мовних кліше в художніх текстах викликає з боку читача негативну реакцію, яка не відповідає адекватним намірам мовного вираження художньої інформації [6, с. 105].

Спроби пояснити поширеність літературних кліше (белетризмів) автоматичністю використання засобів мови у процесі комунікації, певною інертністю в оперуванні лінгвістичним матеріалом, економією мовних і творчих зусиль та шаблонністю людського мислення шляхом відмови від підбору оригінальних засобів мовного вираження дозволяють лише обмежитися негативною оцінкою у кваліфікації цього явища. Кліше варто осмислити також із того погляду, що воно є репрезентантом когнітивної діяльності комунікантів – «досить складною грою складного мовного механізму людини в умовах конкретної умови даного моменту»

(Л. В. Щерба). Мовленнєва компетенція людини не може розглядатися як сума її мовного досвіду, відповідно й мовні реакції на зовнішні стимули варіюються. Науковці стверджують, що у схожих комунікативних ситуаціях використовуються схожі або однотипні вислови (В. Г. Гак). Повторювані стандартні комбінації мовних знаків, що подають регулярну маніфестацію за чітко визначених умов, є засобами об'єктивації вражень від реалій навколишньої дійсності [6, с. 106].

Особливу значущість мають готові структурно-змістові блоки у текстах мас-медіа. Скорочення останніми десятиріччями діапазону впливу друкованої публіцистики, оперативність реагування на суспільно-політичні й соціальні події, розбудова усної форми мови в теле- й радіожурналістиці, перевага лаконізму оперативних повідомлень в Інтернет-виданнях, фіксований ефірний час і обсяг друкованих знаків, відображають широкі можливості використання в мас-медійному дискурсі готових мовних одиниць, які відповідають основному конструктивному принципу публіцистичної мови – упорядкованому й регулярному чергуванню стандартизованих й експресивно забарвлених мовних конструкцій (сегментів) на різних ділянках мовного ланцюжка, на різних композиційних рівнях (Д.П. Вовчок, В.Г. Костомаров, Г.Я. Солганік).

Мова мас-медіа як віддзеркалення сучасного стану української літературної мови відображає всі націєоб'єднувальні тенденції та сприяє виробленню мовного стандарту (С.Я. Єрмоленко). Однією з визначальних рис мови мас-медіа є спрямування до логізації викладу, раціоналізму, певного стандарту, місткості (О. А. Стишов), на чому й ґрунтується функціонування мовних кліше в текстах ЗМІ.

За наявних сенсаційності та динамізму у вітчизняних мас-медіа зберігається принциповий синтетизм, який ґрунтується на злободенних фактах сучасності й актуалізації наукових досліджень, публічної репрезентації документації, відкритості повсякденного ефірного й віртуального спілкування, залучення художніх асоціацій (В. В. Ученова, С. А. Шомова).

Синтетичні тексти мас-медійного дискурсу (друковані видання, радіо, телебачення, Інтернет, реклама) поєднують, таким чином, ознаки різних типів текстів та займають серединну позицію на вісі «стандартизація – творчість». Це дозволяє створювати нові конфігурації у використанні мовних засобів, систематичне відтворення яких здатне змінювати стандарти самої системи, наприклад, стандарти Інтернет-журналістики на противагу журналістським стандартам [14, с. 244].

У славістиці питання щодо трансформації мовних кліше як засобів комунікативного впливу в мові російських ЗМІ дослідила М. Муратова. У контексті стереотипізації свідомості маніпулятивний потенціал ідеологічних мовних кліше представлено в роботі Г. А. Копніної.

Дискурс масової комунікації має властиві тільки йому знаки

фактуальності (*на думку незалежних експертів*) і маркери нефактуального статусу інформації (*говорять, що; ходять чутки про*). Експліцитне маркування в різних публіцистичних жанрах суспільної інформації за допомогою постійно відтворюваних мовних знаків – кліше – визначає комунікативні стратегії і мовну поведінку учасників комунікації. У цьому аспекті доречною є думка, висловлена в колективних монографіях «Стилістика газетних жанров»: серед великої кількості усталених зворотів, наявних у хронікальній інформації, слід виокремити (як і в лексиці) групу фразеологізмів і кліше, які найчастіше використовуювані в цьому жанрі, закріплені за ним і віддзеркалюють особливості стилю хроніки. Разом із характерною лексикою ці фразеологізми і кліше впливають на стиль [5, с. 33; 21, с. 38].

Зважаючи на осмислення в поліпарадигмальному контексті мовної природи кліше мас-медійного дискурсу, під цією лінгвоодоміною розуміємо стандартну відтворювану мовну формулу, співвідносну з відповідною сферою й ситуацією медійної комунікації: *В ефірі* («Голос України», 16.07.2010, С. 8-9; із трансляції «Радіо FM»); *далі у програмі* (телеканал СТБ) тощо.

Отже, різні дискурси мають відмінний ступінь стратегій і тактик у поведінці комуніканта. Співвідношення типових моделей мовної поведінки людини у зв'язку з виконанням її ролей у соціумі розкривають різний ступінь стандартизованості функціонально-стильових різновидів мови. Ураховуючи зв'язок жанрових норм із фреймами свідомості, комунікант добирає найбільш адекватні для певної стереотипної ситуації мовні кліше, окреслені сферою і стратегіями спілкування.

Література

1. Алефіренко М. Ф. Современные проблемы науки о языке : [учеб. пособие] / Николай Федорович Алефиренко. – М. : Флинта : Наука, 2005. – 416 с.
2. Баландіна Н. Ф. Функціонально-прагматичний і лінгвоментальний аналіз чеських прагматичних кліше : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.03 / Надія Францівна Баландіна / НАН України, Інститут української мови. – К., 2003. – 38 с.
3. Бацевич Ф. С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень : [підручн.] / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 240 с.
4. Білоусова О. І. Граматична специфіка мови українського законодавства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Ольга Іванівна Білоусова / Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.
5. Вакуров В. Н. Стилістика газетних жанров / Вакуров В. Н., Кохтев Н. Н., Солганик Г. Я. – М. : Высш. школа, 1978.
6. Гельгардт Р. Клишированные сочетания слов («беллетризмы») в литературных текстах / Роман Гельгардт // Литературная учеба. – 2006. – № 5. – С. 94-111.
7. Гнатюк Л. Прагматичні й функціонально-комунікативні аспекти ввічливості (на матеріалі сучасної української мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Любомира Гнатюк / Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – 18 с.
8. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності : (стилістика та культура мови) / Світлана Яківна Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 416 с.
9. Ивакина Н. Н. Юридические клише и штампы / Н. Н. Ивакина. // Функционирование языка в различных типах текста. – Пермь, 1989. – С. 149-158.
10. Кліше [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://beauty-n-beast.livejournal.com/140068.html>.

11. Корзина С. А. Французский язык. Речевые клише в диалогической речи / С. А. Корзина. – М. : Высш. шк., 1991. – 111 с.
 12. Костомаров В. Г. Русский язык на газетной полосе. Некоторые особенности языка современной газетной публицистики / В. Г. Костомаров. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1971. – 265 с.
 13. Котюрова М. П. Смысловая структура специфических периферийных текстов / М. П. Котюрова // Функциональные разновидности речи в коммуникативном аспекте. – Пермь, 1988. – С. 4-16.
 14. Крейг Р. Интернет-журналістика : робота журналіста і редактора у нових ЗМІ / Ричард Крейг / Пер. з англ. А. Ю. Ішенка. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 324 с.
 15. Кронгауз М. А. Семантика : [учеб. для студ. лингв. фак. высш. учеб. заведений] / Максим Анисимович Кронгауз. – М., 1995. – 208 с.
 16. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Елена Самойловна Кубрякова / Отв. ред. Б. А. Серебренников. – [2-е изд.]. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 160 с.
 17. Мацько О. М. Мовні формули в дипломатичних текстах сучасної української мови (функціонально-стилістичний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Оксана Михайлівна Мацько / НАН України, Ін-т української мови. – К., 2001. – 21 с.
 18. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / Олена Олександрівна Селіванова. – К. : Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
 19. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
 20. Семида О. В. Україніка у французькому медійному дискурсі : лінгвопрагматичний та когнітивний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.05 / Оксана Володимирівна Семида / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 20 с.
 21. Стилистика газетных жанров / Под ред. Д. Э. Розенталя. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1981. – 256 с.
 22. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н. Кожинной. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 696 с.
 23. Сушко О. І. Фразеологія офіційно-ділового стилю української мови (на матеріалі документів першої половини ХХ століття) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Оксана Іванівна Сушко / Слов'янський державний педагогічний університет. – Слов'янськ, 2006. – 198 с.
 24. Українська лінгвостилістика ХХ – початку ХХІ ст. : система понять і бібліографічні джерела / За ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Грамота, 2007. – 368 с.
 25. Языкознание : Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М., 2000. – 688 с.
- Стаття надійшла до редакції 22.11.2011 р.

УДК 81'373.611 : 811.161.1

Ю. А. Шепель

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ РЯД КАК ОБЪЕКТ ИЗУЧЕНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОГО СОСТАВА ЯЗЫКА

Шепель Ю. О. Словотвірний ряд як об'єкт вивчення лексичного складу мови.

У статті порушується питання щодо вивчення словотвірчого ряду як комплексної одиниці словотвірчого рівня та визначення його місця у вивченні лексичного складу мови.

Ключові слова: словотвірчий ряд, дериватологія, похідне слово, комплексні одиниці словотвору, ієрархія, словотвірчий формант.

Шепель Ю. А. Словообразовательный ряд как объект изучения лексического состава языка.

В статье рассматривается вопрос изучения словообразовательного ряда как комплексной единицы словообразовательного уровня и определения его места в изучении лексического состава языка.

Ключевые слова: словообразовательный ряд, дериватология, производное слово, комплексные единицы словообразования, иерархия, словообразовательный формант.

Shepel Yu. O. In the article the question of study of word-formation row rises as complex unit of word-formation level and determining his location in the study of lexical composition of language.

Key words: word-formation row, derivation, derivative, complex units of word-formation, hierarchy, word-formation formant.

Современная теория словообразования отражает последовательную реализацию системного подхода к описанию языка, вскрывает организацию языковых единиц, их объединение в сложные словообразовательные единицы. Накоплен достаточно большой опыт в определении взаимосвязи между исходными единицами словообразовательной системы – производными словами и разными типами их объединений, комплексов.

Отечественные дериватологи в течение последних пятидесяти лет рассмотрели отдельные фрагменты словообразовательных подсистем различных частей речи как в границах диахронии, так и в пределах синхронии.

С середины 70-х годов и вплоть до конца XX ст. в центре внимания дериватологов пребывала основная единица словообразовательной системы – производное слово. Благодаря исследованиям И. И. Ковалика, В. С. Перебейнос, А. Н. Тихонова, Р. С. Манучаряна, Н. Ф. Клименко, Н. А. Янко-Триницкой, П. А. Соболевой, Е. А. Земской, И. С. Улуханова, В. В. Лопатина, Е. Л. Гинзбурга, И. В. Альтман, О. Г. Ревзиной, З. М. Волоцкой, Т. М. Возного и др. актуальным стало изучение реальных объединений производных слов, а также словообразовательных полей производных слов. К таким объединениям можно отнести словообразовательные гнёзда и словообразовательные ряды. Словообразовательные гнёзда изучены достаточно полно. Словообразовательный ряд как единица системы словообразования относится к наименее исследованным объектам, несмотря на то, что это понятие было введено в науку о словообразовании в 60-е годы прошлого столетия П. А. Соболевой. Она писала: «Словообразовательный ряд определяется как конечное множество словообразовательных структур, характеризующееся тождеством последнего деривационного шага» [6, с. 168; 5; 7]. Определение лаконичное и достаточно чёткое. Уже один этот факт делает изучение словообразовательного ряда не только важным, необходимым, но и перспективным звеном в исследовании системы деривации. Однако в дериватологии этой сложной единице не уделялось достаточного внимания. До сих пор не выявлены основные связи её с другими комплексными единицами языка. Прежде всего, не определено отношение ряда к словообразовательному типу, цепочке, гнезду, парадигме. Не описаны структурно-семантические особенности рядов, не разработана методика их анализа, а также проблематика исследования. Однако некоторые шаги в этом направлении сделаны. Исследования, поднимающие практические вопросы построения словообразовательных рядов, представлены легко обозримым количеством (работы П. А. Соболевой, А. Н. Тихонова, Е. С. Кубряковой, Е. Л. Гинзбурга, М. Д. Барченковой, Н. В. Емельяновой, Н. Е. Виленской, О. В. Глебовой, В. П. Кочеткова, З. В. Семериковой, Ю. А. Шепеля).

Вместе с тем, что представляет собой такая единица системы словообразования, как словообразовательный ряд, какова его роль в системе языка и в словообразовании как подсистеме языковой системы, в науке о языке нет ответа. Даже современные учебники и учебные пособия по словообразованию не дают сведений о словообразовательном ряде как единице словообразовательной системы языка. На наш взгляд, объяснить это можно тем, что комплексный подход к изучению словообразовательного ряда в полной мере в дериватологии ещё полностью не реализован.

Концепция системы словообразования, разработанная в своё время И. И. Коваликом [1; 2; 3; 4], в настоящее время считается общепризнанной не только в украинской дериватологии, но в целом в славистике. Однако эта концепция не лишена слабых мест и требует уточнений. Понимание системности словообразования будет оставаться односторонним и неполным, если его не дополнить результатами внутрискруктурной типологии, в основе которой лежат такие исходные деривационные единицы, как словообразовательная парадигма, словообразовательная цепочка, словообразовательное гнездо и словообразовательный ряд. Поэтому в современной дериватологии не теряет своей актуальности вопрос рассмотрения и изучения системного характера связей общеструктурной производной лексики, в частности вопрос формирования словообразовательного ряда, определения его места и роли в системе языка и в системе словообразования, в частности.

В современном языкознании имеют место два основных представления о системном устройстве словообразования: (1) словообразовательная система как совокупность словообразовательных типов в их взаимодействии; (2) словообразовательная система как совокупность словообразовательных типов и словообразовательных гнёзд. В обоих случаях, в качестве базовой единицы принимается словообразовательный тип. Но адепты первой точки зрения, признавая словообразовательный тип в качестве базовой единицы, строят здание словообразования, исключительно опираясь на эту комплексную единицу. Вслед за словообразовательным типом в системе словообразования они выделяют более крупные единицы, такие как словообразовательная категория, словообразовательный разряд, словообразовательный класс, представляющие собой различные объединения и группировки словообразовательных типов (И. И. Ковалик, Б. Н. Головин, Г. С. Зенков, АГ-70 и др.). Приверженцы второй точки зрения словообразовательную систему представляют как сложное устройство, в основании которого тоже лежит словообразовательный тип. Однако в вершину всего здания словообразовательной системы они помещают словообразовательное гнездо – самую крупную единицу (И. В. Альтман, Е. Л. Гинзбург, В. А. Горпыныч, Е. С. Кубрякова, Е. А. Земская, П. А. Соболева,

А. Н. Тихонов, В. В. Лопатин, И. С. Улукханов, В. С. Перебейнос, Н. Ф. Клименко, А. И. Кузнецова, З. А. Харитончик, И. Б. Штерн др.).

Объединяет поборников первой и второй точек зрения признание словообразовательных гнезд в качестве важнейшей единицы словообразовательной системы. Во всём остальном взгляды исследователей существенно расходятся.

Таким образом, современная дериватология систематизирует явления словообразования через исследование двух основных единиц словообразовательной системы – словообразовательных типов и словообразовательных гнезд, которые отражают разные уровни абстракции языкового материала. Словообразовательный тип рассматривается как этап систематизации изолированных словообразовательных структур, как обобщённое и типизированное отношение между группами однородных по своей структуре и семантике парных образований – производящего и производного слов. Словообразовательное гнездо – понятие, необходимое для выявления деривационного механизма словообразовательной категории, установления фазисности словообразовательного процесса (ср. однофазисные – многофазисные деривационные цепочки).

При рассмотрении словообразовательных рядов принципиально важным представляется использование форманто- / основоцентрического подхода. Как основоцентрический, так и формантоцентрический подходы предусматривают определение адекватной для них единицы классификации и описания деривационной системы. Ею, несомненно, будет единица, отражающая словообразовательную системную организацию. Системность в словообразовании базируется на многих разнонаправленных оппозициях. Одним из таких направлений являются словообразовательные ряды дериватов.

Таким образом, объектом изучения лексического состава языка может стать словообразовательный ряд, который рассматривается в словообразовании как один из способов упорядочивания / организации производных слов.

Актуальность такого способа отражения структурных словообразовательных связей основывается на том, что современная дериватология сознательно ориентируется на «максимальные» единицы словообразовательной системы, которые демонстрируют, с одной стороны, тождество используемого словообразовательного средства и регулярную соотносительность с исходными единицами, а с другой, – общность корня и регулярную равноудаленность на то или иное количество формальных операций.

Методология обращения к СР может основываться, прежде всего, на понимании словообразования как иерархически упорядоченной системы.

То есть, следует исходить из того, что сложное взаимодействие мотивирующих основ и аффиксов характеризуется определёнными

структурно-семантическими закономерностями, которые носят системный характер и очерчивают семантику аффиксальных производных.

Опыт изучения СР при чтении курса по словообразованию в вузе показывает, что совокупность системных закономерностей этого взаимодействия, факторы, обуславливающие значение производного слова, предусматривают при рассмотрении рядов связь семантики аффиксального производного с конкретными семантическими характеристиками мотивирующих основ, а также значение аффиксов предыдущих ступеней деривации, однозначность / многозначность и закономерности их взаимодействия. Это позволяет в конечном итоге прогнозировать семантику разнотипных // однотипных образований, составляющих словообразовательные ряды // подряды.

При этом следует помнить, что единицы описания, поставленные в зависимость от выбора параметров релевантных признаков и характеризующие сторону изучаемого объекта (в частности СР), далеко не всегда могут претендовать на исчерпывающее и в силу этого адекватное отражение соответствующего уровня. И напротив, языковые единицы, которые констатируют тот или иной пласт системной организации языка и определяются характером структурных функциональных связей, представляют собой универсальную или, по крайней мере, оптимальную величину, наиболее полно соответствующую реляционному каркасу системы. Поэтому на словообразовательном уровне в качестве константных единиц обычно принято признавать элементы, которые

(1) представляют собой *инвариантные единицы*;

(2) удовлетворяют *требованиям структурно-функциональной единицы*.

Итак, *словообразовательные ряды (L=классы слов)* представляют собой конечные множества слов, объединяемые тождественным аффиксом последнего деривационного шага.

Слова же, составляющие словообразовательные ряды, являются терминальными точками ветвей соответствующих гнёзд. Внутри словообразовательного ряда производные упорядочиваются своей деривационной историей, так как их образованию предшествуют разные С-цепочки.

Словообразовательные ряды распадаются на смысловые составляющие. Семантическая структура ряда состоит из лексико-семантических вариантов, представляющих собой подряд в одном из аффиксальных значений входящих в него слов.

Как и семантический вариант гнезда, лексико-семантический вариант ряда может реализоваться в одном или нескольких словах, составляющих этот ряд.

В отличие от семантического варианта гнезда, в семантическом варианте ряда всегда присутствует категориальная сема и выражается

словообразовательное значение. Связующими элементами выступают полисемичные слова, в которых выражается какое-либо значение аффикса.

В противоположность плану выражения словообразовательной системы, в котором гнёзда и ряды упорядочены отличным друг от друга образом, в плане содержания они организованы одинаково. Так, на уровне словообразовательной формы гнёзда имеют иерархическое строение, а ряды – многосвязное. На уровне содержания структуры словообразовательных рядов относятся, как и структуры гнёзд, к одному классу – к классу многосвязных.

Словообразовательный ряд строится, как я уже отмечал ранее, по формантоцентрическому принципу. Это не позволяет ему входить в структуру словообразовательного гнезда, в отличие от других единиц словообразовательного уровня. Однако словообразовательные ряды и гнёзда обладают одинаковым строением. Они взаимосвязаны и взаимофункциональны.

В плане содержания словообразовательные ряды фиксируют значения, релевантные для словообразования, причем типы значений равноправные. В плане выражения различие в типе значения актуализируется. Если словообразовательное гнездо служит планом выражения для семантического поля, если гнёзда автономны и строго упорядочены, концентрированы, то словообразовательные ряды реализуют словарно-категориальные значения, разрывая тем самым гнёзда и распределяя их составляющие по единицам другого уровня – по частям речи.

Сходство строения гнёзд и рядов на уровне содержания и их различие на уровне словообразовательной формы выражается в сходстве и различии составляющих и связей. В плане содержания непосредственно составляющими рядов, как и гнёзд, являются лексико-семантические варианты, а связками – значения многозначных слов. Если в плане выражения гнёзда состоят из ветвей – парадигм, цепочек, то ряды – из слов. Ветви в гнёздах связаны основами, а составляющие рядов – аффиксами. Стыки гнёзд и рядов распадаются на части, которые тоже упорядочиваются иерархически.

Словообразовательный ряд может состоять из одной словообразовательной пары или нескольких пар, у которых совпадают словообразовательные форманты.

В один словообразовательный ряд могут объединяться словообразовательные цепочки, имеющие производные с одним и тем же формантом. В этом случае словообразовательный ряд можно рассматривать как цепочки однокорневых слов, объединенные по общности форманта производного слова последнего деривационного шага.

Словообразовательный ряд можно рассматривать как некий архитип по отношению к конкретному словообразовательному типу (т.е. как иерархически упорядоченную систему подтипов в системе / структуре

ряда). Производное слово характеризуется многомерностью семантического пространства, которое специфически актуализируется в границах словообразовательного типа и словообразовательного ряда, облегчая возможность образования и воспроизведения дериватов по аналогии. Одно инвариантное словообразовательное значение может характеризовать несколько словообразовательных типов, но только один словообразовательный ряд.

Поэтому при определении словообразовательного ряда следует говорить о тождестве словообразовательного значения, а при определении словообразовательного типа – о том семантическом рисунке, который является специфическим для каждого отдельно взятого типа. В отличие от словообразовательного ряда С-тип имеет нечёткие семантические границы, что обуславливается разными деривационными процессами (в том числе и полимотивацией), которые детерминируют синергетические явления в словообразовании.

Словообразовательный ряд – это парадигматический ряд. Это совокупность производных, которые объединяются на основе вариативно-инвариантного принципа: инвариантная составляющая для ряда – это словообразовательный формант последнего деривационного шага, а вариативная составляющая – основа / корень мотивирующего слова. В этом отношении ряд уподобляется словообразовательной парадигме, типу, паре, цепочке и образует вместе с ними систему классификационных единиц словообразования. Такое понимание ряда подводит к выявлению центральных (прототипических) и периферийных семантических зон в границах одного ряда. Производное слово выступает как представитель словообразовательного типа и словообразовательного ряда как наиболее крупной единицы словообразовательной системы, что объединяет типы по линии форманта. Систематизирующая роль и качество словообразовательного ряда делают его единицей классификации.

Словообразовательные ряды в свою очередь являются составляющими более крупных единиц – макрорядов, каковы рассматриваются в качестве составляющих таких словообразовательных макроединиц, как аллигатуры и констелляции.

И в заключение отмечу, что словообразовательная система представляет собой упорядоченное множество единиц – констелляций, аллигатур, рядов и гнёзд, подрядов и подгнёзд, находящихся в отношении взаимосвязи и иерархии. Эта система, как и её составляющие, служит задаче упорядочения всего словарного состава языка.

Развитие словообразования осуществляется через словообразовательные гнёзда, а фиксация, сохранность лексики – через словообразовательные ряды. Словообразовательные ряды выполняют функцию фиксаторов слов в системе языка и словообразования, в частности.

Единство словообразовательной системы осуществляется через взаимодействие рядов и гнёзд. Они как бы пронизывают друг друга. Ряды составляют скелет, каркас, на который нанизываются гнёзда.

Поэтому изучение СР как КЕС крайне необходимо.

Литература

1. Ковалик І. І. Вчення про словотвір / І. І. Ковалик. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1961. – Вип. 2. – 83 с.
2. Ковалик И. И. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.02 «Украинский язык» / И. И. Ковалик. – Львов, 1961. – 37 с.
3. Ковалик И. И. Некоторые вопросы славянского словообразования / И.И. Ковалик // IV Междун. съезд славистов : Материалы дискуссии. Проблемы славянского языкознания. – М., 1962. – Т. 2. – С. 118 – 119.
4. Ковалик І. І. Основні проблеми вчення про словотвір / І. І. Ковалик // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 10. – С. 22 – 30.
5. Соболева П. А. Аппликативная грамматика и моделирование словообразования : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра филол. наук : 10.677 «Теория языкознания» / П. А. Соболева. – М., 1970. – 60 с.
6. Соболева П. А. Моделирование словообразования / П. А. Соболева // Проблемы структурной лингвистики 1971. – М. : Наука, 1972. – С. 165 – 212.
7. Соболева П. А. Словообразовательная полисемия и омонимия / П. А. Соболева. – М. : Наука, 1980. – 294 с.

Стаття надійшла до редакції 16.11.2011 р.

УДК 821.111-193.3.09

И. С. Белоконенко

ПОЭТИКА ЦИКЛА «AMORETTI» Э. СПЕНСЕРА

Белоконенко И. С. Поэтика цикла «Amoretti» Э. Спенсера.

У статті описано систему поетичних форм та стилістичні особливості циклу сонетів «Amoretti» англійського поета-гуманіста XVI ст. Едмунда Спенсера. Охарактеризовано графічні, орфографічні, фонетичні, лексичні, синтаксичні прийоми, які визначають поетичну специфіку циклу.

Ключові слова: Е. Спенсер, цикл «Amoretti», поетика тексту, стилістичні особливості.

Белоконенко И. С. Поэтика цикла «Amoretti» Э. Спенсера.

В статье описана система поэтических форм и стилистических особенностей цикла сонетов «Amoretti» английского поэта-гуманиста XVI в. Эдмунда Спенсера. Охарактеризованы графические, орфографические, фонетические, лексические, синтаксические приемы, которые определяют поэтическую специфику цикла.

Ключевые слова: Э. Спенсер, цикл «Amoretti», поэтика текста, стилистические особенности.

Bilokonenko I. S. Poetics of the cycle «Amoretti» by E. Spencer.

This article describes a system of poetic forms and stylistic features of the cycle of sonnets «Amoretti» by English poet-humanist XVI century Edmund Spenser. Graphics, spelling, phonetic, lexical, syntactic methods, which determine the specificity of the poetic cycle were characterized.

Key words: E. Spencer, a cycle «Amoretti», the poetics of the text, stylistic features.

В июне 1594 г. Э. Спенсер женился на Елизавете Бойл. С любовью к той женщине литературоведы связывают создание поэтом цикла сонетов «Amoretti» (1595) [7]. Спенсероведы утверждают, что он был счастлив с молодой женой, поэтому ведущей темой его творчества в период ухаживания за дамой и первых месяцев супружества была любовь. В литературоведении цикл «Amoretti» сравнивают с «Amores» римского поэта Овидия [1; 3; 6]. Под его влиянием Э. Спенсер уделяет внимание и мужскому, и женскому видению любви.

Во II пол. XX ст. выявилась тенденция рассматривать поэзию Э. Спенсера в контексте истории жанра сонета (И. Бурова, В. Ганина, Е. Зыкова, П. Мак-Габи, И. Мак-Кэфри, С. Мейер, Р. Камингс, Э. Ламберт, Дж. Лэвер, Р. Лейн, Г. Купер, В. Нельсон, Э. Патерсон, С. Хенингер, Н. Хоффман, И. Шайтанова и др.). Вместе с тем, его произведения пока не стали объектом систематического научного изучения. Анализ поэтического наследия поэта позволил бы дополнить наше представление о роли Э. Спенсера в развитии английской поэзии XVI века, а исследование поэтической манеры способствовало бы формированию концепции системы жанров литературы Возрождения, которая пока находится в стадии становления. Актуальность нашей работы определяется художественной значимостью и малой изученностью цикла

«Amoretti» Э. Спенсера, а также отсутствием целостного представления о поэтической манере автора сонетов. Цель нашей работы – проанализировать поэтические формы и стилистические особенности цикла «Amoretti».

Вопрос о поэтике цикла «Amoretti» Э. Спенсера не может быть решен однозначно. Это обусловлено признаками, которые позволяют говорить о Э. Спенсере как о великом мастере с тонким чувством жанра и поэтической формы, органичностью стилистических приемов, жизненностью описанных чувств, яркостью языковых конструкций, изысканностью образов лирических героев, фантазией поэта. В целом, можно утверждать, что «этот расцветенный стиль есть наиболее подходящим для описательных элементов причудливой поэзии, где писатель заимствовал какой-то показной блеск внешних объектов, которые он может лучше всего описать, лелея в языке, то, что отражает образ поэтического ума» [5, с. 130]. Эстетический эффект от поэзии Э. Спенсера основан на осознании им национальной идентичности, на авторском представлении зримого мира, на естественности описанных чувств, и, естественно, на авторской системе стилистических средств и приемов.

Интерес Э. Спенсера к английскому языку является показателем его национальной идентичности. Не боясь новизны, поэт особо подошел к освоению античной просодии: адаптирует древнейшую римскую систему стихосложения, включает в квантитативную систему стихосложения элементы английской аллитерированной тоники, изыскивает возможности для строфической организации античных размеров. Все это побудило его придать своим сонетам новую форму, известную как «спенсеровская», со схемой *ababbcbccdcdee*. Исследователи полагают, что он самостоятельно пришел к изобретению этой формы, в которой смежные рифмы стихов отчетливо напоминают структуру королевской строфы, созданной Дж. Чосером [6, с. 140].

Основой восприятия сонетного цикла есть понимание его органической целостности, ценности каждого стилистического способа и приема, необходимости их соотнесенности со всеми элементами текста. Соединение возможностей разных уровней языка создает часто меняющееся направление мыслей, чувств и взглядов автора, выявляет глубинный смысл каждого сонета, организовывает уникальное полотно текста со своей поэтикой. Поэтому изучение литературного стиля поэта может быть только комплексным.

Естественно, что изысканная форма спенсеровского сонета не может существовать без фигур, которые создают его полотно. Поэтическое сообщение определяет ритмическую организацию сонетов и воздействует на их синтаксис. Поэтический синтаксис помогает легкости звучания поэзий, организует текст с использованием всевозможных синтаксических изменений, моделирует предложения в границах законов стихосложения.

Поэт использует такие фигуры поэтического синтаксиса: повтор, противопоставление частей высказывания, перечисление, риторические вопросы и обращения, инверсии. Они, в свою очередь, позволяют другим стилистическим засобам приобретать яркое иносказательное значение. Но нам представляется, что лексический уровень стилистики для автора есть доминирующим, о чем, прежде всего, свидетельствует значительное количество метафор, эпитетов и сравнений. Кроме этого, поэт использует метонимию, оксюморон, антономазию, гиперболу, архаизмы, антитезу. На основе анализа текстов сонетов можно сделать вывод, что автор имеет внутреннее убеждение: язык литературного произведения должен максимально соответствовать установленным литературным правилам, не отступать от существующих правил, конечно, если этого не требуют законы стихосложения. Поэтому лишь в некоторых отдельных случаях он «нарушает» синтаксическую структуру предложений, произвольно использует какие-то грамматические формы. Ему достаточно возможностей фонетических и лексических приемов, чтобы реализовать свою идею. Разумеется, что в рамках нашей работы мы называем лишь существенные стилистические черты поэтики цикла Э. Спенсера.

Сонетная строфа Э. Спенсера имеет строгий ритмический рисунок стиха. Чтобы достичь совершенства, автором продуктивно используется аллитерация, позволяющая оказывать эмоциональное воздействие на читателя, помогающая точно воспринимать литературную ткань стихотворных строк. Особенное чувство ритма, симметрия звуков и «сближение» слов достигается именно благодаря аллитерации. Такие согласные имеют свою семантическую нагрузку в сонетах: аллитерации на [h] превращаются в знаки эмоции страха, [w] – информант горя и сожаления, [d] – категоричности, [b] передает идею силы, [l] и [m] – идею ласки [1, с.135]. Эпифоры в сонетах усиливают эмоциональное звучание стиха, включенные в рифму, самым своим местом в строке обращают на себя внимание. Так повтор согласных *d* и *t* в сонете II создает гармоничную и красивую комбинацию *dttd / tdt / dttd*, что реализовалось в поэтическом ряде: *bred – fed, heart – art, part – smart, brood – food, proud – mood, feet – entreat, cherish – perish*. Для достижения изящества автор может преобразовывать отдельные буквы и слоги в словах вопреки нормам языка (*mournfulst, endure'd, faln, hear'st, adorn'd*), избегать сочетания согласных на стыках слов (*can aslake* вместо *can slake*). Потребности метра подсказывают поэту использование аналитических форм глагола в Present и Past Indefinite: *do raine*, (дождит), *doo haunt* (преследовать), *did beginne* (началось) *doo admyre* (восхищаться), *did remaine* (оставался), *doo complaine* (жаловаться), *did againe* (делать снова), *doe I now* (вместо *know* – знать). Иногда он произвольно использует формы сравнительных степеней прилагательных *wrongest my deare harts desire* (самое неправильное моей любимой сердца желание), *more tender* (более нежные); придумывает

сложные слова, которые «поддерживают» форму сонетной строфы (*th'Ape, heart-thrilling, th'ymage, renew'th, t'abide, th'author, th'importune, th'anduytle, th'accomplishment, staru'd, allu'rd, blam'd, t'encease, forth th', th'vtmost, t'atchiue, t'accuse, lou'd, adorn'd, fram'd, deriu'd, staru'd, poyson'd, th'Idaea*).

Отличие «Amoretti» на уровне графики от более ранних английских сонетных циклов также характеризуется как специфическая черта его поэтики. В английской традиции каждый стих сонета писался и печатался с заглавной буквы, но в цикле «Amoretti» с заглавной буквы начинаются только начальные стихи катренов и ключа, в чем Э. Спенсер проявил себя как последователь Ф. Петрарки. Катрены и ключи сонетов представляют собой синтаксически завершенные фрагменты, складывающиеся в общий текст. Естественно, что цикл, написанный более 400 лет назад, отражает и специфику орфографии XVI века. Поэтому спенсероведы, обратившись в XX веке к творчеству поэта, вынуждены были модернизировать язык Э. Спенсера, чтобы открыть доступ к его поэтическому наследию. Орфография цикла «Amoretti» была исправлена, модернизирована и представлена читателям в издании Сидни Ли в 1904 году. Однако некоторые написания были оставлены в качестве оригинала (*Bellamoures, Cullambynes* и *Jessemynes* в сонете LXIV). Не во всем можно было придать текстам современные черты, так как были слова, свойственные тому времени, которые или использовались ограниченно, или характерны только для Э. Спенсера, или писались по-разному в разных частях текста.

Сохранять правописание оригинального издания Э. Спенсера очень сложно, преодоление трудностей архаичных написаний стало серьезным препятствием для понимания его текстов. Основой языка Э. Спенсера есть литературный язык, «спрятанный» за причудливой орфографией и словами эпохи Чосера. Причину столь оригинального стиля поэзии Э. Спенсера исследователи [1; 4; 6] находят в желании поэта расширить лексическую базу английского языка за счет оживления архаизмов, однако «старинные» слова Э. Спенсера часто являются псевдоархаизмами, образованными по словообразовательным английским моделям, которые используются для достижения большего изящества стиха. Эта лексика создает плавный ритм повествования, наводит на размышления, отвлекает от объективных условий жизни героев (*woxen, endite, durefull, likest, comptroll, assoyle, embase, drizling, disdaineth, unreave, unwares, pricketh, beseen, thessalian, intreat, embrew, visnomy, priefe, excellct, pityless*). Благодаря авторским архаизмам интонация сонетов есть возвышенной и напевной.

Но особым отличительным качеством цикла «Amoretti» являются тропы, система которых широка и выразительна. Особое авторское восприятие жизненной ситуации реализовалось у поэта в неповторимых метафорах, которые создают образы влюбленных, ведь именно метафора отличается особой экспрессией и имеет большие возможности в раскрытии внутреннего мира лирических героев. Происходит метафоризация

божественного, светлого и, вместе с тем, жестокого образа Леди; образа героя, который страдает, грустит и надеется. Часть метафор автор использует с целью вызвать у читателя однозначно определенные ассоциации об описываемом субъекте, объекте, явлении: *frail minds* (беспокойные умы), *glass of crystal clean* (стекло кристальной чистоты), *cruel warrior* (жестокая воительница). Продуктивно используются метафоры, выполняющие эмотивно-оценочную функцию: *love-pined heart* (измученное любовью сердце), *eyes, the mirror of my mazed heart* (прекрасные глаза, зеркало моего удивленного сердца), *high look, with which she doth comptroll all this world's pride* (надменный взгляд, которым она контролирует всю гордость мира), *in hand my tuneless harp I take* (в моей руке беззвучную арфу я держу), *kills with cruel pride* (убивает с жестокой гордостью), *her bloody hands them slay* (ее кровавые руки убивают их), *my cruel fair with me doth play* (моя жестокая красота играет со мной). Явное преувеличение придает метафорам поэтическую силу, они раскрывают реальность человеческого чувства. Использует автор и персонификацию: *break forth at length out of the inner part* (выйди наружу из нутра) – о беспокойной мысли; *the whiles my 'stonished heart stood in amaze* (мое сердце, потрясенное, замерло в восторге), *echoes back rebounded, as if they knew the meaning of their lays* (эхо разносится (песни – И. Б.), будто знает оно смысл этих песен), *will teach to speak, and my just cause to plead* (буду учить его (сердце – И. Б.) говорить и правду защищать), *and modest thoughts... go visit her in her chaste bower of rest* (и скромные мысли... пошли навестить ее в чистом будуаре отдыха). Суть персонификации в эмоциональном наполнении образов сонетов.

В цикле выявлена и метонимическая связь между предметами действительности. Так в сонете XIII поэт использует лексему *earth* в значении «планета Земля», подчеркивая, что красота и величие женщины принадлежат всем жителям Земли. В сонете XVII (*what pen, what pencil can express her fill* – какое перо, какая кисть изобразит ее сполна) вместо номинации мастеров даны название инструментов. Слова *pen, pencil* ассоциируют действия поэта, художника и средств их труда. В сонете XXXVII присутствует лексема *crown* (корона), как утверждение, что Леди есть «королева» для поэта; в сонете LXXXIII содержится мысль, что руки Леди ведут его к любви (*hands are love*).

Более продуктивно в цикле использована антономазия. В сонете X вместо имени Купидона (Амура, Эрота) видим форму *lord of love* (повелитель любви), где лексема *lord* определяет власть и силу «повелителя»; а в сонете LX – форму *winged God* (крылатый бог), описательно называющую этого же бога. Преимущественно данный прием используется в номинации Леди. Можно обратить внимание на антономазия, которая формирует в сонетах X, XLVI, LIII, LVI, LVII, LVII, LXXXIII описательный образ безжалостной, властной и коварной героини, придает ему выразительность: *tyranness* (тиранка), *cruel fair*

(жестокая справедливость), *sweet warrior* (сладкий воин), *the object of pain* (объект боли). Эта система уравнивается в сонетах XLI, LXV, LXX, LXXIV антономазией, которая, наоборот, представляет Леди как воплощение небесной красоты и чистой любви: *beauty* (красавица), *fair love* (справедливая любовь), *sweet love* (сладкая любовь), *ornament of my life* (орнамент моей жизни). Зафиксированы случаи антономазии и для номинации Бога (сонеты LIII, LXVIII): *maker* (создатель, творец), *dear Lord* (дорогой Повелитель), *glorious Lord of life* (великолепнейший Повелитель жизни).

Оживляя язык сонетов, автор обращается и к эпитетам, использование которых характеризует его внутреннюю готовность следовать принципам античных риторик, ведь они отводили этому стилистическому приему значительное место. В цикле можно выделить группу, которая включает традиционные эпитеты: *unbearable pain* (невыносимая боль), *unearthly beauty* (неземная красота), *bitter baleful smart* (горькая, жгучая боль), *deep feeling* (глубокое чувство); *fair eyes, endless pleasure* (прекрасные глаза, бесконечное удовольствие); *lovely light* (прекрасный свет). И авторские, которые созданы поэтом для большей эмоциональной выразительности темы отдельного сонета. Автор использует определения *sad, boiling, frail, faire, goodly, hungry, strong, sweet, mild, weaker, poor* в конструкциях: *sad Winter's night* (грустная зимняя ночь), *portly pride* (слишком величественная гордыня); *unmoved mind, rebellious pride* (равнодушный ум, мятежная гордость); *wondrous virtue, mighty view* (прекрасная добродетель, могущественный взгляд); *mild pleasance* (мягкая кротость), *boiling sweat* (кипящий пот), *hungry eyes* (голодные глаза). Они соотносятся с Леди при описании черт ее характера или с отношением поэта к героине на разных стадиях становления любви; с отличительными свойствами объектов и предметов действительности. Большинство эпитетов предшествуют определяемому слову: *lilly hands* (белоснежные руки), *fairest proud* (величавая красавица), *souerayne beauty* (царственная красота), *sad Winters night* (грустная зимняя ночь), *faire eyes* (прекрасные глаза), *goodly light* (божественный свет), *black book* (черная книга). Но иногда автор использует эпитеты в постпозиции (*forces dismayd* – силы унылые), и даже в пре- и постпозиции одновременно (*cursed foe unknowne* – ужасным врагом неизвестным, *deadly arrowesfury bright* – смертельные стрелы яркие), хотя последние единичны.

Причиной широкого использования Э. Спенсером гиперболы есть явная драматизация содержания цикла: преувеличенное представление страданий и счастья героя. Прием становится средством усиления выразительности в поэзии: *huge brightness* (сиянием ошеломлен) – об эмоциональном восторге от величия Леди; *yet find I nought on earth to which I dare / resemble th' image of their goodly light* (еще ничего я не нашел в мире, чтобы имело сходство с прекрасным светом (глаз – И. Б.); *but mine no price nor prayer may surcease* (но моя (война – И. Б.) не имеет мира, и молитва ее

не остановит); *and with one word my whole year's work doth rend* (и одним словом уничтожает мою годовую работу); *one word she can in save or spill* (одним словом может похоронить или сохранить); *on each eyelid sweetly do appear* (не каждое столетие такая красота появляется). Иногда автор использует литоту для внешнего «смягчения» категоричности суждения, при характеристике негативного или неприятного явления (сонет XIX: *I appreciate this inexpensive triumph* – Недорого ценю я этот триумф).

Неоднозначность в отношении лирических героев и в восприятии Леди реализовалась у автора в использовании такого приема античной стилистики, как оксюморон. Находя новые оттенки в существующих словах, поэт создает на их основе не только противоречивые высказывания, но и формирует у читателя своеобразное представление о возлюбленной. Зафиксированные оксюмороны соотносимы только с образом Леди, которая обладает способностью сочетать в себе мягкость и нежность с жестокостью. Противоречивость в восприятии Леди звучит в сонете LXXI, где она названа *dear foe* (возлюбленный враг), так как «ведет войну» с героем; в сонете VIII он восхищен строгостью и нравственной чистотой любимой, но уверен, что его любовь не оскорбит достоинство Леди: *strong through your cause, but by your virtue weak* (сильная ты от твоего целомудрия, но в твоей силе ты слаба). В сонете XXVI *every sweet with sour* (все сладкое с горечью) автор говорит о невозможности любви без страданий.

Один из наиболее используемых приемов – сравнение, который позволяет сопоставлять образ героини, события, предметы действительности с образами, которые хорошо знакомы читателю. В результате этого изображаемое конкретизируется, становится более выразительным: *as viper's brood* (как выводок гадюк) – о мыслях героя; *no eyes but joys* (не глаза, а наслаждение), *the sweet eye-glances, that like arrows glide* (милые сверкающие глаза, как стрел скольжение), *as young fawn* (как молодой олень), *as a huntsman* (как охотник), *as golden hooks* (как золотые крючки) – о взглядах Леди; *my love like the spectator idly sits* (моя любовь, как зритель, тихо сидит), *she is no woman, but senseless stone* (она не женщина, а бездушный камень), *the rose in her red cheeks appears* (прекраснее, чем роза, ее красные щеки). В сонетах представлены ряды красивых сравнительных оборотов, характеризующих лицо, глаза, щеки, волосы, грудь, руки Леди (например, сонет LXIV: *her lips did smell like unto Gillyflowers* – ее губы пахли, как левкой; *her ruddy cheeks like unto Roses red* – ее щеки румяные, как розы; *her breast like Lillies* – ее груди, как лилии). Нужно сказать, что система сравнений у Э. Спенсера не является однородной. У автора можно выделить небольшую группу сравнений без оценочной окраски (*as the culver* – как дикий голубь, *as young fawn* – как молодой олень) и группу сравнений, содержащих оценочный элемент (например, *as is the tiger that with greediness hunts after blood* – как тигр

(Леди – *И. Б.*), с жадностью охотится за кровью). Вторая группа используется поэтом продуктивнее.

В цикле поэт активно использует и антитезу. На стадии инициации прием представлен более широко, чем на стадии раскрытия сердца. Это объясняется разницей в глубинных связях героев: *light – cloud* (свет – тьма) – об образе материи до ее одухотворения светом Леди; *new – old* (новая – старая) – о жизни героя до любви к Леди; *pride – innocence* (гордыня – простодушие) – характеристика Леди; *life – death* (жизнь – смерть), *mildly look – lour or look on me askew* (мягко посмотрит – хмурится или смотрит на меня икоса), *I do seek for peace – to battle, and the weary war renew'th* (я искал мир – битва и утомительная война начинаются снова); *heavenly thoughts – drossy slime* (небесные мысли – грязная пыль), *smile – frown* (улыбка – хмурый взгляд); *More sweet than nectar or ambrosial meat, / seemed every bit, which thenceforth I did eat* (Она слаще нектара или амброзии, / и горчайшее из того, что когда-либо я пробовал), *I seek peace – I find malice* (я ищу мир – я нахожу злобу).

Важную роль в формировании ренессансного гуманизма сыграла античная традиция, поэтому естественным есть отражение в творчестве Э. Спенсера материала словесности, накопленного предшественниками. Большинство аллюзий поэта – классические. Это обращения к литературным произведениям, сюжетам, образам; которые автор осуществляет в первом катрене, иногда аллюзия появляется во второй или третьей строфах, где углубляет основную тему. В сонетарии можно определить аллюзии, для толкования которых необходимо знание древнегреческой и римской мифологии, классической литературы, Библии. Например, тема восхищения внешностью Леди в сонете XL включает аллюзию *hundred Graces* (сто граций). В римской мифологии три грации – это сестры Аглая, Талия и Евфросина – богини красоты, радости и счастливой жизни. Они олицетворяли женскую красоту, обаяние и привлекательность. И эти богини находятся только в тени Леди. Число «сто» (как численность богинь) – преувеличение, но со значением: «сто» – символ бесконечной божественности: Леди совершеннее богинь и божественно величественной будет вечно. Аллюзия не является только цитированием мифа или определенного текста, а выполняет ряд функций в тексте. Первоисточник всегда трансформируется поэтом, а затем «вживляется» в основную тему. Благодаря этому в произведении появляется дополнительная информация, углубляется основная тема, делаются умозаключения из предшествующих суждений, характеризуется сам автор и его возлюбленная.

Нередко автор в сонетарии выражает свои чувства на языке символов. Авторские символы невозможно понимать буквально. Многоплановые их значения открываются перед читателем постепенно, но это никогда не происходит полностью. Большинство символов

характеризуют образ Леди. Определены символы, которые связаны со значением цветов (белый, золотой, красный), многократно используется символ света и огня. В сонетарии определена и система символов, связанных с визуальными неживыми (цветок, сад, яблоко, дуб, лед, железо, мрамор, камень, небесные тела), живыми (пантера, тигр, лань, пчела, олень) объектами и явлениями (буря, шторм, ветер) природы.

Использование аллегорических персонажей в цикле «Amoretti» отсылает читателей к мифологии, фольклору, притчевым жанрам. В сонете XX автор обращается к образу сильного и мужественного льва и слабого ягненка, напоминая просвещенным читателям эти образы из басни Леонардо да Винчи «Лев и ягненок». Аллегория образа льва, великодушного и доброго, призывает Леди быть такой же, уметь жалеть и понимать ближнего; себя, доверчивого и в чем-то наивного, автор представляет в образе ягненка, которого Леди может великодушно пощадить. В сонете LIII поэт обращается к образу пантеры, которая в англосаксонском бестиарии «Экстерской книги» представляется как животное кроткое, а в латинских источниках XIII в. это образ той, которая привлекала своим ароматом зверей и подала их. Это аллегорическое представление Леди, умеющей «поедать» своих поклонников и «купающейся в крови своих жертв». В сонете LXXXIII использованы аллегорические образы басни Эзопа о кукушке и дрозде. Поэт воспевает возлюбленную с особой силой, как только она проявляет взаимные чувства. Правильный подход к пониманию спенсеровской аллегории в «Amoretti» находится в описываемой жизненной ситуации. Представленные в цикле объекты, явления и чувства могут раскрыть свою историю и без аллегорической персонификации, тема цикла не особо требует данного приема, но с ним язык сонетов ярче и богаче.

Синтаксические приемы также обогащают контекст цикла. Автор использует сопоставление частей предложения (сонет LIV: *but when I laugh she mocks, and when I cry she laughs* – но когда я смеюсь, она презирает, и когда я плачу, она смеется) для выделения ключевых моментов содержания. Используется синтаксический повтор (сонет XXVI: *Sweet is the rose, but grows upon a briar; / sweet in the Juniper, but sharp his bough; / sweet is the Eglantine, but pricketh near; / sweet is the fir bloom, but his branches rough* – Нежная роза, но растет на шиповнике; / нежный можжевельник, но острые его ветви; / нежная эглантирия, но колется; / нежный ели цвет, но грубые ветки). Употребляется перечисление (сонет LV: *Not earth ... not water ... not air ... not fire* – Ни земля ... ни вода ... ни воздух ... ни огонь); многосоюзие (сонет LXVIII: *And that thy love we weighing worthily ... / and for thy sake that all like dear didst buy, / and with love may one another entertain* – И та твоя любовь для нас ценна ... / и ради тебя то все, как ты стократно заплатил, / и любить мы можем, друг друга лелея). Автор меняет порядок слов в предложении (сонет XVIII: *The rolling*

wheele that runneth often round – движение колеса по кругу обод разрушит). Иногда делает «неправильной» структуру вопросительного предложения (сонет XII: *So Ladi, now to you I doo complaine?* – Но почему, Госпожа, сейчас жалуюсь я?). Использует риторические обращения (сонет XX: *Fayrer then fayrest* – прекраснее прекрасного, сонет LVII: *Sweet warrour* – милый воин) и вопросы (сонет XV: *What needeth you to seeke so farre in vaine?* – Что нужно тебе для тщеславия?; сонет XXXVI: *Is there no meanes for me to purchase peace?* – Нет способа для меня купить свободу?; сонет LVII: *Sweet warrour, when shall I haue peace with you?* – Милый воин, когда я буду иметь мир с тобой?).

Анализ поэтики цикла «Amoretti» показал, что Э. Спенсер – талантливый мастер с тонким чувством жанра и поэтической формы. Благодаря соединению стилистических возможностей разных уровней английского языка, он выявляет глубинный смысл каждого сонета, организовывает уникальное полотно текста. Автор использует аллитерацию, метаплазмы, произвольные формы степеней сравнения прилагательных, придумывает сложные слова. Отличие «Amoretti» от ранних английских сонетных циклов также выявляется на уровне графики и орфографии. Но особая заслуга автора – в широком использовании тропов и стилистических приемов (метафора, метонимия, антономазия, эпитет, гипербола, оксюморон, сравнение, антитеза, аллюзия, символ, аллегория, сопоставление, лексический и синтаксический повтор, инверсия, «неправильная» структура предложения и др.). Цикл «Amoretti» занял заслуженное место в мировой литературе, став искусным памятником в честь любимой женщины.

Литература

1. Бурова И. И. Эдмунд Спенсер (1552–1599) / Ирина Игоревна Бурова // Образование и культура. – № 5–6. – 2000. – С. 22–31.
2. Разинкина Н. М. Функциональная стилистика / Н. М. Разинкина. – М. : Высшая школа, 2004. – 272 с.
3. Cummings R. M. Spenser. The Critical Heritage / R. M. Cummings. – London : Routledge & Kegan Paul, 1971. – 354 p.
4. Lever J. W. The Elizabethan Love Sonnet / J. W. Lever. – London. Methuen & Co. ; F First Edition edition, 1956. – 282 p.
5. Nelson W. The Poetry of Edmund Spenser : A Study / William Nelson. – New York, London, 1963. – P. 56–85.
6. McCabe R. Spenser's monstrous Regiment. Elizabethan England and the Poetic of difference / Richard A. McCabe. – Oxford University Press, 2002. – 306 p.
7. Spenser E. «Amoretti» : [Электронный ресурс] / Edmund Spenser. – Режим доступа к кн. : <http://theotherpages.org/poems/spenser1.html>.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2011 р.

МОВА ПРОПОВІДЕЙ ПАТРІАРХА ФІЛАРЕТА

Борита В. М. Мова проповідей Патріарха Філарета.

У статті досліджено структурно-граматичні та семантико-синтаксичні особливості проповідей Патріарха Філарета. Розглянуто та проаналізовано найбільш поширені синтаксичні конструкції.

Ключові слова: проповідь, конструкція, лінгвістичні, граматичні та стилістичні особливості.

Борыта В. М. Язык проповедей Патриарха Филарета.

В статье исследованы структурно-грамматические и семантико-синтаксические особенности проповедей Патриарха Филарета. Рассмотрены и проанализированы наиболее распространенные синтаксические конструкции.

Ключевые слова: проповедь, конструкция, лингвистические, грамматические и стилистические особенности.

Boryta V. M. The language of Patriarch Filaret's sermons.

The article deals with the research of structural and grammatical and semantic and syntactic peculiarities of Patriarch Filaret's sermons. The author investigates the most widespread grammatical constructions and analyzes definite syntactic structures.

Key words: sermon, construction, linguistic, grammatical and stylistic peculiarities.

Кінець минулого століття – початок нинішнього позначений жвавим інтересом дослідників до різних аспектів вивчення конфесійного стилю. Значна увага при цьому надається дослідженню його мовних особливостей.

Мова релігії (стилю сфери релігії), зазначає І. В. Богачевська, це «специфічна, конфесіоналізована внаслідок своєї кодифікації знакова система, що виникає, як правило, на основі якоїсь природної національної мови (або мов) і виконує в релігійному спілкуванні когнітивну і комунікативну функції» [1, с. 5].

Сьогодні активно досліджується мова Святого Письма, Учительних Євангелій, Життя святих, пастирських послань, духовної літератури, молитви, проповідей тощо. Метою пропонованої статі є дослідження мовностильових особливостей проповідей Патріарха Філарета.

Основним жанром церковного красномовства була і залишається проповідь. Вона є особливим видом усного монологічного мовлення, спрямованим до вірян задля того, аби повернути їх до християнського віровчення, викликати почуття вдячності Богу, виховати почуття єдності у вірі, терпіння в ім'я потойбічного життя [4, с. 220].

Проповіді присвячуються певним темам життя духовного і земного, тому в них переважають репрезентативні (відповідальність за істинність висловлювання), директивні (змусити слухача виконати певну дію), комісивні (обов'язок дотримуватися певної лінії поведінки), ілокутивні (мовленнєві) акти [4, с. 223].

Проповіді поділяються на літургійні, догматичні, морально-повчальні. Текст проповіді має канонічну будову, вступ, у якому викладається зміст

(епіграф), витлумачується сам вступ і оголошується тема проповіді; виклад предмета (це короткий трактат) і закінчення (епілог).

Комунікативна організація тексту проповіді визначається передусім тим, що вона спрямована не у сферу мови, а у сферу мовлення. Основною комунікативною метою проповіді є вплив на адресатів, спонукання їх до фізичних чи духовних дій. За характером мовленнєвого стимулу у проповіді виокремлюють риторичність, спонукальність, звернення до адресатів, що стимулює активізацію духовної або фізичної діяльності останніх.

Основне призначення проповідника – так вплинути на слухачів, щоб підняти їхні душевні сили на добрі діяння для інших і облагородження себе самого. Досягти цього можна тільки за допомогою майстерного використання мовних засобів, тому дуже важливою для проповідника є робота зі словом.

Завдання церковної проповіді полягає в поясненні кодифікованих Святим Письмом основних положень християнської філософії з подальшими настановами вірян про стиль життя та поведінки.

Л. І. Мацько зауважує, що «у проповідях мовні елементи конфесійності мають поєднуватися з елементами художності та публіцистичності: комунікативний намір, бажаний ефект, комунікативні імплікатури, інтра- і трансконцепти, просторово-локальний і часовий дейксис, емотивність і спонукальність, експресія, образність, переконання» [5, с. 225].

Відомий історик української церкви й української мови Іван Огієнко писав: «Уже з XVI ст. Українська Церква кохалася в церковній проповіді, і то в живій народній, чого зовсім не знала, наприклад, Церква Московська. За XVI-XVII віків, коли на Українську Церкву з усіх боків нападали різні вороги, у нас особливо розвинулася церковна проповідь, пам'ятками чого zostалися десятки грубесних томів проповідей. У нашій Церкві була навіть окрема посада «казнодія», проповідника, так що проповідь стала важливою частиною богослужб» [6, с. 79].

Проповідництво серед українського православного духовенства завжди було яскравим і тому являло світові визначні постаті, серед яких можна назвати й Предстоятеля Української Православної Церкви, Святішого Патріарха Київського і всієї Русі-України Філарета. Його проникливе слово, пов'язане із сьогоденням, звернене до всіх вірян. Більшість проповідей Патріарха Філарета – це не просто переказ євангельських подій, розповідь про християнські чесноти, а глибокий аналіз і суголосність із сьогоденням Біблії та повчань святих.

До основних мовностильових особливостей текстів проповідей Філарета належить маркована лексика, яку в українській літературній мові називають конфесійною, а також своєрідні семантико-синтаксичні конструкції.

Характерними лексичними ознаками конфесійної мови П. С. Дудик іменує «уживання «поважних» слів і висловів, за якими здавна закріпилося

церковно-релігійне значення; велику кількість своєрідних абстрактних найменувань; широке використання церковнослов'янізмів і лексем, запозичених із Біблії, зокрема в українському перекладі» [2, с. 92].

Найвиразніше тексти проповідей характеризує лексичний склад. Лексика проповідей тематично спеціальна, стандартна, дещо незвична, особлива. Серед лексико-семантичних груп типовими є слова для найменування Бога та потойбічного світу; стосунків людини і Бога; назви служителів релігії; назви таїнств, елементів християнської обрядовості; назви постів; назви різних конфесійних реалій; деякі поняття неправославних релігій; назви богослужбових відправ; найменування одягу духовних осіб, частин їх убрання; назви предметів християнського обряду і т. ін.

Спостереження за граматичними, зокрема синтаксичними, особливостями текстів проповідей свідчить про наявність великої кількості конструкцій, об'єднаних однією семантикою і подібним емоційно-оцінним забарвленням.

Синтаксичною особливістю проповіді є обов'язкова наявність спонукальних конструкцій в епілозі – моральному додатку. Тому найбільш поширеними в текстах проповідей Філарета є структури, що передають спонукування. Як засвідчує дослідження, для текстів проповідей характерними є спонукальні конструкції, які виражають прохання, поради, заохочення, благання, застереження тощо. Наприклад: ***Не уподібнюйтесь, браття і сестри, тим, хто, сідаючи за стіл, не молиться Богу*** (6, с. 137); ***У цей день простімо один одного Воскресінням Христовим і будемо благодати Господа, щоб Він зміцнив Своєю Божественною благодаттю наші душевні і тілесні сили і благословив нас на добрі справи*** (6, с. 47); ***Не будемо ж забувати заповідь Господа нашого Ісуса Христа: «Шукайте ж спершу Царства Божого і правди Його, і все це додасться вам»*** (6, с. 107).

Широко представленими у проповідях є питальні конструкції, побудовані переважно за принципом запитання-відповідь. Використовуючи у своїх виступах такі структури, Патріарх Філарет тим самим прагне зосередити увагу адресатів на порушуваний ним проблемі, спонукати їх до роздумів щодо одержаної інформації. Так, у проповідях виявляємо питальні конструкції на зразок: ***Чого ж ми чекаємо від Того, Хто плоттю заснув у гробі? Ми сподіваємося, ми шукаємо того, що обіцяв Господь; ми шукаємо душевного спокою. Але чи знаходимо ми те, чого шукаємо? Так, знаходимо!*** (8, с. 117); ***Невже нема щастя на землі? Ні, щастя є, воно цілком досягне: треба тільки знати, де і як його знайти!*** (8, с. 7); ***Чи ж може християнин звертатися до різних віщунів: ворожок, тих, які викликають духів та інших? Християнин не повинен удаватися за допомогою до віщунів*** (8, с. 286); ***Як жити нам на цій Землі, що збожеволіла від зла? Святитель Ігнатій каже, що ті, хто дійсно будуть служити Богу, не відкриватимуть себе людям і не будуть здійснювати серед них чудес*** (8, с. 15).

Варто звернути увагу також на емоційну виразність поданих структур. Широко й активно у своїх проповідях Філарет послуговується риторичними запитаннями, що дає змогу максимально емоційно зосередити адресатів, спонукає їх до роздумів, сприяє узагальненню тієї чи іншої інформації. Наприклад: *Якщо зовнішній вигляд гнівливої людини такий неприємний, то що відбувається в її бідній душі?* (7, с. 70); *Чи потрібно говорити про тих жінок, які присвятили своє життя і труди поширенню християнської віри і тим самим облагодіяли свої народи?* (7, с. 60).

Характерними для досліджуваного матеріалу є риторичні запитання з єдинопочатками: *Премудрий Сирах каже: «І хто може дослідити великі діла Його? Хто може виміряти силу величі Його? І хто може розповісти про милості Його»* (8, с. 140).

М. У. Каранська зауважує, що «у кінці таких речень добре було б ставити знак питання зі знаком оклику, щоб відрізнити їх від питальних та окличних речень» [3, с. 16].

Властивими для текстів проповідей є побудови, що вирізняються повторюваними початковими синтаксичними структурами. У Філарета такі конструкції часто подані з тим самим службовим словом. наприклад: *Чому п'яниці пиячать, наркомани вживають наркотики, а блудники перелюбствують? Тому, що Бога немає перед ними. Чому злодій грабує і злочинець вбиває? Тому, що Бога немає перед ними. Чому зростає злочинність в Україні й в усьому світі? Тому, що Бога немає перед злочинцями* (7, с. 74); *Ось лік святих патріархів і праотців, які вірили Божественним обітванням про пришествя Спасителя. Ось лік святих пророків, що провіщали пришествя Христове. Ось лік святих апостолів, які, залишивши все пішли за Христом. Ось лік святих мучеників, які за сповідання віри Христової були піддані жорстоким стражданням і в невимовних муках віддали своє життя за Христа. Ось лік святих пастирів і святителів, які словом і ділом, вченням і життям своїм навчали і навчають живої віри у Христа. Ось лік святих праведників, які жили у цьому гріховному світі, але були не від світу цього і жили не духом цього світу* (7, с. 92–93).

Часті службові слова у таких побудовах несуть на собі смислове та емоційне навантаження, акцентують увагу на певних особах чи явищах, мають уточнювальне значення, виконують функцію актуалізації змісту.

Серед побудов із єдинопочатками у проповідника виявляємо складнопідрядні умовні речення, які виражають пряму зумовленість. При цьому «для підкреслення підстави, потрібної для вираження висновку в головній частині, диференційні сполучники можуть супроводжуватися лексемами значить, отже, виходить. Створюються поєднання на зразок якщо – значить, якщо – отже, якщо – то значить тощо» [10, с. 547]. Наприклад: *Якщо Христос воскрес, – значить і ми, хоч і помremo, але безумовно воскресемо. Якщо Христос воскрес, – значить, ми спасенні і*

маємо можливість благодаттю Святого Духа очищатися від гріха. **Якщо Христос воскрес**, – **значить**, правда перемогла неправду, любов – ненависть, добро – зло. **Якщо Христос воскрес** – **це значить**, що все, що Він відкрив людям про Бога, про людину і світ, є істина. **Якщо Христос воскрес** – **це значить**, що ми маємо надію на життя вічне. **Якщо Христос**, розп'ятий на хресті, помер і **воскрес** – **значить**, Він є істинний Син Божий, наш спаситель і Визволитель (7, с. 43–44).

Типовими для текстів проповідей є структури, які виражають порівняльні відношення. Основним засобом для оформлення порівняння в таких структурах виступає сполучник **як** у поєднанні з корелятом **так**: **Як** лазерний промінь, проходячи крізь тіло, життя не бачить, **так** і розум, скільки б не розмірковував, сили віри не досягне (7, с. 41); **Як** через гріхопадіння перших людей у нашу природу увійшов закон смерті, **так** через Воскресіння Христове в цю ж природу увійшов закон Воскресіння (7, с. 44); **Як** пожежа, коли її не гасять, знищує багато будинків; **так** і гнів – якщо швидко не припинити його, то він багато принесе зла... (7, с. 70).

Порівнюючи сьогодення українського суспільства з часом життя Ісуса Христа, проповідник переносить тогочасні події на нинішній час, проводячи при цьому своєрідну часову паралель. При побудові таких конструкцій використовується синтаксичний паралелізм: *Сучасне становище в Україні можна порівняти з Голгофою. Як тоді на Голгофі йшла боротьба людської ненависті з Христовою любов'ю, так і тепер у суспільстві йде жорстока боротьба добра і зла, світла і темряви* (7, с. 46); *Протягом майже 2000-літньої історії були гоніння на Церкву, виникали єресі й розколи; всередині самої Церкви йшла боротьба за владу. Ось і тепер православна Церква в Україні розділена на частини; йде боротьба за побудову єдиної в Україні православної Церкви* (7, с. 140) та ін.

Звичайне місце головного компонента у таких порівняльних структурах на початку речення, він виражає рему, а підрядний компонент порівняльно уточнює значення реми. Проте, як бачимо, для вираження теми вислову підрядний компонент проповідник вживає на першому місці.

Мовностильова організація текстів проповідей вирізняється своєрідними граматичними особливостями. Найбільш виразно в око впадають питально-риторичні конструкції, детальніший розгляд яких нами заплановано в подальших наукових розвідках.

Отже, мова проповідей Патріарха Філарета характеризується особливою, тематично спеціальною, не властивою для текстів інших стилів лексикою, широким використанням старослов'янізмів і лексем, запозичених із Біблії, а також – використанням різнопланових семантико-синтаксичних конструкцій, об'єднаних однією семантикою і подібним емоційно-оцінним забарвленням, яким притаманні висока і водночас своєрідна ритмомелодика, елементи урочистості, підсиленого зосередження уваги, спонукання, порівняння, прощальності тощо.

Література

1. Богачевська І. В. Філософський аналіз мови релігії в контексті вчення О. О. Потебні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. «Філософія» / І. В. Богачевська. – К., 1998. – 19 с.
2. Дудик П. С. Стилістика української мови : [навч. посібник] / П. С. Дудик. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 368 с.
3. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : [навч. посібник] / М. У. Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с.
4. Мацько Л. І. Риторика : [навч. посібник] / Л. І. Мацько, О. М. Мацько – К. : Вища шк., 2003. – 311 с.
5. Мацько Л. І. Стилістика української мови : [підручн. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
6. Огієнко І. І. Українська церква / І. І. Огієнко // Нариси з історії української православної церкви : у 2-х т. – К., 1993. – Т. 1. – С. 79.
7. Патріарх Філарет. Проповіді : у 2-х т. / Патріарх Філарет – К. : ВВ УПЦ Київського Патріархату, 1999. – Т. 1. – 434 с.
8. Патріарх Філарет. Проповіді : у 2-х т. / Патріарх Філарет – К. : ВВ УПЦ Київського Патріархату, 2000. – Т. 2. – 447 с.
9. Петришина О. І. Мова проповідей Йосифа Сліпого: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – «Українська мова» / О. І. Петришина. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.
10. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання : [навч. посібник] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
11. Струганець Л. Особливості репрезентації сакральної лексики в українській лексикографії / Л. Струганець // Мандрівець. – 2000. – №5–6. – С. 47–51.
12. Українська мова : [енциклопедія] / [Редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-ге вид., випр. і доп.] – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.: іл.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2011 р.

УДК 811.161.2'371

В. С. Головіна

**МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ
У ТВОРЧОСТІ М. СЕМЕНКА ЯК ПРЕДСТАВНИКА МОДЕРНІЗМУ**

Головіна В. С. Мовні засоби вираження міського простору у творчості М. Семенка як представника модернізму.

У статті досліджується структура художнього простору в поезії у зв'язку з лексико-семантичними засобами вираження реалістичного простору міста і різних явищ, що визначають його. Розглядаються питання про традиції та новаторство, динаміку розвитку мовного образу світу поета.

Ключові слова: простір, мовний образ простору, простір міста.

Головина В. С. Языковые средства выражения городского пространства в творчестве М. Семенка как представителя модернизма.

В статье исследуется структура художественного пространства в поэзии в сочетании с лексико-семантическими средствами выражения реалистического пространства города и различных определяющих его явлений. Рассматриваются вопросы традиций и новаторства, динамики развития языкового образа мира поэта.

Ключевые слова: пространство, языковой образ пространства, пространство города.

Golovina V. S. The language way of expression of city space in M. Semenko's poetry

The article deals with the the structure of art space in connection with lexical and semantic ways of expression of realistic city space. The questions on traditions and innovation, dynamic of development of a language image of the world at the poet are examined.

Key words: space, language image of space, space of city.

Розвиток теми міста в українській літературі простежується з давніх часів, але незмінним залишається те, що майже завжди місто протиставляється селу. Найбільш активно розробляти проблему міста почали у 20-х роках ХХ століття. Це пов'язано з активними суспільними змінами, які відбувалися в цей час – перехід від усталеного звичного сільського життя до механізованого міського, до якого люди лише почали звикати і пристосовуватися. Цей процес не залишився поза увагою тогочасних письменників, серед яких Михайль Семенко посідає належне місце. На думку Юрія Шереха, «вся література 20-х років... була у своїй великій частині антисільською. Антисільським був Семенко в оспівуванні міста, трамваїв, кав'ярень і машин, неокласицизм у полоні міських білоколонних див і університетської мудрості; Хвильовий, закоханий у вічноплинні арабески неугавного міського руху; Яновський... Йогансен... Серед провідних постатей тогочасної літератури дуже мало було оборонців села: ... Косинка, Осьмачка. Годі зрозуміти все літературне життя двадцятих років, якщо скреслити з нього боротьбу цих двох течій – урбаністичної й сільської» [7, с. 90]. С. Павличко в дослідженні «Дискурс модернізму в українській літературі», зазначала, що в українській літературі «перетворення сільської культури в міську ніколи остаточно не завершилося, ставлення до міста стало лакмусом позиції митця, а дискурс міста позначений глибоким і болісним конфліктом» [5, с. 65].

Традиційний міф села як носія усталених культурних стереотипів починає вичерпувати себе в умовах бурхливих соціальних перетворень. Нова, урбаністична свідомість стає необхідною, назрілою для реалізації, але водночас і неприступною для українців унаслідок політики Російської імперії, у якій міста як осередки цивілізації призначалися лише пануючій нації. Українське село було невід'ємним від російської культури. Тому селяни 20-х років, приходячи в місто, неминуче відчували конфлікт двох культурних традицій і поставали перед дилемою: піддатися нівелюючому впливу індустріальних монстрів чи зберегти недоторканою одвічну українську патріархальність, тим відкинувши себе на периферію сучасних подій і явищ. У будь-якому разі селянин був приречений завжди відчувати власну чужинність, перебувати в постійній боротьбі з собою й навколишнім середовищем.

Михайло (Михайль) Семенко (1892-1937) належить до тих українських письменників 20-30-х років ХХ століття, які своєю творчістю зробили помітний внесок у розвиток української літератури й української літературної мови. Після трагічної загибелі цих поетів їх творчий доробок протягом десятиліть не досліджувався, проте і в наші дні про їх літературну спадщину згадують хіба що до ювілейних дат та дуже стисло в історії української літератури. Більш докладна характеристика творів М. Семенка міститься тільки в деяких статтях, зокрема в тих, що передують збіркам його поезій. Зараз, коли оцінка авангардизму в

мистецтві змінюється, творчість М. Семенка чекає більш уважного вивчення й об'єктивної оцінки. Якщо ж говорити про мовний світ письменника, то в цьому аспекті його твори вивчалися замало. Серед дослідників його творчості можна виділити Є. Г. Адельгейма, Б. Л. Корсунську, Б. В. Якубського, Т. В. Скорбач.

Мета нашого дослідження – простежити мовні засоби вираження простору міста у творчості М. Семенка.

Свої завдання вбачаємо в аналізі особливостей мовних та стилістичних засобів, які використовував поет для змалювання міста, його суті, образу, проблем, місця людини в ньому у своїх поетичних творах різних збірок.

У поезії М. Семенка, особливо в ранніх його творах, найбільш поширеним є ідилічний простір села, який виражається традиційними мовними засобами, у пізніших творах цей тип художнього простору трансформується в простір реалістичний, позначений новими мовними засобами. Головним героєм поезії Семенка стає місто. Починаючи з перших збірок, воно поступово майже повністю охоплює його твори. Сучасник поета і критик В. Коряк про загальний характер творчості та новаторство поета говорив так: «Це перший український цілком міський поет і цілком відданий місту» [4, с. 40]. Водночас він – «кульмінаційна точка культу урбанізму в українській поезії. Далі після нього нікуди йти або доведеться повторюватися...» [4, с. 41]. Хоч, звичайно, сучасні критики досить слушно можуть не погодитися з цією думкою. Головним є те, що місто своїм гамором і шумом збуджувало уяву поета стократ більше, ніж оспівані в українській ліриці ніжні сільські краєвиди. Урбаністична тема, на думку Л. Коломієць, разом з темою кохання сплітаються в Семенка в оригінальну ритмічну конструкцію з гострих, ніби металічних, кутів, різких звуків, змережану пульсуючими нитками асоціацій [2, с. 9].

Місто в поезії М. Семенка – це і середовище ліричного героя, і середовище, з яким пов'язані художні переживання поета. Є. Адельгейм справедливо відзначав, що «місто – центр Семенкової лірики. Крізь побут міста він побачив і Людину, і Революцію, і Майбутнє. З містом виявилися пов'язані й ті питання оновлення поезії, болісному вираженню яких письменник віддав майже все життя» [1, с. 398].

Перші поезії, що були присвячені місту, у яких найперше читач стикається з цим образом, з'являються в 1914 році, коли поету виповнилося 22 роки. Про нову проблему і тему в його поетичній творчості свідчать самі назви поезій – «Улиця», «В кав'ярні», «Місто», «Ресторан» тощо. «Ці слова ввійшли в мовний світ поета настільки ж міцно, як відповідні явища його картини світу» [3]. Як і більшість футуристів, М. Семенко приймає ту дійсність, яку створює ХХ століття – динамічну, активну, спрямовану в майбутнє. Таку дійсність, де переважають машини, літаки, де новим богом стане швидкість, де феномен «міста» олюднюється і саме місто немов би живе своїм власним, незалежним від людини, життям. У його поезіях

місто і його найвиразніші ознаки починають міфологізуватися та виступати об'єктами для поклоніння.

Слово *місто* поет найчастіше вживає в його прямому значенні: *Над містом туман* [6, с. 58]; *Люблю я міста безтемні звуки* [6, с. 63]; *Місто корчилось в жаданні бетонних поем* [6, с. 74].

Місто має узагальнене значення – значення символу нової епохи, нового середовища, нового буття. І разом з тим місто для поета конкретне, що він виражає через назви явищ, подій, дій, які відбуваються в місті.

*Аероплани над містом в небі
Розкидають палкі відозви* [6, с. 94];
*Я жду коли вечір своє діло зробить
Коли рекламно охопить місто профанація
Коли засвітяться вогні і згасне небо
І замигтить в очах святкова ілюмінація* [6, с. 69].

Досить рідко поет дає місту або його частинам власні назви:

*і питає поет розгублено:
а як же «убий його»
і як же **владивосток**
а як же **париж і лондон**
чікаго і нью-йорк? [6, с. 118];
*Хочу додому я, хочу в **Київ**...* [6, с. 26];
*Вабив **Хреціатик** розмальованими кралями* [6, с. 75].*

Ці й подібні власні назви уточнюють зміст образу і слова *місто* в поетичній картині світу письменника. Тому, гадаємо, можна говорити про два значення міста в поета: одне значення – це загальне значення-символ Місто з його найхарактернішими загальними ознаками, а друге – це конкретне значення «місто Київ» чи «місто Мельбурн». Перше значення ґрунтується на поняттєвій основі лексичного значення, а в другому – на перше місце висувається його денотативний, предметний компонент.

М. Семенко вживає різноманітні слова на позначення геометричного членування міського простору: *алея, (в)улиця, бульвар, парк, сад*. Вулиці, сад поет описує у порівнянні з людиною і стосовно скупчення людей, (натовп, юрба, шум: *сади гамірливо-бензинні* [6, с. 53], *вулиця сліпуча глумлива і німа* [6, с. 67], *роздратована вулиця* [6, с. 81], *самотна вулиця* [6, с. 82], *порожні вулиці* [6, с. 108].

Символом самотності і кохання для поета є парк, адже саме там вони зустрічалися в останнє з коханою:

*Одягся парк у зодяг пишний,
У зодяг білий, сніговий,
І став він зимний, незатишний –
Чому, чому він став чужий?* [6, с. 44];
*Зеленіє, зеленіє зосередковано
Самотній парк* [6, с. 56].

Змальовуючи алеї, Семенко зробив акцент на атмосфері таємничості та інтимності: алеї *півтемні* [6, с. 25].

Рідше використовує поет такі слова як *майдан* і *плац*:

На плацу трибуна,

Всі, всі до центру! [6, с. 41];

На майданах натхненні гіпси [6, с. 84].

Слова *майдан* і *плац* у М. Семенка виступають як синоніми без відчутної відмінності у значенні, й автор заміщує їх одне одним у тексті з метою уникнення небажаних повторів.

Слово *місто* в поезіях Семенка має переважно позитивний оцінний компонент. Про це свідчить характер метафоричних значень слів, якими користується поет при змалюванні міського простору. Місто переважно святкове, радісне: *трамвай веселі* [6, с. 53], *улиця сліпить* [6, с. 68], вабив Хрещатик *розмальованими кралеми* [6, с. 75], на вулицях *незрівнянне свято* [6, с. 93], на вулицях *безмежний кортеж* [6, с. 93], *співом хитнеться місто* [6, с. 93].

Місто в поета рухливе і живе. Слово *місто* в поезіях М. Семенка подається як назва живої істоти, воно персоніфікується через сполучення з дієсловами, які виражають дії, характерні для живих істот: *Місто корчилося в жаданні бетонних поем* [6, с. 74]; *Місто затремтіло, заворушилося від бетонних мук* [6, с. 88]; *Заторохтіло місто залізними колесами* [6, с. 88]; *Співом хитнеться місто – відгуком мідяних труб* [6, с. 93].

Невід'ємним елементом образу міста для М. Семенка є транспорт, який є образом втілення міського руху. Це знаходить вираження в частому вживанні слів на позначення транспортних засобів: *автомобіль, експрес, підземка, трамвай*.

Слово *трамвай* сполучається з епітетами *блискучий, веселий*, що виражає враження від нового дзвінкого яскравого транспортного засобу. Поет використовує з назвами транспорту різноманітні дієслова руху, що підкреслюють чи то витонченість, чи то стрімкість та швидкість засобу пересування: *Пройшло 5 веселих трамваїв* [6, с. 53]; *Трамвай просковзують перемінними вогнями* [6, с. 70]; *І раптово знявся шум і налетіли автомобілі* [6, с. 82].

Так само як і наземний транспорт захоплює Семенка і повітряний, тому поет оспівує цей новий здобуток людства, який став частиною міського способу життя, а отже, і міського простору. У його поезії часто вживається не тільки слово *аероплан*, а й *авіатор, аероліт*: *Аероплани над містом в небі...* [6, с. 37]; *Мертвопетлює авіатор в хмарах* [6, с. 40]; *Можливо, що прибув на аероліті І кинув довкола зневажливий зір* [6, с. 69].

Отже, можна зробити висновок, що в поезії Михайля Семенка місто різнопланове, проте має загальну позитивну конотацію. За допомогою дієслівних метафор у читачів створюється в уяві динамічна та рухлива міська атмосфера. Для Семенка місто – простір освітлений, сповнений

блиску, що зумовлюється емоційним сприйманням поетом міста як середовища чогось радісного та небуденного. Широке використання назв транспорту та індустріальних реалій того часу дає змогу чітко простежити опозицію реалістичного, динамічного простору міста й статичного, ідилічного простору села. Метою нашого подальшого дослідження планується аналіз мовних засобів вираження міського простору в поезії В. Поліщука.

Література

1. Адельгейм Є. Михайль Семенко / Є. Адельгейм // Михайло Семенко. Поезії. – К. : Радянський письменник. – 311 с.
2. Коломієць Л. В. Переднє слово / Л. В. Коломієць // Семенко М. В. П'єро кохає : Вибрані поезії. – К.: Укр. письменник, 1993. – 126 с.
3. Корсунська Б. Л. Михайль Семенко : Аналіз поетичної творчості / Б. Л. Корсунська // Радянське літературознавство. – 1968. – № 6. – С. 19–33.
4. Коряк В. Місто в українській поезії / В. Коряк // Шляхи мистецтва. – Х., 1921. – № 1. – С. 40 – 47.
5. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К. : Либідь, 1999. – 448 с.
6. Семенко М. В. П'єро кохає : Вибрані поезії / М. В. Семенко. – К.: Укр. письменник, 1993. – 126 с.
7. Шерех Ю. Людина і люди (Місто В. Підмогильного) / Ю. Шерех. – Харків : Фоліо, 1998. – Т. 1. – С. 81–91.

Стаття надійшла до редакції 7.11.2011 р.

УДК 801.81: 398.8: 811.161

Н. О. Данилюк

СЛОВ'ЯНСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНОПІСЕННИХ ТЕКСТАХ

Данилюк Н. О. Слов'янські запозичення в українських народнопісенних текстах.

У статті розглянуто запозичення зі старослов'янської, польської, чеської, російської та білоруської мов у текстах українських народних пісень. Вказано на тематичні групи запозиченої лексики.

Ключові слова: запозичення, народнопісенний текст, тематична група, лексика.

Данилюк Н. А. Славянские заимствования в украинских народно-песенных текстах.

В статье рассмотрено заимствования из старославянского, польского, чешского, русского и белорусского языков в текстах украинских народных песен. Указано на тематические группы заимствованной лексики.

Ключові слова: заимствование, народно-песенный текст, тематическая группа, лексика.

Danylyuk N. A. Slavic Borrowings in the Ukrainian Folk Songs Texts.

The article deals with the study of the Slavic borrowings of in the Ukrainian folk songs texts. The thematic groups of the borrowing lexics are indicated.

Key words: borrowing, folk songs text, thematic group, lexics.

Як відомо, історію розвитку словникового складу української мови у ХХ ст. досліджували Л. А. Булаховський [3], А. А. Бурячок [4], В. М. Русанівський [12] та інші вчені. Вони відзначали, що «поява нових слів і розвиток нових значень старих слів здебільшого безпосередньо пов'язані із розвитком матеріальної і духовної культури, з розвитком людського мислення» [7 с. 5]. У працях славістів ХІХ ст. Й. М. Бодянського [2],

О. М. Афанасьєва [1], Ф. І. Буслаєва [5], О. М. Веселовського [6], О. О. Потебні [11] також було здійснено спробу простежити особливості лексики народної поезії з погляду її походження, подати етимологічні довідки слів-символів та міфологем.

Однак потрібно визнати, що спеціальних студій про іншомовні запозичення в українських пісенних текстах обмаль. Зокрема, назвемо статті Г. М. Халимоненка [15], В. Г. Скляренка [13; 14], Л. П. Павленко [9; 10] Н. М. Сологуб [15], у яких приділено увагу походженню уснопоетичної лексики. У російській лінгвістиці Р. М. Козлова захистила дисертацію, спеціально присвячену запозиченням у мові народних пісень [8].

Дослідники народної поезії зауважують, що споконвічна лексика в текстах усної поезії (так само, як і в українській літературній мові ХІХ ст. загалом) становить до 95%, а запозичена – менше 5%. До народних пісень у різні часи ввійшли *іншомовні запозичення* зі слов'янських (старослов'янської, польської, чеської, російської, білоруської та ін.) і неслов'янських (грецької, латинської, німецької, французької, італійської, іспанської, англійської, тюркських та ін.) мов.

Найдавніші одиниці, які прийшли зі слов'янських мов, – це *старослов'янізми*. Вони почали поширюватися з кінця Х ст., коли старослов'янська мова, яка виникла в ІХ ст. на основі македонського діалекту староболгарської мови, стала виконувати функції церковної, «священної» мови. Поступово перетворившись на мову освіти, культури і науки, ця мова збагачувала своїми лексичними надбаннями інші слов'янські мови. Книжні за стилістичним забарвленням слова проникали й до народнорозмовного та народнопісенного мовлення українців.

Зауважимо, що в текстах українських народних пісень власне лексичних старослов'янізмів порівняно небагато (*жена (жона), жемчуг, мисль, утроба, любезная, уповати (вповати)* та ін.): *Якби я добра жена, То сиділа б я дома* [ВП, с. 367]; *Ой подумай ти, мисле, об моім нещасті* [МГ, с. 55]; *Бо ти дівчина любезная* [ЛУ, с. 22]; *Не вповала на худобу, а на його вроду* [АМ, с. 83]; *Да приймися, бабусенько, за мою утробу* [МВ, с. 167].

Старослов'янізми передусім виділяють за фонетико-словотвірними ознаками. Цим словам властиві такі *фонетичні ознаки*: 1) неповноголосні звукосполучення *ра, ла* відповідно до східнослов'янських *оро, оло*, напр.: *Наїхали боярочки з граду* [ІМ, с. 65]; *Ой сохрани, боже* [МВ, с. 173]; *А я з тоски та печалі піду, млада, в темний ліс* [МГ, с. 45]; 2) сполучення приголосних *жд* (*рожденний, нарожденную*): *Другу душечку нарожденную* [МВ, с. 166]; *Христу рожденному всі царі грают* [ВШ, с. 37]. Старослов'янізми мають такі *морфолого-словотвірні показники*: 1) префікси *воз-* (*вос-*) (*вознести, воздвигати, воскресіння* та ін.): *Возрадуються люди старі і діти малі* [ІМ, с. 57]; *І сама возлюбиш мня* [МГ, с. 43]; *пре-* (*преславний, прегарний, прехороший, пречиста, престол*): *Ти, дівчино, ти прекрасна, як на небі зоря ясна* [БГ, 3, с. 241]; *Пречиста діва сина вродила*

[ВШ, с. 34]; *Та поставлене на столи, На столи, на престоли* (гіллячко. – Н. Д.) [ІМ, с. 79]; 2) іменникові суфікси *-тель* (*повелитель*), *-знь* (*приятель*), *-ств(о)* (*братство*), *-тв(а)* (*битва, молитва*); *-ость* (*печалость, жалость, молодость, нелюбовсть, печалость*): *Ой не находь, Литва, буде з вами битва* [АМ, с. 215]; *Батеньку на жалості, Сестрицям – на печалості* [ІМ, с. 72]; *-ощ(і)* (*любоощі, милоощі, заздощі*): *Про любоощі спом'янули, Що любоощі, що милоощі* [МВ, с. 231]; 3) дієприкметникові суфікси *-ащ* (*-ящ*), *-ущ* (*роботящий, суцый*); 4) закінчення іменників *-ію*: *То не будеш своєю смертію умирати* [МГ, с. 83]; 5) складні слова з першою частиною *благо-*, *добро-*, *довго-*, *перво-*, *щиро-* (*благовірний, благодать, добродій, первовічний, щирозлатний*): *Хвалім тя, господи, і благодарим* [ЗЗ, с. 134]; *Та й раду радять первовічну, Первовічну, довговічну* [КОП, с. 395]; *Другому рибалки – щирозлатний перстень* (щирозлотний – Н. Д.) [МВ, с. 128]; б) дієслово-зв'язка *єсть*, напр.: *Скажи ж ти нам, дяченьку, Що то єсть один?* [ДЯ, с. 78].

Старослов'янізми сприяють створенню урочистого, високого мовлення. Їх поява в піснях спричинена, очевидно, доброю обізнаністю носіїв фольклору з церковнослов'янською мовою. У деяких текстах знаходимо цитовані вислови з відомих молитов, які вжито в пізніше створених текстах, напр.: *Ой видить Бог, видить Творець, Що весь мир погибає, Архангела Гавриїла В Назарет послає* [ГВ, с. 121]; *Боже Великий, єдиний, Нашу Україну храни. Волі і світла промінням Ти її осіни* [М, с. 90]. Інколи одиниці, взяті з християнських молитов, поєднано із ситуативно-побутовим мовленням, як-от: *Святий Боже, святий кріпкий, Ще й святий безсмертний, Заболіла головонька, Мабуть треба вмерти* [ДЯ, с. 385]; *Ой сохрани, Боже, борони, Боже, що я сказала, ізговорила! Щоб мого милого пречиста покрила* [МВ, с. 173]; *А мені посагу твого не треба, Наградить нам господь з високого неба* [МВ, с. 221]. Уживання книжної старослов'янської та розмовно-зниженої лексики в тих же мікроконтекстах може призвести до виникнення жартівливого забарвлення, приміром: *Уповала ж я на брови, як баран на роги* [МГ, с. 43].

Запозичення з польської мови (полонізми) належать до найдавніших. Їх зумовили, насамперед, тривалі контакти українців та поляків у давньоруський період та середні віки. Полонізми – це назви: 1) осіб за віковою ознакою, посадою чи соціальним статусом (*війт, возний, жовнір, міщанин, сотник, хлопець* та ін.): *Клічуць вуйта до двора, Із сотніком обадва* [ФК, с. 277]; *Пан возний позов дасть* [СБГ, 1, с. 248]; *Пішов милий у жовніри, а я їду в черниченьки* [ПЧ, 5, с. 54]; *Не пішла б я за селянина, а пішла б я за міщанина* [ПЧ, 3, с. 472]; *Хлопці-риболовці, удалі молодці, ви закиньте сітку через синє море* [ПЧ, 5, с. 28]; 2) людей за певними рисами поведінки, характеру (*баламут* та ін.): *Баламуте всього світа, баламутиши мої літа* [СБГ, 1, с. 24] (первинно *баламут* – ‘порушник спокою’); 3) споруд і предметів побуту ((д)зигарок, збруя, кост(ц)ьол, крамниця та

ін.): *Там я буду за невістку, де в хаті дзигарок* [ПК, с. 339]; *Постав коня у станочку, повісь зброю на кілочку* [ММ, 64]; *А в косцьолі свічки горять* [Л]; *Завів мене у крамницю, Купив добрую сподницю* [Н]; 4) предметів одягу, взуття (*кошуля (кошулька), сукня (сукенка), боти* та ін.): *Шила кошульку з тонкого рубку* [МВ, с. 151]; *Їхала дівка через бір, а на їй сукня в дев'ять піл* [СБГ, 4, с. 227]; *Та на козаку боти, та на козаку нові та німецької роботи* [БГ, 3, с. 286]; 5) станів людини (*х(в)ороба*): *Ніякою хоробою не будеш хорувати* [БГ, 2, с. 32]; 6) ознак (*кепський, ладний, необачний, прикрий* та ін.): *Лучче з добрим загубити, як з **кепським** найти* (прислів'я); *Лужко ж моє ладне, мальоване* [ПЧ, 5, с. 12]; *Попереду Сагайдачний, що проміняв жінку на тютюн і люльку, **необачний*** [Л]; *Червоний, аж **прикрий*** (Н); 7) дій (*зичити, сподівати(ся)*): *Нехай не плачуть, що нам зле зичуть* [СБГ, 2, с. 157]; *До себе великого лицаря Семена Палія у гості сподіває* [ММ, с. 89]; 8) ознак дій (*бар(д)зо, ладно*): *Ой ви, Ясси, мої Ясси! Були колись **барзо** красні* [МК, с. 141]; *Ой дай на мене коня **ладненько*** [ІМ, с. 84] та ін.

Назви осіб, узяті з польської мови, розглядає в окремій статті Л. П. Павленко [9], вказуючи на їхній зв'язок із історією та соціально-політичною ситуацією в Україні.

Власні імена теж зазнають іншомовних впливів, як-от: *Йван / Ясонько / Явсенько; Катерина / Касюля, Маньочка / Манюля, Ганя / Гандзюля* і под.: *Продай, **Ясьоньку**, коники до роботи; На посад, **Манюлю**, на посад; **Явсенько** виїжджає, Напротів його **Гандзюля** його посланця посилає* [СП, сс. 45, 87, 189]. Особливо багато подібних одиниць у піснях, зафіксованих на українсько-польському порубіжжі.

Зазначимо, що через польську мову приходили в українську мову латинські й німецькі запозичення, напр.: *гетьман* – пол. hetman – з нім. Hauptmann; *крам* – пол. kram – з нім. Kram і похідне *крамар* [СІС, с. 191, с. 459]. Вони теж потрапляють до текстів народних пісень, як-от: *Ей, чи гаразд, чи добре наш пан **гетьман** Хмельницький починив, що з ляхами із мостивими панамі у Білій Церкві замириє* [СБГ, 1, с. 281]; *А побігла Бондарівна **Поміж крамарями*** [ІМ, с. 192].

До української мови з найдавніших часів увійшло чимало *чеських* слів, які потім також використано в народних піснях. Серед них назвемо такі: *брама, ганьба, замок, смутний, табір, чекати* й інші, напр.: *А в нашім дворі гірше, як в неволі, вийди за **браму**, наплачя доволі* [ПЧ, 5, 344]; *Я парубку **ганьби** не дам* [МВ, с. 125]; *А на що ж ти мене покидаєш у мурованім замку?* [АМ, с. 14]; *Хазяїн **смутний**, все здихає* [СБГ, 4, с. 160]; *Там татари **табором** стали* [ЯГ, 4, с. 403]; *Два третього не **чекають*** [СБГ, 4, с. 449].

Завдяки *російській мові*, вплив якої особливо помітний із другої половини ХУІІ ст., запозичено багато книжної та розмовної лексики. У її складі виділимо такі часто вживані групи назв: 1) осіб за віковим і

соціальним статусом та родом занять (*парень, дівушка, мужик, работник, родите(и)лі, госуудар, барин(я), батюшка, ісправник, поручик, прапорицк, вор* та ін.): *Любив **парень** молоду дівчину Да не довго* [МВ, с. 341]; *Помагайбі, **батюшка, мой батюшка*** [МГ, с. 127]; *Ой ти, **барін, ти дурак*** [ФК, с. 248]; 2) предметів побуту, знарядь праці, напоїв, страв (*кроватька, топор, сапог, булка, водка, чай*): ***На тій кроватьці** Дівочки спали* [МВ, с. 103]; *Будем **чаєм** ноповать, **Ще й булками** годовать* [ЗЗ, с. 371]; 3) зброї та військової атрибутики (*руж'є, флаг*): *Ой ішли козаченьки із-за Дону, Та несли **руж'є, шаблю** за собою* [МВ, с. 311]; 4) часових проміжків (*февраль, март, май, минутка*): *Й у місяці **февралі** паницина пропала* [ЗЗ, с. 337]; 4) грошових одиниць (*рубель, деньгі*): *Що у нас на Дону не тчуть, не прядуть ... Все з **денег** живуть* [МГ, с. 77]; 5) економічно-господарських понять (*податок, сахарний завод*): *А мій милий у заході, У **сахарному заводі*** [ІМ, с. 278]; 6) назв частин голови (*глаза*): *Чорною китайкою да й **глаза** накрито* [ФК, с. 280]; 7) абстрактних понять (*чепуха, вракі*): *розказати вам **чепуху**, ілі просто **вракі*** [ФК, с. 275]; 8) ознак дій (*больно, сейчас*): *Хоч плечушки болять **больно**, Та **дівушек** любить вольно* [ІМ, с. 237] та ін. У словах із російськими формотвірними афіксами найпродуктивнішими є префікс *роз-* (*розудалий, розлюбезний, роздіваться*) та суфікс *-ушк-* (*-юшк-*) (*кумушка, голубушка, удовушка, дівушка, батюшка, матушка, дубровушка, реб'ятушки, плечушки, Мар'юшка* та ін.): *Не журися, моя **розлюбезна*** [ІМ, с. 125]; *Журилася молода удовушка, Що ни скошана зелена дубровушка* [ПД, 3, с. 384]; *А як прийде батюшка, викупить мене... А як прийде матушка, викупить мене* [МВ, с. 259]. Через російську до української мови потрапляли французькі та німецькі назви із військової сфери (*гусар, генерал, драгун, майор, улан*) тощо, які подекуди виявляємо і в піснях, напр.: *Виступають молоді **гусари**; По крилечкам пани-генерали* [ІМ, с. 231]; *Чому рано не була? – Боялася **драгуна*** [ПЧ, 3, с. 102]; *У **майора** на дворі стоять столи тесові* [ІМ, с. 261]; *А в **улана** добре жити, довбешкою воші бити* [СБГ, 4, с. 333]. Вживаючись в усталених пісенних формулах, вони зберігають забарвлення новизни, небуденності.

У текстах, записаних на території українсько-білоруського пограниччя, виявляємо фонетичні та лексичні *білорусизми*, серед яких назви: 1) людей (*молодозьон – ‘кавалер’, народзец – ‘люди’*): *Бувай здоров, весь **народзец!** А сем **молодозьоноу** женітса* [ФК, с. 267, с. 278]; 2) предметів побуту (*булавкі – ‘кайдани’, кручьє – ‘крюки на відро в колодязі’, селедушка – ‘можливо, прикраса’*): *Ведуть мене в **булавкі**; Глубокіє коладзезі, залезніє **кручьє*** [ФК, с. 207, с. 205]; 3) рослин (*краскі – ‘квіти’*): *Ой шо ж гето за **краскі** ?* [ФК, с. 224]; 4) тварин і птахів: ***Зьовзюля** кує – не чує* [ФК, с. 218]; 5) географічних об'єктів (*мурлач – ‘луг’*): *Зельоний луже, **мурлачу!*** [ФК, с. 267]; 6) ознак (*шари-бури – ‘сірий-бурий’*): *Котки два, **Шари-бури** обидва* [СП, с. 69]; 7) дій (*подгорбісь – ‘причепурися’, зікає – ‘свариться’, не ходзі – ‘не ходи’*): *А на цебе, невехна,*

сьвокор зікає [ФК, с. 207]; 8) відношень: *докуль* – ‘поки’ *А тепер не забуду, Докуль же жити буду* [СП, с. 47].

Зауважимо, що одиниці, взяті з різних мов на порубіжних територіях, нерідко набувають стилістичного забарвлення. Приміром, досліджуючи польські народнописанні тексти із Люблінщини, Є. Бартмінський указав на використання українізмів зі стилістичною метою. На думку вченого, вони «служують ритмо- і римотворчим засобом, підкреслюють важливість даної конструкції, створюють настроєвість, розмежовують певні форми, сигналізують про емоційний тон розповіді» [17, с. 273]. Автор називає українськими «поетизмами» словоформи *stajennica, pierścieniec, mateńka, poleńko, molody, szyty, spaty, posadzity, wstaty* та ін.

Отже, українська мова з найдавніших часів послуговувалася лексичними запозиченнями зі слов'янських мов – старослов'янської, польської, чеської, російської, білоруської та інших, які згодом потрапляли й до народнописаних текстів. Більшість цих одиниць носіями фольклору сприймалася, як свої, звичні, однак частина зберігала стилістичну маркованість іншомовного слова.

Література

1. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов / А. Н. Афанасьев : у 3-х т. – М. : Совр. писатель, 1995. – Т. 1. – 1995. – 416 с. ; Т. 2. – 1995. – 400 с. ; Т. 3. – 1995. – 416 с.
2. Бодянский И. О народной поэзии славянских племен / И. Бодянский. – М. : [б. и.], 1837. – 152 с.
3. Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський // Булаховський Л. А. Вибрані праці : у 5-и т. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 9–216.
4. Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові / А. А. Бурячок. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 148 с.
5. Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка / Ф. И. Буслаев. – Л. : Гос. уч.-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, Ленинград. отд-ние, 1941. – 643 с.
6. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский [ред., вступ. ст. и примеч. В. М. Жирмунский]. – [2-е изд., испр.]. – М. : УРСС, 2004. – 648 с.
7. Карпова В. Л. Проблеми вивчення історії словникового складу мови / В. Л. Карпова // Історія української мови. Лексика і фразеологія / [Винник В. О., Горобець В. Й., Карпова В. Л. та ін.; Русанівський В. М. (відп. ред.)]. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 5–14.
8. Козлова Р. Б. Заимствованная лексика в языке русского фольклора : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.01 «Рус. язык» / Р. Б. Козлова. – Казань : [б. и.], 1974. – 16 с.
9. Павленко Л. Лексичні полонізми ХІУ–ХУ ст. у сфері номінації осіб / Лариса Павленко // Проблеми славістики : зб. наук. праць. – Луцьк, 1996. – Вип. 2. – С. 10–14.
10. Павленко Л. До джерел словесних скарбів / Лариса Павленко. – К. : Вежа, 1997. – 191 с.
11. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня. – [2-е изд.]. – Харьков : [б. и.], 1914. – 243 с.
12. Русанівський В. М. Семантичні процеси в розвитку української лексики / В. М. Русанівський // Історія української мови: Лексика і фразеологія / [відп. ред. В. М. Русанівський]. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 660–715.
13. Скляренко В. Г. Щоб наш коровай ясен був / В. Г. Скляренко // Культура слова. – 2000. – Вип. 53/54. – С. 109–114.
14. Скляренко В. Г. Етимологічні розвідки. 5. Лад, лада, Лада, лагода / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 12–18.
15. Сологуб Н. Що таке *обрус?* / Надія Сологуб // Культура слова. – 2000. – Вип. 53/54. – С. 114–116.
16. Халимоненко Г. М. Лексика дум та історичних пісень (коментар тюрколога) / Г. М. Халимоненко // Укр. мова і літ. в школі. – 1977. – № 9. – С. 21–29.

17. Bartmiński J. O języku folkloru / Jerzy Bartmiński. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973. – 286 s.

Умовні скорочення джерел

АМ – Народные южнорусские песни : издание Амвросия Метлинского / Амвросий Метлинский. – К. : [б. и.], 1854. – 472 с.

БГ – Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях... Б. Д. Гринченко / Б. Д. Грінченко. – Чернигов : [б. и.], 1895 – 1899. – Т. 2. – 398 с.; у тексті арабськими цифрами подано том і сторінку.

ВП – Весільні пісні / [упоряд. та авт. вступ. ст. М. М. Шубравська]. – К. : Дніпро, 1988. – 475 с.

ВШ – Шуевич В. Гуцульщина / Володимир Шуевич. – [2-ге вид.] : у 5-и ч. – Верховина : Гуцульщина, 1999. – Ч. 4. – 1999. – 301 с.

ГВ – Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для педагогів, молоді і батьків / Г. Ващенко. – Т. 1. – Полтава : Полтав. вісн., 1994. – 192 с.

ДЯ – Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / [упоряд., авт. вст. ст., приміт. та комент. М. М. Олійник-Шубравська]. – К. : Муз. Україна, 1990. – 453 с.

ЗЗ – Закувало зозуленька : Антологія української народної творчості. Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / [упоряд., авт. передм. та приміт. Н. С. Шумада]. – К. : Дніпро, 1987. – 392 с. ; іл.

ІМ – Народні пісні в записах Івана Манжури / [упоряд., авт. вст. ст. та приміт. Л. С. Каширіна]. – К. : Дніпро, 1974. – 351 с.

КОП – Календарно-обрядові пісні / [упоряд., авт. вст. ст. та приміт. О. Ю. Чебанюк]. – К. : Дніпро, 1987. – 392 с. ; іл.

Л – Записи автора 1998–2002 рр. від Т. М. Данилюк, 1932 р. н., жительки м. Луцька Волинської обл. (арх. автора).

ЛУ – Леся Українка. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 9. – Записи народної творчості. Пісні, записані з голосу Лесі Українки. – 431 с.

М – Український православний молитовник. – Козів : Козів. район. друк., 1999. – 90 [3] с.

МВ – Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / [упоряд., авт. передм. і приміт. О. І. Дей]. – К. : Наук. думка, 1983. – 528 с.

МГ – Народні пісні в записах Миколи Гоголя / [упоряд., авт. післямови та приміт. О. І. Дей]. – К. : Дніпро, 1985. – 202 с.

МК – Костомаров М. І. Слов'янська міфологія : вибр. праці з фольклорист. та літ-ва / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 382 с.

ММ – Українські народні пісні, видані М. Максимовичем (Фотокопія з вид. 1827 р.) / Михайло Максимович / підгот. вид. П. М. Попова. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 343 с.

Н – Записи автора 1996–1999 рр. від Т. М. Ковальчук, 1909 р. н., с. Новосілки Млинівського р-ну Рівненської обл. (арх. автора).

СБГ – Словарь української мови / [збір. ред. журн. «Кіевская Старина», упоряд. з дод. власного матеріалу Борис Грінченко] : в 4 т. – К., 1907–1909. – Т. 1. – 1996. – 494 с. ; Т. 4. – 1996. – 562 с [3 с.]; у тексті арабськими цифрами подано том і сторінку.

СП – Співаюче Підляшся: Українські народні пісні Північного Підляшся у записах Оксани Савчук. – Більськ : Союз українців Підляшся, 2006. – 210 с.

СІС – Словник іншомовних слів / ред. О. С. Мельничук. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К: Головна редакція УРЕ, 1985. – 966 с.

ПД – Поліська дома : Фольклорно-діалектологічний збірник / упоряд. В. Давидюк й Г. Аркушин. – Вип. 3 / [збір., упоряд., комент. В. Давидюк]. – Луцьк : Твердиня, 2008. – 404 с.; у тексті арабськими цифрами подано випуск і сторінку.

ПК – Пісні кохання / [упоряд., авт. вст. ст. та приміт. О. І. Дей]. – К. : Дніпро, 1986. – 366 с. ; іл.

ПЧ – Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край : Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским / П. П. Чубинский. – СПб. : [б. и.], 1872 – 1878. – Т. 3. – 1872. – 523 с.; Т. 5. – 1874. – 1209 с.; у тексті арабськими цифрами подано том і сторінку.

ФК – Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського. – К. : Муз. Україна, 1995. – 432 с.; нот.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2011 р.

МОВНА ГРА ЯК ЗАСІБ АТРАКЦІЇ В РЕКЛАМНИХ НАЗВАХ (НА МАТЕРІАЛІ ЕРГОНІМІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ)

Деремєнда Ю. М. Мовна гра як засіб атракції в рекламних назвах (на матеріалі ергонімії Тернопільщини).

У статті досліджено роль мовної гри як засобу приваблення клієнта у структурі рекламних назв, вивчено структурні та семантично-асоціативні особливості мовної гри в ергонімії. Виокремлено і проаналізовано моделі ергонімів Тернопільської області, утворених із застосуванням різних прийомів мовної гри.

Ключові слова: ергонім, мовна гра, каламбур, атракція, рекламна функція.

Деремєнда Ю. Н. Языковая игра как средство аттракции в рекламных именах (на материале эргонимии Тернопольской области Украины).

В статье исследована роль языковой игры (каламбура) как средства привлечения клиента в структуре рекламных названий, изучены структурные и семантически-ассоциативные особенности языковой игры в эргонимии. Выделены и проанализированы модели эргонимов Тернопольской области Украины, образованных с применением различных приемов языковой игры.

Ключевые слова: эргоним, языковая игра, каламбур, аттракция, рекламная функция.

Deremenda Y. M. Wordplay as a means of attraction in commercial names (based on company names of the Ternopil region of Ukraine).

The article is a study of the role of wordplay as a means of attraction of clients in the structure of commercial names, of the structural and semantic-associative features of wordplay in ergonymy. It distinguishes and analyzes models of company names of the Ternopil region of Ukraine, which are formed by means of different types of wordplay.

Key words: ergonym, company name, wordplay, pun, attraction, advertising function.

Вільні економічні відносини, які розвиваються в Україні в пострадянський період, викликали зростання ролі реклами як функції ергонімів та пожвавлення інтересу номінаторів і дослідників ергонімії до рекламного потенціалу цих онімів. Серед найдієвіших засобів приваблення клієнта в ергонімії є незвичність і загадковість ергонімів. Рекламний ефект незвичності в ергонімії досягається за допомогою використання багатьох загальнономовних стилістичних засобів підвищення експресивності, серед яких В. Чабаненко називає, зокрема, *засоби стилістичного оформлення* мовних елементів, наприклад, розтягування звуків, алітерація, асонанс, розбиття слова на склади, трансформація усталеної форми, транспозиція граматичних категорій; *стилістичні фігури*, як-от: каламбур, еліпс, градація, антитеза, оксиморон; *тропи*, зокрема гіпербола, метафора, метонімія, перифраза тощо [11 с. 10]. На думку Н. Лесовець, «семантичний зсув в ергонімі створює гру слів, привертає увагу своєю оригінальністю, несподіваністю» [4, с. 34]. Поряд із різними типами складних слів Г. Зимовець розглядає також деякі випадки телескопії, говорить, що «їхня поява є одним із проявів мовної гри – поширеної на сучасному етапі стратегії комунікації» [2, с. 32].

Усі наведені вище обставини зумовлюють актуальність нашого дослідження. З огляду на важливість мовної гри як засобу реклами в ергонімах і на її підвищену експресивність слід визнати, що цей тип ергонімів потребує детальнішого вивчення. Метою нашої статті є глибше

вивчення прийомів мовної гри як засобів реалізації рекламної функції в ергонімії. Відповідно до цієї мети ми ставимо перед собою завдання дослідити і класифікувати ергоніми Тернопільщини за ознакою наявності в них різних прийомів та різновидів мовної гри.

І. Морозова говорить, що гра слів є одним із найпоширеніших прийомів творення рекламного тексту. Систематизуючи методи і прийоми мовної гри зі значеннями слів і словосполучень, учена виділяє такі базові техніки, як каламбур, слова-«матрійки» та використання стійких виразів (фразеологізмів) [5, с. 70]. Дослідниця називає такі три вимоги до мовної гри як ефективного засобу реклами: 1) *значущість* (гра слів повинна містити слово, яке позначає значущу рекламну одиницю, що допоможе назві виконувати її функції реклами); 2) *виправданість* (значення каламбуру повинно відповідати об'єкту реклами; так, якщо вдається знайти омонім, то не слід використовувати його задля самого прийому каламбуру, коли він руйнує значення назви); 3) *сприйняття* (мовна гра має бути зрозумілою для цільової аудиторії) [5, с. 71].

Дослідниця Т. Романова звертає особливу увагу на сучасну тенденцію до створення рекламних назв каламбурного типу, таких, як слова-матрійки, акроніми з подвійною мотивацією, а також граматичні й семантичні каламбуризм, коли ергоніми поєднують у собі двопланову семантику як елемент мовної гри, що «сприяє підвищенню рівня діалогічності рекламної назви, яка має особливе значення для реалізації назвою рекламної функції» [7, с. 211–212]. Дослідниця рекламної номінації вивчає лексичні, морфологічні, стилістичні, граматичні і графічні засоби реклами та виокремлює ряд найдієвіших способів словотвору, що використовуються в рекламній номінації, серед яких називає засоби мовної гри, а саме:

– ініціалізація, тобто використання буквених позначень і назв літер «як елемент інтригуючої мовної гри або просто як оригінальний графічний засіб виділення назви на загальному фоні» [7, с. 210];

– зрощення, тобто об'єднання в одне слово і субстантивізацію окремо оформленого словосполучення, що є «ігровою технікою створення цілісного ергоніма, яка покликана пробуджувати інтерес до назви, а за нею і до самого об'єкта номінації» [7, с. 211];

– сегментація, тобто поділ цілого слова на частини задля надання йому нового, рекламного змісту, що можна розглядати як різновид графічного каламбуру, оскільки «завдяки обіграванню форми виходять слова з подвійною мотивацією» [7, с. 211];

– графічний каламбур, тобто обігравання внутрішньої форми слова за допомогою графічного виділення у слові компонента, пов'язаного з об'єктом реклами (комп'ютерний клуб «КамЧАТка»);

– граматичний каламбур, тобто цілеспрямоване утворення ергоніма з подвійним значенням, внутрішня форма якого сприймається одночасно і як речення, найчастіше спонукальне, і як іменник («Проростай»);

– семантичний каламбур з ігровою семантикою, що створюється за допомогою заміни певного компонента слова для відображення об'єкта номінації, унаслідок чого видозмінюється і переосмислюється внутрішня форма (магазин «Твійдодірок») [7, с. 211–212];

– стилізація і персоніфікація. У таких ергонімах, утворених у результаті стилізації, «відбувається персоніфікація бренду і, таким чином, у підкреслено ігровій формі реалізується традиція називання фірми іменем власника, який особисто відповідає за якість. При цьому в ролі продуктивної основи обирається назва об'єкта реклами або його характеристики» [7, с. 212]. Науковець наголошує, що стилізація та персоніфікація можуть торкатися назви продукту, прізвища власника, вигаданого прізвища і навіть фразеологізмів [7].

Т. Романова також звертає увагу на те, що «графічне оформлення ергоніма часом буває супровідним засобом створення рекламного ефекту» [6, с. 35]. Аналізуючи журналістський дискурс у системі культури, С. Сметаніна приходять до висновку, що поширеним засобом, який використовується в рекламному тексті, є графічна гра (або графічний каламбур), який виявляється у «шрифтовій, кольоровій, просторовій, пунктуаційній (лапки, дужки, тире, дефіс) актуалізації елементів, що організують нове слово» [8, с. 204], та що суть графічної гри полягає у виділенні тієї частини слова, яка має сприйматися як активний елемент – актуалізатор оригінального смислу [8, с. 205].

За спостереженнями А. Овруцького, здебільшого графічно виділяють назву товару / фірми; таким чином в одному слові поєднуються два або більше різних, але пов'язаних смисли, і така компресія смислу, по-перше, забезпечує кращу запам'ятовуваність рекламної фрази, по-друге, економить дорогий рекламний простір і час, і, по-третє, створює «ефект задоволення» для адресата від декодування оригінального смислу [1, с. 81].

Серед ергонімів Тернопільщини ми виявили такі моделі мовної гри:

1) комбінування мотивуючих лексем чи їхніх частин у лексему-символ: «Три-тон» (оперативна поліграфія; реклама: *три-тон* – земноводна тварина; у поліграфії друк здійснюється на основі *трьох тонів-кольорів*).

На письмі таке комбінування мотивуючих лексем (частин лексем) як модель гри слів може реалізуватися за допомогою використання таких засобів графічного оформлення:

а) велика літера: «ТюльПан» (салон гардин: у назві рослини виділені слова *тюль* – прозора сітчаста тканина, яку використовують для фіранок, і *пан* – ввічлива форма згадування або звертання до осіб чоловічої статі);

б) дефіс: «Брук-Тон» (бруківка, бетонні огорожі: *бруківка* + *бетон*; суфікс «тон» вживається в назвах міст), «Мі-Леді» (салон танцювальної, весільної та вечірньої моди);

в) графічні (цифрові) засоби: «ПРО100 меблі» (дизайн-бюро);

г) аббревіація, часто з відокремленням перших літер мотивуючих лексем крапками: «*P.Є.Й.В.*» (чай, кава: аббревіація особових імен власників; *рейв* – різновид сучасної молодіжної музики, велике молодіжне зібрання), «*P.I.O.*» (вікна і двері: від імені власника – Ригайло І.О.; Ріо-де-Жанейро – місто в Бразилії), «*УХ Радіо*» (радіостанція: *ух* – вигук, що виражає яке-небудь сильне почуття; абр. українська хвиля).

2) доповнення мотивуючих лексем (або лексеми) так, щоб вони набрали форми (графічної чи фонетичної) іншого слова: «*Суші-ко*» (суші-бар: доданий до слова *суші* суфікс *-ко* нагадує характерне японське звучання); також з елементами гаплогії: «*Профісбуд-Kreisel*» (магазин: профі + офіс); у тому числі «жартівливе утворення псевдоаббревіатур» [9, с. 7]: «*Юнес-Ко*» (будівництво: Юрій Нетриб'юк + компанія; *ЮНЕСКО* – скор. Організація ООН з питань освіти, науки та культури);

3) «контамінація» [9, с. 7], тобто утворення нового слова чи виразу внаслідок зближення, поєднання частин двох подібних слів, форм, виразів: «*КомерСайт*» (інформаційно-розважальний портал: комерційний + сайт; мовна гра, заснована на співзвучності зі словом *комерсант*); також з елементами телескопії: «*Рекламаркет*» (РА: *реклама* + *маркет*);

4) утворення з мотивуючих лексем (або мотивуючої лексеми) новотворів, що імітують наявні моделі лексем певних класів: «*Мебелтон*» (магазин меблів: вигадане слово, буквально «*меблеве місто*», від нім. *Möbel* – меблі + суфікс «*тон*», що використовується при творенні назв міст), «*Тернозавр*» (ресторан: Тернопіль + -завр – кінцева частина складних слів, що вказує на належність до викопних плазунів, пор. динозавр, іхтіозавр); у тому числі імітація прізвища: «*КалганOFF*» (алкогольні напої: *калган* – трав'яниста рослина, корінь якої використовують для лікування шлункових хвороб чи кладуть у горілку, щоб зробити її запашною; *OFF* – архаїчний суфікс прізвищ), «*Чайкофф*» (кафе: поєднання лексем чай + кофе + OFF з елементом накладання);

5) «етимологізація стійкого звороту» [9, с. 11]: «*Золоте руно*» (сувенірна продукція: за старогрецьким міфом, золота бараняча шкура, яку відправились добувати аргонавти; «те, що має найвищу якість, цінність, становить чие-небудь багатство» [10, с. 775]), «*П'яте колесо*» (автозапчастини; автомайстерня: існує фразеологізм «*П'яте колесо до воза*» із негативним значенням «хто-небудь зайвий, непотрібний» [10, с. 385], однак, п'ятим також є запасне колесо, а звідси – автозапчастини);

6) застосування зворотного порядку літер у слові: «*Кровтен Сервіс*» (комп'ютерний магазин: англ. *network*, що означає «*мережа*», прочитане справа наліво);

7) персоніфікація апелятивів, що позначають продукцію підприємства чи саме підприємство: «*Пан Баняк*» (магазин посуду), «*Пані Аптека*» (магазин дитячого харчування, медикаментів).

За відповідністю значеннєвого поля ергонімів характеру позначуваних ними ергооб'єктів Тернопільщини ми поділяємо ергоніми з елементами мовної гри на ті, що своїм значенням:

а) відображають інформацію про діяльність закладу: «*SAT-ЕЛІТ Сервіс*» (супутникове телебачення: у слові *satelit* виділено лексему *еліт* – елітний), «*Пані Паляниця*» (хлібобулочні вироби: персоніфікація назви товару фірми), «*Сорока на хвості*» (бізнес довідка: від фразеологізму «*Сорока на хвості принесла*» про джерело інформації [10, с. 843–844]);

б) відображають інформацію про деякі особливості діяльності об'єкта: «*День і ніч*» (бар-ресторан: *день і ніч* – протягом усієї доби, безперервно [10, с. 227]);

в) відображають інформацію про розташування закладу: «*Гаїті*» (бар: розташований у с. Великі Гаї Тернопільського району), «*Новий світ*» (КЖЕП; магазин: *Новий світ* < хоронім-назва мікрорайону < фраз. *Новий світ* – Америка, відкрита пізніше, на відміну від Старого Світу [10, с. 784]);

г) переносять на об'єкт свої позитивні конотації: *Всеукраїнське аграрне видання «Чим хата багата»* (газета), «*Ю-кей*» (салон вікон і дверей: від імені власника Юрій; імітація фонетичного оформлення абрєвіатури *УК* – англ. Сполучене Королівство).

Отже, у результаті аналізу ергонімів Тернопільщини виділено моделі та прийоми мовної гри в ергонімії за природою їхньої атрактивності, визначено типи ергонімів з елементами мовної гри за асоціативним зв'язком з ознаками денотата. У результаті проведеного дослідження ми зробили такі висновки: гра слів є одним із найцікавіших і найдієвіших засобів реклами в ергонімії; виділені моделі мовної гри в ергонімії демонструють різноманіття прийомів гри слів і доводять важливість подальшого вивчення проблеми.

Література

1. Анатомія рекламного образу / Под общ. ред. А. В. Овруцкого. – СПб. : Питер, 2004. – 224 с.
2. Зимовець Г. В. Структурно-семантичні особливості ергонімів України / Г. В. Зимовець // Вісник Дніпропетровського університету : Серія : Мовознавство. – № 11. – 2009. – Вип. 15. – Т. 3. – С. 28–33.
3. Кутуза Н. В. Прийоми мовної гри як мнемонічні техніки та ай-стопери рекламного тексту / Н. В. Кутуза // Мовознавчий вісник : [зб. наук. праць]. – Черкаси, 2009. – Вип. 9. – С. 266–274.
4. Лесовець Н. М. Засоби реалізації рекламної функції ергонімів / Н. М. Лесовець // Лінгвістика : [зб. наукових праць]. – Луганськ : Альма-матер, 2008. – №1 (13). – С. 31–36.
5. Морозова И. Слагая слоганы / И. Морозова. – М. : РИН-холдинг, 2006. – 174 с.
6. Романова Т. П. Проблемы современной эргонимии / Т. П. Романова // Вестник СамГУ : Серия : Филология. – 1998. – № 1. – С. 33–38.
7. Романова Т. П. Система способов словообразования рекламных собственных имен / Т. П. Романова // Вестник СамГУ : Серия : Филология. – 2007. – №5/2 (55) – С. 204–214.
8. Сметанина С. И. Медиа-текст в системе культуры (динамические процессы в языке и стиле журналистики конца XX века) / С. И. Сметанина. – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 2002. – 383 с.
9. Тимчук О. Т. Семантико-стилістичне явище гри слів в українській мові : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України. Ін-т мовознав. ім. О.О.Потебні / О. Т. Тимчук. – К., 2003. – 16 с.
10. Фразеологічний словник української мови : у 2-х томах / Уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С.Гнатюк. – К. : Наукова думка, 1993.– 984 с.
11. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови : [монографія] / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

Стаття надійшла до редакції 24.11.2011 р.

СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ЗВУКОПИСУ В ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТІВ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Кабиш М. Ю. Стилiстичнi функцiї звукопису в поетичному мовленнi українських поетiв початку ХХ ст. У статтi визначено, розглянуто i проаналiзовано стилiстичнi функцiї звукопису в iндивiдуальному стилi видатних поетiв початку ХХ ст. На основi iлюстративного матерiалу показана роль звуконаслiдування, як одного з прийомiв звукопису.

Ключовi слова: звукопис, стилiстичнi функцiї, фоностилiстика, iндивiдуальний стиль, звуконаслiдування.

Кабыш М. Ю. Стилiстические функции звукописи в поэтической речи украинских поэтов начала ХХ в.

В статье определены, рассмотрены и проанализированы стилiстические функции звукописи в индивидуальном стиле выдающихся поэтов начала ХХ в. На основе иллюстративного материала показана роль звукоподражания, как одного из приемов звукописи.

Ключевые слова: звукопись, стилiстические функции, фоностилiстика, индивидуальный стиль, звукоподражание.

Kabysh M. Y. Stylistic features zvukopysu poetic speech in Ukrainian poets of the early twentieth century.

The article defines reviewed and analyzed stylistic features zvukopysu in the individual style of famous poets of the early twentieth century. Based on the illustrations show the role of onomatopoeia, as one of the methods zvukopysu.

Key words: zvukopys, stylistic features, fonostylistyka, individual style, onomatopoeia.

Значення фоностилістики як науки, що «вивчає засоби звукової організації мовлення та виділяє найдоцільніші способи використання природних і функціональних ознак звуків для певного типу мовлення» [6, с. 31], для дослідження української поетичної мови важко переоцінити, адже першоосновою мови прийнято вважати усну форму, її звукову матерію.

Становлення фоностилістики відбувалося як на основі визначення фонетичних стилів і їх функцій (М. Трубецької, Р. Якобсон, С. Гайдучик), так і на основі збирання емпіричних (Ю. Лотман, В. Левицький, С. Воронін) даних. Щоправда міркування про функції та форми звукового боку повідомлення у стилістиці донедавна не були обґрунтовані даними експериментального аналізу.

Огляд робіт, присвячених співвідношенню звукового оформлення й семантики висловлювання, переконливо засвідчує, що кодифікуюча техніка мови значною мірою зумовлена глибинною семантичною структурою, яку вона відображає, і тими процесами, що виникають при переході від цієї структури до її матеріального втілення. Це означає, що ефективно вивчення взаємодії системи фонетичних засобів актуалізації смислу поетичного тексту у відриві від семантичного аспекту мови практично неможливе.

Дослідження останніх десятиліть значно розширили уявлення щодо принципів і форм звукової організації тексту, однак стилістичні функції звукопису до сьогодні залишаються не до кінця вивченими. У зв'язку з

цим визначення стилістичних функцій звукопису в поетичному мовленні українських поетів початку ХХ ст. є надзвичайно актуальним.

Метою статті є визначення стилістичних функцій звукопису в індивідуальному стилі видатних поетів початку ХХ ст.

Новий світогляд початку ХХ ст. породжує нову свідомість, новий тип мислення, інше бачення світу. У художній літературі був зроблений крок до того, щоб зафіксувати складність і рухомість внутрішнього світу людини, що втілювалося в поглибленому психологізмі. Формами осягнення дійсності стала поезія, музика – музика в поезії. Найвиразніше це виявилось у прихильності до звуко-символізму. Представники поетичної творчості початку ХХ ст. загалом прагнуть «музично» передавати душевні стани й емоційні віяння, відтінки й обертони. Власне, розвиваються музичні ресурси української мови, мелодійність. Це спричиняє мобілізацію звукових чи фонетичних засобів стилістики – від ритмомелодики до асонансів, алітерацій, рим, звуконаслідувань, звукопису, що надавало їх творам прозорості, створювалися за допомогою мислезвуків бажані звукообрази, що вносить у поетичний текст надвербальний зміст, сугестивність як здатність передавати напівусвідомлені настрої, відтінки вражень. Яскравий струмінь музичності породжують не тільки фоностильові фігури, чи звукова модель, а й модель асоціативна. Г.-Г. Гадамер вважає, що в *мелодиці поезії* виражається мелодика мови – «це постійно обігрувана рівновага звучання й сенсу, що породжує поетичну форму» [3, с. 119–127].

Художнє призначення звукопису може полягати у звичайному створенні гармонії опису, музичного звучання мовлення, як-от у Г. Чупринки: «*Тихо, тихо плеще річка, /Шепчуть казку комиші...*». Таке використання звукопису, якщо воно не суперечить логіці тексту, естетично виправдане. Струнке повторення співзвуччя й окремих приголосних надає поетичному мовленню особливої краси: *В бурі, в громі* (р – р), *В льодоломі ...*(л – л) *Крига кригу* (р – р) *Серед бігу Ламле, кришисть в* (л – л- р) *Купи снігу, В гори льоду* (р – л) (Г. Чупринка „Льодолом”).

Однак, як бачимо, майстри слова зазвичай не задовольняються красою звучання і намагаються застосовувати звукопис, аби вирішити більш складні стилістичні завдання.

Основними стилістичними функціями звукопису вважаємо **виразжально-зображальну, емоційно-експресивну, звуконаслідувальну, смислову, композиційну.**

Різноманітні прийоми посилення звукової виразності можуть бути використані задля **звуконаслідування**: *По дорозі торохтить По дорозі порожняк Стук! Гряк!* (Г. Чупринка «Порожняк»).

Звуконаслідування в поетичному творі досягається двома шляхами:

1) уживанням ономастопей, тобто слів, які мають звуконаслідувальний характер, імітують певне звучання: крик звіра, птаха,

звуки робочого процесу, музичних інструментів, а також стихій – свист вітру, гуркіт грому, стукіт, рев водоспаду;

2) творенням потрібних авторові звукових ефектів – наприклад, шум лісу, стукіт мечів – шляхом накопичення певних слів, які безпосередньо не є ономатопами.

Перший випадок можемо проілюструвати уривком з поезії неокласика П. Филиповича: *І навіть квітка не дзвенить: дiнь-дiнь, Коли бджола крилом її торкає...*

Проте значно частіше функцію звуконаслідування застосовують, добираючи слова з певним звучанням, які створюють враження ономатопеїстичності цілого уривку поезії, однак самі не є ономатопеями. Початок ХХ ст. ознаменувався низкою невибагливих поетичних продуктів для «робітничо-селянського класу», до них зокрема зараховуємо деякі твори М. Скуби, де звуконаслідування – оголене, подане на поверхні: *Г'ех, і рушила ж машина, Не машина, а душа: Тільки шини, як пружини, А під шинами – соша!*

Основні причини розбіжностей у поглядах вчених полягають насамперед у тому, що вони підходять до оцінки статусу категорії звуконаслідувальних слів з різних науково-теоретичних позицій. У сукупності висловлених з цього питання поглядів І. Гаценко виділяє чотири проблемні групи, де розглядаються звуконаслідувальні слова як такі, що: 1) входять до складу вигуків; 2) виділяються в окрему категорію слів у складі вигуків; 3) відносяться до дієслівно-вигуківих форм; 4) виділяються до окремої категорії слів [4]. Аналіз фонетичної будови звуконаслідувальних слів дозволив згаданій дослідниці визначити особливості їх структури: ауслатними приголосними українських звуконаслідувань можуть виступати фонемі: [к], [п], [т], [т'], [ц'], [в], [м], [н], [н'], [х], [с], [с'], [ц], [р], [б], [з'], [з], [л] [л']; в анлаутній позиції вживаються такі фонемі: [б], [т], [т'], [п], [г], [д], [х], [ч], [ш], [с], [к], [а], [в], [г], [дж], [дз], [ж], [л], [м], [н], [р], [ф], [у], [ц]; у системі вокалізму найвища частотність уживання й найпоширеніша сполучуваність зафіксована для вокалічних компонентів /y/ (32%) та /a/ (24%).

Поети намагаються передати, застосовуючи звуконаслідування, найрізноманітніші слухові враження. І хоч звуки людської мови не можуть цілковито відповідати реальному «голосові» природи, мова виробила власні прийоми для відображення цих слухових вражень. Є чимало слів, які власним звучанням нагадують дії, що номінують (*шурхотіти, шепотіти, цвірінькати, бренькати*). Такі слова кваліфікують як ономатопи. Л. Мацько вважає, що «виразною стилістичною особливістю звуконаслідувальних слів є їх звукозаписний характер» [7, с. 35–39, 37]. Адже за допомогою звуконаслідувальних слів можна не лише відтворити момент звучання, а й змалювати цілу звукову картину, передати звучання в просторі, відобразити його мелодійність або ритмічність, повторюваність

тощо: «*Повне застиглих пісень / Мовчить піаніно. – День...день... північна година*» (М. Рильський).

Значення ономатопів у поетичному мовленні підсилюється їх фонетичним оточенням: зазвичай звукову виразність слова підкреслюють сусідні алітерації та асонанси, фонічна антитеза, як, наприклад, у поезії О. Олеся: *Косять коси, Луг голосе, Косять, косять косарі, А в душі моїй співають, Срібло струн перебирають, Грають, грають кобзарі.*

Маємо з одного боку – посвист селянської коси як конкретної реальності, а з іншого – мрію ліричного героя, захоплення романтикою минулого. У подібних випадках звукопис будується на сполученнях ономатопів з фонетично подібними йому словами. Так, у приказці «*Від тупоту копит пил полем летить*» головне звуконаслідувальне слово «тупіт», а його фонетична виразність підсилюється алітераціями на /т/, /п/.

В. П. Ковальов наголошує, що «сутність звуконаслідувань полягає саме у звучаннях, які є в такому вживанні і формою, і змістом «слів», – і таких, які створюються в кожному конкретному випадку, і таких, які використовуються в мовленні традиційно» [5, с. 25]. Уведені в текст поетичного твору звуконаслідування посилюють його реалістичність, даючи змогу читачеві не тільки уявити, але й ніби почути те, що змальовує автор. У М. Рильського у вірші «*Звуки флейти чути на лужку...*» звуконаслідування є складовою частиною рефрену, який то відтворює звуки флейти, то душевні переживання ліричного героя: *Звуки флейти чути на лужку: Тіу, тіу, люлю, Місток повис через ріку, Вклоняючись гіллю. І по містку іде дівча – І я його люблю. Воно ж мене ніяк... Хоча – Тіу, тіу, люлю, Такий вузький отой місток, Далеко так земля... Озався на лужку смичок: Тілі, тілі, ляля!*

Таким чином, найбільший стилістичний ефект звуконаслідування дає у тому випадку, якщо звукове наближення слів підкреслює їх образність, підкріплює зміст тексту. Коли звуконаслідування народжується з самої теми, воно сприймається як природне і необхідне для вираження думки.

Виразально-зображальна функція звукопису пов'язана з тим, що символіка звуку може бути цілком прозорою і віддаленою (підтекстовою). Адже звукопис не обмежується змалюванням лише слухових вражень. Діапазон його виразальних можливостей значно ширший: він може відображати різноманітні за характером дії (енергійні, уривчасті, спокійні), відтворювати настрій і почуття ліричного героя: *Як смутно... Сухий очерет шелестить...(...) Дзвінке шелестіння бентежно біжить Та, все заміраючи, тихне... Шелеснуло... менше... неначе все диха... Знов тихо, мов руху ніде не було, Мов щиреє слово, що вирвалось тихо І каменем знову на серце лягло, Ніким не почуте... Мов десь загуло...* (Надія Кибальчич «Шелестіння очерету»).

У поезії тісно переплітаються слухові та зорові образи осені з настроєм смутку. Уривчасті фрази, фонетична організація мовлення

посилюють виразність слів, що змальовують переживання ліричної героїні. Органічний зв'язок звукопису зі змістом, єдність слова й образу надають мовленню яскравої експресії. Слід відзначити, що звукопис спирається як на повторення окремих звуків, так і на повторення однакових звукосполук: *Самотній, з журавлем колодязь Над полем журиється давно. Вмочає сонце в сонну потязь Золототкане полотно* (М. Драй-Хмара «М. Хвильовому»).

Під час зорового прочитання можна і не звернути уваги на звукові повтори, але під час прочитання вголос відчувається, що певні звукосполуки повторюються. У наведеному уривку на ненаголошену звукосполуку *жур* першого рядка відгукується наголошена звукосполука *жур* другого, а в четвертому рядку з першим перегукується українське повноголосне *оло*.

Зображальну функцію може виконувати не лише звучання слів, але й рух артикуляційних органів – подібне інструментування називають кінетичним. У поєднанні з іншими стилістичними прийомами інструментування поетичного тексту на приголосні, у творенні яких беруть участь зуби, отримує символічне значення: у самій артикуляції звуків угадується печаль та радість (посмішка): *Ситом сіє сиві струї Хтось химерний. Хмар хитон Розпростер на небі вітер. Слизько. Слізно. Сумно. Сон. Вимок ворон на воротах. Сльози сканують зі стріх. Ластівка пройшла, як стрілка. Сниться: Сяйво. Сонце. Сміх* (Роман Купчинський «Слота»).

У поетичному мовленні виражально-зображальні функції виконують різноманітні, навіть «неестетичні» звуки і звукосполуки.

Емоційно-експресивна функція звукопису полягає у смисловому виділенні відрізків поетичного мовлення, у наданні автором окремим відрізкам висловлення більшої чи меншої міри важливості. Експресивність за О. Селівановою, – це «ознака інтенсифікації значення слів за шкалою зменшення та збільшення різних денотативних і конотативних ознак, зокрема логічного змісту, оцінок й емотивності. Експресивність переважно пов'язується з різними видами оцінок й емоціями суб'єкта мовлення, виступає засобом увиразнення тексту й виявляється на різних рівнях мови, зокрема і фонетичному як не релевантні для мови зміни звуків, тип вимови, просодичні засоби, звукопис тощо» [8, с. 139-140]. Неповторний світ інтелекту, почуттів та емоцій, волі людини є невидимим для інших. Однак звукопис поетичної мови надає найбільше можливостей розкрити внутрішній світ автора для інших людей, вплинути силою своїх переконань чи почуттів на читача: *Тебе любить, усе забудь! Ти зрозуміла? Єднає нас єдина путь, Єдина сила* (М. Рильський).

Цікаву концепцію поетичної мови можна знайти в працях М. Бахтіна, який стверджував, що лише в поезії мова розкриває всі свої можливості, оскільки тут для неї існують максимальні вимоги: «... поезія немов віджимає всі соки з мови, і мова перевищує тут саму себе» [2, с. 32–44]. Емоційна сила поетичного мистецтва виникає не спонтанно. Це результат глибокої думки і почуття. Створюючи свій твір, поет враховує, як усе показане й

описане ним буде впливати на людей: *Сонце заходить, лідо леліє, У сріблі луни лагуна мріє, А гондоліре, краций Аполла, Пустився барков долів на море...* (Ю. Федькович).

Художню форму поданого уривка поетичного твору характеризують емоційно-експресивна виразність, пластичність вислову, невимушеність вірша, довершеність звукопису (алітерація на “л” і “р”). Як бачимо, українські поети уміють, за словами В. Базилевського, «смакувати звуком» [1, с. 195], уміють вони також і грати звуком, як-от: *Серденьку легко-легко, Бо прогнали сум далеко Дзеньки-бреньки. Лються, в'ються І сміються Дзеньки-бреньки, Різнотонні, Різnodзвонні, Солоденькі, Золотенькі Життьові брехеньки...* («Дзеньки-бреньки (поетичний жарт)» Г. Чупринка).

Звукопис також виконує важливу сміслову функцію в поетичному мовленні: підкреслювати важливі з логічного погляду слова, художні образи, мотиви, теми. Фонетична подібність допомагає поетові створювати і читачеві відшукати смислові зв'язки між словами – таким чином фонетика породжує думку. Саме звукопис допомагає зрозуміти глибинний смисл поезії «Серпневий прохолонув вар» М. Драй-Хмари. Її зміст – ніби опис серпневого вечора, але кінцівка: *Вдягає ніч жалобне рам'я. О, хто це раниць утлу пам'ять? День одгорів. Давно* – раптом переводить читача у внутрішній світ поета, переживання якого пов'язані з революційними подіями, які не дають спокою його пам'яті. Звукопис посилює логічні аспекти мовлення: фонетично виділені слова набувають у тексті особливої ваги, підкреслюючи змістову близькість, однорідність предметів чи явищ, підкріплюючи граматичні зв'язки слів у тексті: *Сонце зникало хмаряно На фіолетовому бруку І журилось марно І ждало грюку Після дощу* («Місто» Михайль Семенко).

Звукопис також може відігравати композиційну роль: надавати схожого звучання смисловим відрізкам поетичного мовлення і відмежовувати або протиставляти фонетично кожен новий поетичний образ: *Як дуже обридне сумне нарікання Моїх обезсилених темних братів, І праця селян, і довічне страждання, І торг невситуцих гучних городів. То тиша й самотність зеленого гаю Миліші мені од шумливого краю* («В гаю» Г. Чупринка).

У поданому уривку образ гамірливого міста з великою кількістю знедолених мешканців протиставляється образу спокійного затишного гаю, дисгармонії урбанізації протистоїть у звукописі гармонія природи. Таким чином, розвиток теми послідовно відображений в алітераціях і асонансах (так, початковий повтор звука /р/ змінюється переважанням звуків /ш/, /с/).

Як бачимо, на основі одних із найяскравіших зразків поетичного мовлення українських поетів початку ХХ ст. можна легко проілюструвати стилістичні функції звукопису, визначити їх особливості, роль у сприйнятті поезій читачем.

Складність і самодостатність, тонке світовідчуття, наскрізна інтелектуальність української поезії початку ХХ ст. виявляється в умінні

митців віднайти глибоко заховані культурні нашарування асоціативних зв'язків, завдяки яким розкривається, міниться барвами, перешіптується чи гуркотить, суне чи лине, бринить, пульсує крізь звукообрази, словообрази, тропи довершена гармонія української мови.

Література

1. Базилевський В. О. Логіка поезії / В. О. Базилевський // Базилевський В. О. І зав'язь дум, і вільний лет пера : [літ. - критич. статті, есе, студія одного вірша]. – К. : Рад. письменник, 1990. – 318 с.
2. Бахтин М. М. К естетике слова / М. М. Бахтин // Контекст. – М. : Наука, 1973. – С. 32–44.
3. Гадамер Г.-Г. Філософія і поезія (1977) // Гадамер Ганс-Георг. Герменевтика і поетика : Вибрані твори. Переклад з німецької. – К. : Юніверс, 2001. – С.119–127.
4. Гаценко І. О. Типологічні особливості звуконаслідувальних слів (на матеріалі української, російської та англійської мов) : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / І. О. Гаценко. – НАН України. Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К., 2003. – 19 с.
5. Ковальов В. П. Виразальні засоби українського художнього мовлення / В. П. Ковальов. – Херсон : ХМВ, 1998. – 125 с.
6. Мацько Л. І. Стилїстика української мови : [підручник] / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 426 с.
7. Мацько Л. І. Стилїстичні функції звуконаслідувальних слів / Л. І. Мацько // Культура слова : Республ. міжвід. збірник. – Вип. 22. – С. 35–39.
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2011 р.

УДК 811.161. 2'282

Ж. В. Колоїз

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА «НАЗВИ ОДЯГУ» В РОМАНІ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА «ЗАЛИШЕНЕЦЬ. ЧОРНИЙ ВОРОН»

Колоїз Ж. В. Лексико-семантична група «назви одягу» в романі Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон».

У статті досліджено структурно-семантичні особливості лексичних одиниць на позначення назв одягу, з-поміж яких виокремлено узагальнені (родові) та конкретні (видові); останні диференційовано залежно від функціонального призначення предметів, які вони позначають, на: а) назви головних уборів; б) назви власне одягу; в) назви взуття; з'ясовано прагматичний потенціал стилістично обмеженої лексики в конкретних мовленнєвих ситуаціях.

Ключові слова: лексико-семантична група, назви одягу, сема, стилістичні особливості, значення.

Колоиз Ж. В. Лексико-семантическая группа «названия одежды» в романе Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон».

В статье исследуются структурно-семантические особенности лексических единиц на обозначение названий одежды, среди которых выделяются обобщенные (родовые) и конкретные (видовые); последние дифференцируются в зависимости от функционального назначения обозначающих предметов на: а) названия головных уборов; б) названия собственно одежды; в) названия обуви; анализируется прагматический потенциал стилистически ограниченной лексики в конкретных речевых ситуациях.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, названия одежды, сема, стилистические особенности, значение.

Koloyiz Z. V. Lexical-semantic group "the names of clothes" is in the novel of Vasyl Shklyar "Zalyshenez. Chornyi Voron"

The article deals with the structural-semantic features of lexical units that mark the names of clothes. The generic and concrete categories of names are distinguished. Other names are differentiated in accordance

with functional using of items that mean: a) the names of head-dresses; б) the names clothes; в) the names of shoes. The pragmatic potential of the stylistically limited vocabulary is found out in concrete speech situations.

Key words: lexical-semantic group, names of clothes, seme, stylistic features, meaning.

Серед тих специфічних проблем, які постають перед письменниками, представниками художньо-історичного жанру, неабиякої майстерності вимагає репрезентація культурно-побутового колориту епохи, відображення тих чи тих фрагментів об'єктивної дійсності. Авторів доводиться вибирати з-поміж усього розмаїття такі засоби художнього розкриття історичного минулого, які сприяли б адекватному та рельєфному відтворенню особливостей зображуваної епохи. Це досягається передусім широким уведенням у канву художнього твору маркованої лексики, яка характеризує різні сторони суспільного, політичного та культурного життя народу, його побут та звичаї. Така лексика маніфестує класову структуру, соціальний стан, місце людини в суспільстві, суспільні взаємини тощо.

Для відтворення історичного минулого, маніфестації матеріальної і духовної культури народу досить активно «експлуатується» стилістично обмежена лексика. На сучасному етапі розвитку лінгвістики зростає наукове зацікавлення цією групою слів як у лінгвістичному, так і в історичному та в культурологічному планах. Для достовірного відображення історичних подій, створення живих, реалістичних образів, героїв минувшини письменникові недостатньо вивчити епоху, час, місце, умови, у яких розгортаються події. Необхідно знайти адекватні мовленнєві засоби, оскільки принцип історизму художнього відображення передбачає не тільки історично правильне розкриття ідеї, але і точне – у мовному вираженні – її художнє втілення.

Новий роман Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон», над яким автор працював майже тринадцять років, скрупульозно вивчаючи документальні видання, зокрема й документи Галузевого державного архіву СБУ, отримуючи консультативну підтримку істориків, демонструє не лише одну з найдраматичніших сторінок нашої історії – повстанську боротьбу українців проти окупаційної влади у 1920-х роках, але й розмаїтє лексико-фразеологічне багатство мови, слова, що репрезентують закодований у них дух історичної пам'яті, духовні цінності і символи нації.

У ньому знайшли відображення національні звичаї та традиції, які супроводжують людину протягом усього її життя, пов'язані з появою на світ білий (*А коли вона поклала вже розвереджену і нетерплячу дитину в ночви, то, купаючи її та скроплюючи свяченою водою, приказувала, як пописаному: «Будемо нашого хлопчика золотом-сріблом обсіпати, від усякої напасті захищати. Будемо нашого козака святою водичкою мити, від бісиці боронити. Щоб лукава бісиця, юдина жінка, не підмінила дитину, поки будуть хрестини...»* [9, с. 141]) і відходом у засвіти (*...Боже духів і всякої плоти, Ти смерть подолав і диявола знищив, і життя світові Твоєму дарував – Сам, Господи, упокой душу усопшого раба Твого Веремія*

на місці світлім, на місці квітучім, на місці спокійнім, звідки втекла болізнъ, печаль і зітхання; всяке прогрішення, вчинене ним словом або ділом, або помислом, як благий і чоловіколюбець Бог, прости, бо немає чоловіка, що жив, а не згрішив би... Після короткої відправи труну опустили в яму, кинули зверху по жмені землі й засипали могилу <...> цього разу він завважив із подивом, що отець Олексій не тільки вкоротив молебень, але й не опечатав могилу... [9, с. 8–9].

Лексичний склад мови роману неоднорідний, передбачає велику кількість узуальних одиниць, що використовуються за різних умов і з неоднаковою метою, розгалуженими та неоднозначними стилістичними настановами. На тлі загальноновживаної лексики яскраво вирізняються слова, які перебувають «поза основним фондом» [8, с. 216] і є стилістично маркованими. 3-поміж стилістично обмеженої лексики вирізняють розряд так званої побутової, або специфічно побутової [5, с. 145]. Це передусім назви будівель та їх частин (*Так собі міркувала Ганнуся, стоячи біля причілка хати, аж поки вгледіла на вершечку акації чорного ворона* [9, с. 24]; *Ганнуся зійшла на приступку, яка так заскрипіла, що в неї похололо всередині* [9, с. 47]; *Такі балачки виводили мене з терпіння. Одного разу змучені, голодні, вимоклі на дощі, ми верталися до Лебединського лісу після невдалого нападу на гамазей торфової виробки біля Іванової Гаті й залізли в клуню перепочити та обсушитися* [9, с. 69]; *Вогонь перекинувся зі стріхи на повітку, на хлів, саж, пасіку* [9, с. 148]; *За непу розхазяйнувався на всю губу – на його обійсті була й клуня, й повітка, і загорода для худоби, і навіть копанка з карасями* [9, с. 238]); назви хатнього начиння (*Серед кімнати стояла широка дубова кухва, наповнена до половини брунатною купіллю, від якої сходить гарячий трав'янистий дух* [9, с. 13]; *З пільми поволі почали проступати обриси звичайного льоху – з діжками, кадобами, суліями, глечиками та іншим начинням, але те, що він побачив у кутку, штовхнуло його в самісіньке серце* [9, с. 88]; *Чикирда подав йому глечика з ряжанкою. Ходя взяв його за вушко, наче то був не трілітровий жбанок, а звичайний кухлик, заглянув у нього, як сорока в кістку, нюхнув приплюснутим носом і почав хлебтати* [9, с. 127]; *Ворон добре знав його господаря, заможного удівця Онисима Ляца, який завжди приймав хлопців із лісу, не шкодував для них ні курей, ні яєць, ні сала, а мед зі своєї пасіки давав цілими цebraми* [9, с. 146]); назви харчів та напоїв, їхніх вимірів (...штабс-капітан Чорновус (уже Чорновус) замовив для панн шампанське «Абрау», для панів офіцерів – *карафу житнівки, попросив принести кав'яру, доброї смаженини і ще всякої всячини* [9, с. 33]; *Виклала перед Вороном смажену курку, півпаляниці, журавель горілки, не забула й михайлика та сільничку* [9, с. 158]; *Хлопці принесли кавунів і доброї калганівки, вип'ємо по чарупині* [9, с. 176]; *Жив він біля водяного млина над тим-таки Гнилим Тікичем, і видно було, що це оселя мірошника, бо на сніданок їм подали все борошняне: вареники, галушки, гречаники, потапці.*

Охтанась і коням щедро всипав вівса, а для гостей до всього поставив на стіл карафу горілки [9, с. 213]; *На столі, застеленому білою скатеркою, стояла карафка полинівки, пляшка червоного вина, у парі з паляницею лежав шмат доброї солонини, стояв ще горщик з печенюю і – звідки отець Олексій знав мої примхи? – глек непочатої ряжанки, затягнутої зверху апетитною брунатною кіркою* [9, с. 224–225]; засобів пересування (*Вони під'їхали чотириколісною бричкою до хати – це край села, біля Кривого Узвозу, де жили Веремієва мати та його молода дружина Ганнуса* [9, с. 22]; *Марнота над марнотами, все намарне, – думав ворон, дивлячись услід бричці, яка віддалялася від Кривого Узвозу* [9, с. 24]; *Жаль було залишати в лісочку «пірса», проте їхати битими шляхами нам не годилося, а для лісу цей тарантас не підходив* [9, с. 29]; *Хтось, будучи, верхи поїде, а ми, кілька душ, із кучером покотимо на фаєтоні, щоб декому в носі закрутило* [9, с. 56]; *У них справді була припасена для такого діла ресорна бричка з відкидним верхом, на якій їздив покійний смілянський начміл Косовороткін* [9, с. 56]; *До полудня, коли мали розпочатися врочистості, набрякле хмарами небо вже погуркувало передгроззям, однак крізь браму цукроварні раз у раз проїздили брички, бідарки, підводи, верхівці й зупинялися на подвір'ї ближче до клубу, де їх зустрівач мідним ревом оркестр* [9, с. 57]) тощо. Відображаючи здебільшого селянський побут, представлені лексеми демонструють виразні стилістичні особливості: на одних із них лежить відтінок розмовності (*причілок* – «бокова стіна будинка» [1, с. 958]; *приступка* – «східець» [1, с. 951]; *чарупина* – «чарчина» [1, с. 1371] і т. ін.), інші – отримали статус застарілих (*гамазей* – «будівля для зберігання зерна, борошна» [1, с. 172]; *карафа* – «графин» [1, с. 416]; *кав'яр* – «ікра» [1, с. 409] і т. ін.). Подекуди проілюстровано здатність тієї чи тієї лексеми вступати в парадигматичні та синтагматичні відношення (пор.: *чотириколісна бричка* – «легкий візок для їзди, іноді з відкритим верхом» [1, с. 63]; *тарантас* – «чотириколісний візок на довгих розворах для далекої дороги» [1, с. 1231]; *фаєтон* – «легкий чотириколісний екіпаж із відкритим верхом» [1, с. 1313] і т. ін.; *сулія* – «велика пляшка; бутель» [1, с. 1214]; *карафа (журавель) (горілки, житнівки, калганівки, полинівки* тощо) і т. ін.). Звертає на себе увагу те, що жоден зі словників не кодифікує значення звукового комплексу *журавель*, представленого в контексті. Очевидно, ідеться про посудину, у якій зберігалася відповідна рідина. Перенесення відбулося за зовнішньою схожістю (пор.: *журавель* – «великий перелітний птах із довгими ногами, шиєю і прямим гострим дзьобом» і «пляшка з довгою тонкою шийкою»).

Проте, зауважимо, найсолідніше представлена в мові історичного роману лексико-семантична група «назви одягу». Такі лексеми репрезентують не лише побут повстанців, але й їхніх опонентів, демонструють відповідні лексико-семантичні особливості та потужний

прагматичний потенціал, дослідження яких, власне, і стало метою нашої наукової розвідки.

Побутова лексика, зокрема й окресленої лексико-семантичної групи, вже неодноразово була предметом наукових студій лексикологів, діалектологів, істориків мови (Ф. Бабій, Л. Батюк, Г. Войтів, В. Горобець, Г. Гримашевич, П. Гриценко, К. Матейко, Г. Миронова, М. Никончук, І. Ощипко та ін.) [2; 3; 4]. І це цілком закономірно, адже, як справедливо наголошує Г. Войтів, «Історія номенів групи «одяг» викликає зацікавлення не тільки тому, що лексико-семантична система, а отже й окремі тематичні та семантичні об'єднання слів належать до найменш вивчених рівнів української мови. Інтерес до цього лексичного об'єднання визначається належністю назв одягу до лексики, тісно пов'язаної із одним з найрухливіших елементів матеріальної культури, що робить цю макрогрупу динамічною та стійкою і дуже цікавою з погляду дослідження кількісних та якісних змін, які можна простежити і в діахронії, і на синхронному зрізі» [2, с. 210].

У мові роману «Залишенець. Чорний Ворон» представлено як 1) узагальнені (родові) назви на позначення сукупності речей, якими покриває своє тіло людина (*Серце підказувало їй, що Веремій живий, інакше чого б ото замість небіжчика клали в труну лише його **одяг?** – така омана була для неї незрозумілою і навіть зловісною [9, с. 24]), так і 2) конкретні (видові), що диференціюються передусім залежно від функціонального призначення предметів, які вони позначають. Наприклад: *У Лисячій балці, недалеко від Мокрої Калигірки, його перестріли козаки Семена Гризла і привели до отамана – перевірити, хто такий. Кременезний, хоч і приземкуватий, Гризло здивував насамперед своїм **убранням**: синій **жупан**, розшитий жовтими позументами, **шаровари**, козацька **шапка-бирка**, з-під якої над чолом стриміло пасмо русявого чуба [9, с. 38]* (пор.: **убрання** – «сукупність предметів, виробів із тканини, хутра, шкіри та ін., якими одягають, закривають тіло; одяг» [1, с. 1282] співвідноситься зі словами **жупан**, **шаровари**, **шапка-бирка** як загальне / часткове, родове / видове). Таке ж узагальнувальне значення отримують лексеми **виряд**, **обмундирування**, **форма**. Причому вони здебільшого мають при собі атрибутивні поширювачі, які вказують на належність, колір, призначення тощо. Наприклад: *Ще не доїхав до умовленого місця, як побачив трьох верхівців – Миколу Сильвестрова і двох чоловіків у **червоноармійському виряді** [9, с. 167]* (пор.: **виряд** ← *виряджатися* – «гарно, пишно вбиратися, причепурюватися або одягатися в незвичний одяг» [1, с. 109]); *Гамалій ще трохи почмихав, покрутив носом, а потім таки здався: добре, спинить одного, але без крові – **червоноармійське обмундирування** відберіть, зброю, харчі, а людей не чіпайте [9, с. 202]* (пор.: **обмундирування** – «комплект форменого одягу» [1, с. 645]); – *Я на тебе надіюся, Вовкулако. Зодягніть **червоноармійські форми**, прапора не бери, не дурій [9, с. 180]**

(пор.: **форма** – «спеціальний однаковий за кольором, кроєм та іншими ознаками одяг для осіб певної категорії» [1, с. 1328]). Проілюстровані контексти засвідчують активне використання атрибутивних супровідників для узагальнених назв одягу на зразок *червоноармійський* (-а, -е). Однак значення атрибутивного поширювача іноді маніфестується й у вигляді тих чи тих кольороназв: *Потім звів погляд на незнайомців: один із них, зодягнутий, як продзагонівець, у брудно-зелену форму, дивився на Гупала з такою щирою цікавістю і захопленням, що йому стало ніяково* [9, с. 167]. У такому разі прикметник не лише конкретизує колір форми, але й увиразнює значення субстантивно-атрибутивного словосполучення загалом: **брудно-зелений** ← *брудний* і *зелений*, де *брудний* – «сірувато-мутний; перен. який викликає моральну огиду, осуд; огидний, мерзенний» [1, с. 64].

1. Узагальнені назви одягу можна диференціювати за параметрами буденний / святковий. Для номінації буденного одягу використано узагальнені назви, що маніфестують виразні стилістичні особливості: *Ворон та Вовкулака поскидали з себе намоклі лахи, Меланя занесла їх до печі сушитися* [9, с. 239], де *лахи* – «розм. те саме, що *лахміття*; дуже старий, подертий одяг» [1, с. 482]. Найменування відповідного поняття репрезентується й описово, перифрастичним зворотом: *Саме була неділя, базарний день, і Чорновус, перевдягнувшись у жебрака, теж сховався у містечко, яке трохи знав* [9, с. 39] (пор.: **жебрак** – «людина, яка живе з милостині; старець» [1, с. 273] ← *дуже бідна людина* ← *людина, одягнена у старий, подертий одяг*). Щоправда, деякі з аналізованих назв у межах конкретної мовленнєвої ситуації отримують додаткові конотативні характеристики. Наприклад: *Всі як один були перевдягнуті в будьонівське манаття, а Вовкулака їхав попереду ще й з червоним прапором* [9, с. 52] (пор.: **манаття** – «зневажл. поганий одяг; лахміття» [1, с. 508]; утім, атрибутивний поширювач **будьонівське** свідчить про те, що, власне, акцентовано не на старому, подертому одязі, а на одязі людей, які загалом отримують негативну оцінку й автора, і літературних персонажів). Це саме спостерігаємо й у контексті *Але я не червоний комісар. Я такий, як і ти, пане отамане. Хіба тобі ніколи не доводилося перевдягатися в їхні шмаття?* [9, с. 259] (пор.: **шмаття** – «дрантя, лахміття» [1, с. 1401]; **їхні шмаття**, тобто **шмаття** (одяг) червоних комісарів). І в першому, і у другому разі йдеться про перевдягання повстанців задля реалізації поставленої мети у форму своїх непримиренних ворогів, окупаційної влади; стилістично нейтральні лексеми поступаються місцем тим, що вирізняються потужним прагматичним потенціалом.

Номінацію святкового одягу забезпечують спеціальні конкретизатори, як-от: *святковий, вихідний, парадний* і т. ін.: *...гостролиций сотник Бойко в парадному виряді австрійського офіцера з хрестами (теж австрійськими) на грудях і дерев'яним києм-булавою у правій руці...* [9, с. 122]; *Була ще «святкова одіж», але ми її берегли на особливий вихід* [9, с. 361]; *Потім*

вони по черзі підстригали одне одного, голилися, приміряли **«вихідне» вбрання**, тамуючи якесь дурне хвилювання... [9, с. 363] тощо.

Загальноприйнята класифікація конкретних (видових) назв одягу відсутня. Систематизація фактичного матеріалу здійснюється за різними параметрами і залежить певною мірою від того, який зміст вкладає той чи той науковець у витлумачення самого поняття «одяг». Звідси, відповідно, і виокремлення такої лексико-семантичної групи, як «назви одягу та взуття» [8, с. 214; див. також: 3; 4], що знайшло відображення й у мові роману. Наприклад: *Окрім одягу та взуття, ми взяли тоді десяток револьверів, а рушниці сховали в Чуті, бо своїх мали вдосталь* [9, с. 204]; *Вчора в Мокрій Калигірці більшовики розстріляли сорок наших людей та ще й повісили шістьох жидів, які шили нам одяганку і чоботи* [9, с. 38].

З огляду на те, що в сучасній українській літературній мові за лексемою *одяг* закріпилося основне значення – «сукупність предметів, виробів (із тканини, хутра, шкіри), якими покривають тіло» [1, с. 663], де під *тілом* розуміють «організм людини загалом з його зовнішніми і внутрішніми проявами» [1, с. 1249], логічно, вважаємо, розглядати назви взуття в межах лексико-семантичної групи «одяг». Тим паче, що іноді і сам контекст ілюструє широке витлумачення названого поняття: *Мали ми про запас харчі, овес для коней, децю з одягу, запасся я, звісно, і грішми – советськими, миколаївськими та польськими марками* [9, с. 250]; *Оспалий чоловік в одязі залізничника, тільки форменого кашкета бракувало, сказав, що все залишається так, як було домовлено* [9, с. 210].

2. Конкретні (видові) назви одягу, якими послуговується В. Шкляр, слід диференціювати залежно від функціонального призначення предметів, які вони позначають, на такі типи: а) назви виробів, використовуваних для носіння на голові, або назви головних уборів; б) назви виробів, використовуваних для носіння на тулубі (корпусі), або назви власне одягу; в) назви виробів, використовуваних для носіння на нижніх кінцівках, або назви взуття. Лексеми всіх трьох тематичних розрядів зазвичай протиставляються за семами *чоловічий / жіночий*, не є однотипними щодо походження, структурно-граматичних та функціонально-стилістичних особливостей.

2. 1. Назви головних уборів, призначених для використання жінками, репрезентовані передусім звуковими комплексами *хустина (хустка)*. Наприклад: *Увечері після заходу сонця Ганнуся низько запнулася хусткою, щоб менше хто її впізнавав, як зустрине когось, нап'яла стару свиту, взяла розтоптані чоботи – бабуся та й годі...* [9, с. 44] (пор.: *хустка* – «шматок тканини або трикотажний виріб переважно квадратний, який пов'язують на голову, шию, напинається на плечі»; пол. *chusta, chustka* [7, т. 4, с. 462]). Сема *жіночий*, відсутня в поданому витлумаченні, реалізується в межах контексту, як-от: *Той прийшов сюди в жіночому вбранні, насунувши хустку на «сліпи», а тепер був у червоноармійському в'язі, в кашкеті,*

під який заховав косичку [9, с. 290] (пор.: жіноче вбрання ↔ хустка); – Нам немає коли з вами розбалакувати, – зриваючи з голови **хустку**, сказав уже своїм голосом Вовкулака, і лиш тепер було видно, як йому не пасує **баб'ячий одяг** [9, с. 290] (про.: хустка ↔ баб'ячий одяг). Аналізована лексема супроводжується переважно атрибутивними поширювачами, що вказують на колір, якість, матеріал і т. ін. Наприклад: Вони вдвох випивали по чарці, до столу підтюпцем дріботіла заклопотана Бениха, по-чудернацькому закутана в **чорну хустину** так, що стирчали рожеві вуха... [9, с. 39]; Паніматка – тиха та боязка жіночка в **чорній**, запнутій до самих очей **хустині** – напрочуд швидко й води загріла скупати дитину... [9, с. 256]. Чорний колір асоціюється з тяжким, безпросвітним, безрадіним життям (за народними звичаями, чорну хустину пов'язують тоді, коли перебувають у траурі). До того ж, як свідчить фактичний матеріал, жодного разу не йдеться про те, що хтось пов'язує хустину; здебільшого в неї закутуються, запинаються, закушкуються тощо, нібито намагаючись сховатися від усіх проблем тогочасної дійсності: Та ось одного дня влетіла до них у хату не по літах метка Танасиха, заломила на грудях руки й, хитаючи з боку набік **закушканою в три хустки головою**, ще з порога залементувала [9, с. 108]. У контекстах на зразок Ярка я ніс на грудях у перев'язаній через шию **грубій хустці**, а за спиною в мене ще був наплічник... [9, с. 271]; Квоччина сестра, плачучи, спорядила Вовкулаку з дитиною в дорогу – замотала Ярка в чисту пелюшку, потім зав'язала у **вовняну хустку** так, що Вовкулака міг почепити дитину на шию і везти її, як у колісці [9, с. 200] представлено назви жіночих головних уборів, які за вимушених обставин змінюють своє функціональне призначення.

Назви головних уборів, призначених для використання чоловіками, представлені звуковими комплексами **шапка**, **бріль**, **картуз**, **папах**, **кашкет**, **безкозирка**, **будьонівка** тощо. Найбільш нейтральним у стилістичному плані, очевидно, слід кваліфікувати слово **шапка** – «чоловічий головний убір» [10, т. 4, с. 406] (пор.: «головний убір (переважно без полів, м'який, теплий)» [1, с. 1389]). Наприклад: У Василя впала з голови **шапка**. Він підняв її і надів на Ходю [9, с. 362]. Значення, яке фіксує тлумачний словник, підтверджується низкою контекстів, де вказується на матеріал, з якого вона виготовлена: Сутяга, сидячи під дубом, сперся на стовбур і тихенько похропував. Голова йому впала на груди, **бараняча шапка** з'їхала низько на лоба [9, с. 316]; Мені ще нічого, я в чумарці та **білій баранячій шапці** (кінець довжелезної шаблі їде на коліщатку), а Тіна в тоненькій рожевій сукні [9, с. 373] тощо. Для уточнення того чи того різновиду шапки використовуються прикладкові словосполучення, між компонентами яких встановлюються апозитивні відношення: ...козацька **шапка-бирка**, з-під якої над чолом стриміло пасмо русявого чуба [9, с. 38] (пор.: **бирка** – «овеча шкура; смушок» [1, с. 49], тобто **шапка-бирка** – «смушева шапка»); – Але на весну вони

повернуться, і не сумлівайтесь, – знов увернув дідок і хвацько підбив пужалном свою **шапку-вушанку** ще вище на лоба [9, с. 99] (пор.: **вушанка** – «зимова шапка з вухами, боковими частинами, що закривають вушну раковину» [1, с. 167]); *Він приїхав до нас, як справжній козак, на доглянутому чалому коні, при зброї, у завеликій смушевій **шапці-кубанці** зі шкіряним верхом, яка часто з'їжджала йому на очі* [9, с. 310] (пор.: **кубанка** – «невисока смушева шапка з пласким верхом із тканини або шкіри» [1, с. 470]). Впадає в око те, що автор проводить чітку межу між назвами так званих повстанських і формених головних уборів: *У тій коловерті вони загубили тільки Воронову **смушеву шапку**, за якою тепер він дуже шкодував, не так за самою шапкою, як за **чорним шликом**, на котрому було вишито два слова дівочою рукою: «Вертайсь росою»* [9, с. 15]; *На одній із них Ліда побачила свою бабусю-козачку – молоду, при шаблі, у **смушевій папасі з довгим шликом**. Поруч стояв бородатий чоловік у **білій баранячій шапці**, оперезаний портупелями* [9, с. 380]; *Знайшли, роздовбали вже мерзлу землю і таки докопалися до труни, відкрили її, та замість небіжчика знайшли тільки **бриля**, вишиванку й оту глумливу записку* [9, с. 138]; *У передку воза, запряженого парою мишастих коників, сидів дідок у **шапці-вушанці**, по боках, звисивши ноги з полудрабків і притримуючи на колінах рушниці, тряслися на вибоїнах два міліціонери в шинелях і **картузах з червоними околишами*** [9, с. 98]; *Із чорного легковика вилізло троє – зодягнуті в рудо-зелене сукно, у **високі важкі картузи**, по боках теліпалися планшети* [9, с. 286]; *Ворон весело подивився на хом'ячка, нахилився і враз насунув йому **міліцейського кашкета** на носа* [9, с. 100]; *Крім того, на мені була шинеля з комісарськими петлицями та **формений кашкет із червоною пентаграмою на околиші**, який трохи муляв стрижену голову* [9, с. 249].

Лексеми **шапка**, **папах**, активно використовувані для позначення назв головних уборів повстанців, доволі часто трапляється в супроводі найменувань відповідних елементів, деталей, зокрема звукового комплексу **шлик** («іст. конусоподібний верх шапки (переважно з тканини), який звисав донизу» [1, с. 1400]), що, у свою чергу, як і назви самого головного убору, конкретизувався різними означальними компонентами (*довгий, чорний, блакитний* і т. ін.). Наприклад: – *Вороне, ти живий? – почувся голос, а за тим голосом із вільшини вплив вершинок на легкому, як тінь, коні, при шаблі, у короткому козушку й **сивій високій шапці з блакитним шликом*** [9, с. 19]; *Він і не зоглядівся, як у повітрі майнула **сива папах** з **блакитним шликом**, і Ворон випростався у стременах майже на повен зріст, аби її упіймати* [9, с. 21] (пор.: **папах** – «висока хутряна чоловіча шапка, звичайно з суконним верхом» [1, с. 703]). Особливості крою **папахи** маніфестуються прикметниковими конкретизаторами на зразок *високий, глибокий* і т. ін. Наприклад: *Що було насправді могутнім у Досі, то це її довга розкішна коса, яку непросто було схвати навіть у **глибокій***

папасі, – Дося запровадила під *шапку* свій скарб по-факірському якимось особливим фасоном... [9, с. 19]; Це був Дядюра. Через *високу папаху* і довгу бороду його голова здавалася більшою, ніж у коня [9, с. 236]. Назвою найпростішого головного убору, який характеризує принаймні одного з повстанців, є, безумовно, лексема *бриль* – «головний убір із широкими крисами» [1, с. 63] (пол. *bryl* < італ. *ombrello* – «парасолька, покриття над чимось» [7, т. 1, с. 177]). Іноді значення аналізованого слова витлумачується як «капелюх, здебільшого солом'яний» [6, т. 1, с. 257], що, власне, засвідчується й контекстуально: *Надворі холодно, а він, біднесенький, босий і в солом'яному брилі* [9, с. 65]; *Він лежав на запряжених добрими кіньми санях – босий, простоволосий, у закривавленій вишиванці і споднях, тільки для більшої переконливості, що це таки Веремій, біля нього поклали ще й солом'яного бриля, хоча надворі стояв мороз* [9, с. 108].

Проілюстровані в наведених вище контекстах лексеми *картуз*, *кашкет* сприймаються як абсолютні синоніми (*картуз* – «те саме, що *кашкет*» [1, с. 419]; *кашкет* – «головний убір, шолом»; з пол. *kaszkiet* < фр. *Casquette*, що є зменшеним від *casque* – «шолом, каска» [6, т. 2, с. 411]). Їхню належність до форменого типу одягу засвідчують спеціальні поширювачі: *кашкет (картуз) (міліцейський, формений, з червоними околицями, із червоною пентаграмою на околиці тощо)*. Подекуди та чи та сема актуалізується лише в межах контексту: *Супроводжував нас червоний курсант, мовчазний, трохи розгублений нашим парадним виглядом хохол у рудому кашкеті з надламаним козирком* [9, с. 122] (пор.: *кашкет* – «чоловічий головний убір із козирком» [1, с. 422]). І навпаки, конкретна мовленнєва ситуація може й, так би мовити, спростовувати необхідність певного семантичного елемента: *Сльози навсправжки котилися по його щоках і не давали до пуття роздивитися на красиву тьотю в шкіряному кашкеті, таку поважну та пишну, наче вона була тут старша над чоловіками...* [9, с. 317] (у такому разі сема чоловічий втрачає свою актуальність). За умови ситуативного перенесення назви головного убору на назву особи (*кашкет* → *особа, що його носить*) відбувається семантична модифікація: *Василинка сказав, що на них посунула чи не сотня «червоних кашкетів», та поки що їх удалося спинити* [9, с. 345] (пор.: *червоний кашкет* ← *особа в кашкеті з червоним околицем*). Червоні кашкети уособлюють представників радянської (окупаційної) влади й протиставляються білим безкозиркам царської армії: *Розсунулася завіса, на сцені з'явився... солдат ще аж тої давньої-давньої царської армії, у білій безкозириці, білих штанах і синьому мундирі з червоними відлогами* [9, с. 59].

Стилістично значущою в історичному романі є лексема *будьонівка* – «вид військового головного убору», запозичена з російської мови, пов'язана з прізвиськом Маршала Радянського Союзу Будьонного [6, т. 1, с. 280]. Негативно оцінне значення забезпечується, з одного боку, атрибутом

рогатий (*рогата будьонівка* ← *рогата шапка* ← *шапка з гострими кінцями, схожими на роги*): ... згодом сюди прийдуть інші люди, вони телотатимуть нетутешньою мовою, чужі, рогаті, себто в **рогатих шапках-будьонівках** [9, с. 9]; *Момоти сторопіли ще дужче: отакої!* – *козаки виявилися москалями, а москалі в рогатих будьонівках* – *козаками* [9, с. 117]; з іншого, – атрибутом ганчір'яний (*ганчір'яний* ← *ганчірка* – «зневажл. про зношений, старий одяг» [1, с. 173]): *Денис Гупало, який сховав свого піваршинного оселедя під ганчір'яний будьонівський шолом, навіть почав переконувати Загороднього, що тут щось нечисте, що Завірюха заведе їх під дурного хату, однак Ларіон затявся: розтовкмач мені, що тут не так, і тоді я тебе послухаюся* [9, с. 205]. Увиразнення відбувається й за рахунок уведення в мовленнєву ситуацію інформації про інші обов'язкові елементи відповідного головного убору: *Отож головний черкаський «бебех» Яша Гальперович сміливо, з вітерцем і форсом вирушив у відкритому американському «пірсі» на Кременчук, і так не дуже далеко й заїхав, як за Худоліївкою вигулькнуло йому назустріч кілька кіннотників у рогатих шапках-будьонівках з величезними ганчір'яними зірками на лобі* [9, с. 25]. Величезні ганчір'яні зірки на лобі сприймаються повстанцями як тавро всього гріховного, того, що суперечить певним нормам, загальнолюдським цінностям. Напевне, у їхній уяві виникав образ рогатого чорта, посланця диявола, що, за біблійним свідченням, з'явиться незадовго до встановлення Царства Божого на землі і зобов'язуватиме людей поставити на лобі печать як свідцтво свого визнання.

2. 2. Назви виробів, використовувані для носіння на тулубі (корпусі), або назви власне одягу, вирізняються з-поміж інших конкретних (родових) назв не тільки кількісно, але і якісно. У межах окресленого типу спостерігаються як інтегральні, так і диференційні ознаки, що уможливило подальшу систематизацію фактичного матеріалу. Усе розмаїття назв власне одягу, засвідчених у романі, об'єднується в такі підтипи: а) назви натільного одягу; б) назви поясного одягу; в) назви верхнього одягу.

З огляду на семантику слова *натільний* до першого підтипу варто зараховувати назви, які позначають речі, зодягнені безпосередньо «на тіло». Серед них найпоширеніша лексема *сорочка*. У тексті роману вона використовується для номінації жіночої / чоловічої натільної білизни (пор.: у сучасній літературній мові і для номінації жіночого / чоловічого одягу, який надягають поверх білизни [1, с. 1162]). Наприклад: *Сядь, поговоримо, – сказав Ворон, трохи ніяковіючи від того, що, знявши сорочку, виставив напоказ свої шрами – ліворуч на грудях багріла така страшна згоїна, ніби з нього виймали серце. Дося сіла на моріжок, напнувши на коліна сорочку, міцно обняла свої ноженьята і якось боязко, ніби крадькома, подивилася йому в очі* [9, с. 350]; ...коли вона, застібнувшись і підкотивши рукави, дозволила Воронові подивитись на неї, він так само побачив усе, що ховалося під *сорочкою*... [9, с. 350]; Вони поклали Коляду на ліжко, Ворон

розстебнув на ньому чумарку, задер закривавлену (хоч викрути) **сорочку** [9, с. 238]. Для конкретизації значення проілюстрованого слова, зокрема для актуалізації семантичних параметрів: а) *натільна*; б) *білизна*, автор десь-інде послуговується словосполученням **спідня сорочка**: *Тиміш Компанієць по-московському тямив не дуже, тож подумав, що скоморох визвірівся до нього, і, не зволікаючи, ще раз стрельнув трійчаткою – її олов'яний крайок зацідив скоморохові в голову, той упав непритомний, навіть не охнувши, і кров – таки кров – дзюрком полилася йому на **спідню сорочку** [9, с. 203] (пор.: **спідній** – «який міститься внизу; нижній; який надягають під убрання (про білизну)» [1, с. 1171]).*

Лексема **сорочка** подекуди отримує атрибутивний поширювач, що вказує чи то на колір (*Тільки прийшла вона не в **білій сорочці**, а в коротенькому кошушці, хоч надворі стояло літо* [9, с. 112]), чи то на довжину, коли йдеться про жіноче вбрання (*Ось і тут, у цьому попівському домі, він щоночі уявляв собі, як приходить до нього в **довгій білій сорочці** попівна, хоча ні разу її не бачив* [9, с. 87]), чи то на матеріал, з якого виготовлено виріб (*Він зняв із себе **парусинову сорочку** – вже невідомо якого кольору була та заношена **сорочина**...* [9, с. 350] (пор.: **парусиновий** ← *парусина* – «груба, цупка льняна або напівльняна тканина» [1, с. 708]). Слово **сорочина**, репрезентоване в останньому контексті, відрізняється від слова **сорочка** стилістичним забарвленням, відтінком розмовності. Таким же стилістичним відтінком характеризується і лексема **льоля**, використовувана для позначення дитячої натільної білизни. Наприклад: *Увечері Євдося викупала дитину, зодягла її в чистеньку **льолю**, яку сама пошила з мануфактурної байки, напоїла козиним молоком, розведеним настоєм парила й меліси, і вклала у тверде дерев'яне ліжко, на якому спала й сама* [9, с. 219].

До аналізованого підтипу належить також і слово **вишиванка** – «розм. вишита сорочка» [1, с. 120]. Українська вишита сорочка (здебільшого червоно-чорною мережкою) є для повстанця символом порядності, любові, святковості, окремішності, волі, щасливої долі, родової пам'яті і т. ін. Можливо, саме тому символічний образ вишиванки неодноразово присутній у романі: *Він у брилі, в закривавленій **вишиванці**, шароварах і босий* [9, с. 66]; *Він стояв у повен зріст, притулившись спиною до стіни конюшні, стояв роздягнутий, босий, простоволосий, лише закривавлена **вишиванка** та білі spodні прикривали його від холоду* [9, с. 67]; *Вона вільно спадала з-під бриля і зашморгувалася на шиї. Нижче, з-під розхристаної свити отамана, виглядала червоно-чорна мережка **вишиванки*** [9, с. 340].

Окремий підтип становлять назви так званого поясного одягу, найменування чоловічого і жіночого вбрання, основним компонентом якого є пояс (пор.: **поясний** – «який носить на поясі» [1, с. 915]). Таке вбрання прикриває нижню частину фігури, одягається безпосередньо на

сорочку. У мові роману названий підтип репрезентований, з одного боку, лексемами, що номінують чоловіче вбрання, з іншого, – жіноче.

Домінантою з-поміж назв чоловічого поясного одягу, очевидно, слід вважати слово **штани**, яке вирізняється й досить активним використанням. Наприклад: *Сміялися і з отаманової кобили Зірки, яка, зачувши весняну теплінь, втратила сором і терлася об Солонькового жеребця, поки сідлом розірвала штани самому Солонькові* [9, с. 16]; – *Тогда держі, – вухатий дістав із кишені штанів цукерку. – Паабедаєш!* [9, с. 40]; – *Купася халясо, – сказав він, натягуючи штани* [9, с. 119]; – *От шкуродерська морда! – він гидливо витер руки об штани, чвиркнув через нижню губу і вже хотів було ногою зіштовхнути труп у прірву, та враз передумав* [9, с. 185]; *Духом ми не впадемо, аби в декого штани не спали* [9, с. 198]; *Болбочан стояв босий, у штанах, у білій сорочці й усміхався до нас якоюсь несьогосвітньою посмішкою* [9, с. 256]; *Далі верховодила Маруся: вона сказала, щоб я передав їй дитину, роззுவся, зняв штани, узяв на плечі свою жінку і брів нога в ногу за нею, Марусею, якщо не хочу пірнути до пояса* [9, с. 276] тощо. Кожен із проілюстрованих контекстів маніфестує загальновідоме значення – «одяг (переважно чоловічий), який має дві довгі або короткі холоші й закриває нижню частину тулуба та ноги» [1, с. 1406]. Таке вбрання диференціюється залежно від функціонального призначення та виду, а самі найменування, об'єднуючись у синонімічний ряд, мають певні семантичні чи стилістичні відтінки. Так, скажімо, для номінації чоловічого одягу, який знаходиться під іншим одягом, використовується лексема **підштаники** – «чоловіча білизна; спідні» [1, с. 787], позначена відтінком розмовності: – *Скидайте і викручуйте підштаники, – сказав я. – Якщо вже йдете з нами, то соромитися нема чого* [9, с. 119]. У свою чергу, слова **підштаники**, **спідні**, **кальсони** демонструють зразок абсолютних, тотожних за значенням синонімів (пор.: **спідні** – «підштаники, кальсони» [1, с. 1171]; **кальсони** – «те саме, що підштаники» [1, с. 411]; пол. *kalesony* запозичено з французької мови у значенні «підштаники» < іт. *calzone* – «штани» [6, т. 2, с. 356]). Наприклад: *Вона дивилася нерухожими очима десь крізь Ворона, але він, скидаючи спідні, все-таки затулився однією рукою, і коли нарешті заліз у кухню, відчув неабияку втіху* [9, с. 13]; *Я наказав карателям роззутися й роздягтися. Щулячись на шмалькому вітрі, вони роздяглися до споднів* [9, с. 118]; – *Виходь один на один, сучий тельбух! – гримнув найстарший брат Момот до Дерези, який у білих кальсонах, без люльки нічим не відрізнявся від решти перевертнів...* [9, с. 118]; – *Так єму, так єму! – закричав кацап, схожий на скомороха – був у брудних кальсонах із розв'язаними поворозками, босий, а гороїжився так, ніби його було зверху* [9, с. 203]. В останніх двох контекстах атрибутивні поширювачі вказують на колір виробу (**білі кальсони**) та деякі його деталі (**кальсони з поворозками**, де *поворозка* – «тасьма, шнурок» [1, с. 815]). Аналізований

синонімічний ряд доповнюється лексемою *білизна*, що підтверджується контекстуально: *Москалі вискакували з дверей та вікон у самій білизні, спросоння тікали навпрошки хто куди бачив, миготіли кальсонами через тини, перелази, городи, садки. Але ж якою доброю мішенню були ті кальсони вночі!* [9, с. 41]. У конкретних мовленнєвих ситуаціях ця лексема також отримує відповідні прикметникові конкретизатори, як-от: *свіжа, лляна і т. ін.: Знайшов у сидельній сакві брусок пахучого трофейного мила, вимив чуба та бороду, викупався й зодягнув свіжу білизну* [9, с. 146]; *Я тільки дозволив хлопцям нашвидку перевзутися, щоб менше лахів тягати в руках, та й собі підібрав нові кавалерійські чоботи й кілька пар лляної білизни* [9, с. 121]. У такому разі важко зрозуміти, чи то автор ототожнює назви виробів (*білизна = кальсони (спідні, підштаники)*), чи то акцентує на одному зі складових елементів (*білизна = кальсони (спідні, підштаники) + спідня сорочка*).

У межах репрезентованого синонімічного ряду знаходяться такі назви поясного чоловічого одягу, як *шаровари* та *галіфе*, що, на відміну від поданих вище, демонструють виразні семантичні особливості. Наприклад: *Кремезний, хоч і приземкуватий, Гризло здивував насамперед своїм убранням: синій жупан, розшитий жовтими позументами, шаровари, козацька шапка-бирка, з-під якої над чолом стриміло пасмо русявого чуба* [9, с. 38]; ... *козак Чикирда в шароварах, з ладанкою на шиї і довжелезним оселедцем, якого він по-чудернацькому закрутив за вухо* [9, с. 122] (пор.: *шаровари* – «широкі штани особливого крою, що їх переважно заправляють у халяви» [1, с. 1390]); *Перед тим, як повкидати трупи «чопів» у провалля, вони потрусили їхні кишені, й Вовкулака налапав у Гоцмана в галіфе дві золоті п'ятірки* [9, с. 185]; *На узліссі, де стояла його кобила Тася (ця красуня замінила Вовкулаці вбитого румака), він витяг із сидельної сакви галіфе і віддав Прокіпковому шватерові* [9, с. 194] (пор.: *галіфе* – «штани особливого крою, що обтягують литки й коліна та дуже розширюються на стегнах» [1, с. 171]). Перша лексема кількісно обмежена, трапляється при описі зовнішнього вигляду повстанців, осіб, що брали участь у визвольній боротьбі; інша, навпаки, використовується для характеристики людей протилежного табору, демонструє їхню причетність до відповідної професійної діяльності: таке вбрання здебільшого було частиною форменого одягу й подекуди мало чітко окреслені деталі: *Особливо нам знадобився лантух синіх діагоналевих галіфе з червоними кантами (на жаль, до них не було кітелів), призначених для якогось міліцейського відділу, але мої хлопці вже так обносилися, що міліціонери хай вибачають* [9, с. 311].

Найменування жіночого поясного одягу представлені насамперед лексемами *спідниця (спідничка)* (пор.: *спідниця* – «жіночий одяг, що покриває фігуру від талії донизу» [1, с. 1171]). Наприклад: *А спідничка у неї теж була за останнім фасоном – довга, із синього ситцю, з широкими*

шлейками [9, с. 94]; ...завів його в хату, де аж кишіло дітвори, яка, побачивши страшного дядька, відразу сипнула до маминої **спідниці** [9, с. 193]. Атрибутивні поширювачі не лише вказують на розмір, колір, фасон, матеріал, особливості крою і т. ін. відповідного поясного одягу (і не тільки!), але й допомагають авторові продемонструвати зміну зовнішнього вигляду людини (наразі жінки) у зв'язку зі зміною її ідеологічних переконань, вималювати такий собі образ червоноармійки: *Куземко був уже з Вовкулакою в отамана Гризла, а Ціля поміняла синю спідницю з широкими шлейками на рудо-зелену, плисову блузку – на шкіряну жакетку з мавзером при боці, на голову пов'язала кінцями назад яскраво-червону косинку* [9, с. 95]; *А нижче на Цілі були тільки рожеві панталони, такі короткі й блаженські, що Вовкулака ніколи таких не бачив, він навіть не підозрював, що таке можна носити* [9, с. 103]. Останній контекст засвідчує ще одну лексему, що номінує жіночий поясний одяг (пор.: **панталони** – «заст. штани; жіноча білизна, яка покриває нижню частину тулуба від пояса звичайно до колін» [1, с. 702]). У попередній мовленнєвій ситуації, крім назви жіночого поясного одягу на зразок **спідниця**, проілюстровано найменування інших типів і підтипів, як-от: назви головних уборів (**яскраво-червона косинка**); назви верхнього одягу (**плисова блузка, шкіряна жакетка**).

Назви верхнього одягу займають важливе місце в лексико-семантичній групі «одяг» загалом та в підтипі «власне одяг» зокрема. Вони представлені найбільшою кількістю одиниць, що використовуються для позначення виробів, які одягають на корпус тіла здебільшого поверх натільного одягу. У такому разі при витлумаченні значення майже завжди актуалізується сема *верхній*, як-от, скажімо: **жупан** – «старовинний верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром і позументом, що був поширений серед заможного козацтва; заст. теплий верхній чоловічий сукопний одяг» [1, с. 278]; **куцина** – «короткий верхній одяг» [1, с. 476]; **пальто** – «верхній одяг довгого крою, що надягається поверх плаття, костюма і т. ін.» [1, с. 700]; **сурдут** – «заст. чоловічий верхній двобортний одяг з довгими полами, відкладним коміром і широкими лацканами» [1, с. 1225]; **френч** – «військовий верхній одяг у талію, з чотирма накладними кишенями і хлястиком» [1, с. 1333] і т. ін. Наприклад: ...*вони ж таки, видно з усього, збиралися грати й комедію, бо зодягнуті були, як лицедії, – хто в сурдугі з краваткою-бантом, хто в старорезимному офіцерському строї, хто у драній селянській куцині...* [9, с. 60]; *Після того, як чарупина пройшла по колу, досі мовчазного Голика-Залізняка потягло на балачку, і він, діставши з кишені фотокартку миловидого чоловіка у френчі червоного командира, простяг її Завірюсі* [9, с. 176]; *Повно чужих людей: чоловіки в сурдугах, жінки у довгих сукнях* [9, с. 358] тощо.

У межах цього підтипу спостерігається чимало семантичних розрізнявальних ознак (буденний / святковий; формений / неформений;

цивільний / військовий, довгий / короткий і т. ін.). Однак, вважаємо, цілком виправданою систематизацію матеріалу за двома основними різновидами: а) назви легкого одягу; б) назви теплового одягу. 3-поміж перших диференціюються лексеми для найменування як чоловічого, так і жіночого вбрання; інші – семами *чоловічий / жіночий*, як правило, не розрізняються. Хіба що в самому контексті може міститися вказівка на те, що певна назва використана для позначення теплового верхнього жіночого одягу: *На ній було приталене сіре пальто зі стоячим комірцем із сивого смушку, такий же смушевий капелюшок...* [9, с. 251] (пор.: *смушок* – «хутро новонародженого ягняти; хутро вівці; шерсть» [6, т. 5, с. 332]).

Позначення легкого верхнього жіночого одягу здійснюється за допомогою таких лексем, як *кофтина, блуза, сукня, жакетка*. Наприклад: *Вона швидко налала в темряві кофтину, натягла її через голову і, метнувшись десь до порога, принесла Торбину* [9, с. 158] (пор.: *кофтина* – «коротенький (переважно нижче пояса) жіночий одяг» [1, с. 459]); *Ціля була цікава жидівочка – тонка, як та голка, а груди наче позичила в кого чи підмостила дві дині, що аж розпирали рипсову блузку* [9, с. 94] (пор.: *блузка* – «легкий короткий (до пояса) жіночий одяг; кофта» [1, с. 57]); *Коли Ціля, задерши руки, солодко потяглася й жакетка теж підскочила вгору...* [9, с. 103] (пор.: *жакетка* – «коротка жіноча одежа, яку носять поверх блузки або плаття» [1, с. 271]). Слова *кофтина, блуза, жакетка* мають як інтегральні, так і диференційні семантичні ознаки: усі вони використовуються для номінації однакового за довжиною вбрання (актуалізується сема *короткий*); однак, на відміну від останнього слова, перші два можуть отримувати й певну семантичну конкретизацію, скажімо, *блуза* – «тоненька кофтина, виготовлена з ефірної тканини»: *Збіса гарною була ця керівниця аматорського драмгуртка і хористка – гіпюрова блузка з рукавами-буфами робила її поставу ефірною, високий комірець відкривав недоторканно білу шию, а з-під напуску-німба короткої зачіски дивилися такі вельможні очі, що він мимоволі звернувся до неї на «ви»* [9, с. 63] (пор.: *гіпюрова блузка* ← *блузка з гіпюру*, де *гіпюр* – «сорт мережива з опуклим узором» [1, с. 183]). Зрідка для позначення поняття, що репрезентується звуковим комплексом *блуза*, використовуються слова, які номінують названий виріб через його деталі: *...одна ж прехороша панночка красувалася в рюшах, оборках й мереживах...* [9, с. 60].

Матеріальна форма вираження на зразок *жакетка* отримує в романі контекстуальний поширювач у вигляді прикметника *шкіряна*: *Ціля, тоненька, як голка, з розпущеним волоссям вийшла зі stodoli в шкіряній жакетці, накинутій на голе тіло...* [9, с. 103] (пор.: *шкіряна жакетка* ← *жакетка, виготовлена зі шкіри* – «матеріалу, одержаного шляхом хімічної й механічної обробки шкіри убитої тварини» [1, с. 1398]). Як свідчить фактичний матеріал, шкіряний одяг взагалі був досить популярним серед владних представниць. У результаті метонімічного перенесення (назва

матеріалу, з якого виготовлено одяг → назва людини) виникає таке атрибутивне словосполучення, як *шкіряна красуня*. Наприклад: *Дивлячись на них, шкіряна красуня зневажливо фиркнула і, ніби граючись, зробила те саме* [6, с. 318].

Протиставлення за семами *короткий / довгий* легкий верхній жіночий одяг засвідчує лексема *сукня*: *...вона дістала Досі майже до колін, це була простора сукня для Досі...* [9, с. 350] (пор.: *сукня* – «жіночий одяг верхня частина якого, що відповідає кофті, становить єдине ціле з нижньою частиною, що відповідає спідниці; плаття» [1, с. 1214]).

Ряд номінативних одиниць на позначення легкого верхнього чоловічого одягу досить строкатий і представлений значною кількістю лексем, з-поміж яких вирізняються назви форменого одягу. Наприклад: *Якийсь дикун з розхристаною на всі груди гімнастеркою – чи не їхній ватаг – під загальний регіт підійшов до курінного Чорновуса й потягся п'ятірнею до його лівого рукава, на якому золотів тризуб* [9, с. 36] (пор.: *гімнастерка* – «військова формена сорочка з цупкої тканини з відкладним або стоячим коміром» [1, с. 182]); *Я теж хотів було витерти тим папірцем руки, але сотник Бойко, задзеленчавши хрестами, вихопив його в мене, склав учетверо й поклав до нагрудної кишені австрійського мундира* [9, с. 127] (пор.: *мундир* – «парадний чи буденний одяг певної форми» [1, с. 544]; «формений одяг»; через посередництво запозичено з французької мови; фр. *monture* – «оправа; спорядження»; нім. *Montur* < від ісп. *montura* – «кавалерійське спорядження» [6, т. 3, с. 534]); *Тут, біля дверей, стояло двоє червоноармійців у білих кітелях, вони перевіряли документи, а перед деякими начальниками тільки витягувалися у струну й віддавали «честь»* [9, с. 57] (пор.: *кітель* – «формена однобортна куртка зі стоячим коміром» [1, с. 431]; «куртка військової форми»; пол. *kitel* – «полотняний плащ-халат» [6, т. 2, с. 451]). Слово *кітель* маніфестовано переважно в оточенні прикметникового компонента *білий*: *З-під напинала вискочило четверо запізнілих, але дуже суворих «начальників», один із них був бородатий, тому охоронець у білому кітелі, що стояв на танку, попросив пред'явити документи* [9, с. 58]. Субстантивно-атрибутивне словосполучення *білий кітель* іноді розширює свою структуру за допомогою ще одного атрибутивного компонента зі значенням присвійності (*Він давно розхристав на собі білий міліцейський кітель (подарунок «бабусі Фундукліївки») і справді був не від того, щоб освіжитись у ставочку після цілоденного «патрулювання доріг»* [9, с. 355]), а десь-інде ілюструє й метонімічне перенесення: *...«білі кітельки», вхопивши ноги на плечі, дременули до своєї касарні, де вже також порядкувала всюдисуща «чрезвичайка»* [9, с. 59].

Назві куртки військової форми протиставляється найменування невійськового одягу, представлене в контексті лексемою *піджак*, супроводжуваною атрибутивним поширювачем *цивільний*. Наприклад: *Я*

був уже в чорному сукняному пальті поверх **цивільного піджака** та в сірих штанях, заправлених у ті ж таки воєнкомівські чоботи, які тепер кожен небідний чоловік міг купити чи виміняти на ярмарку [9, с. 270–271] (пор.: **піджак** – «верхня частина чоловічого костюма у вигляді куртки з рукавами й полами на застібці, звичайно з відкритим відкладним коміром» [1, с. 768]).

На окрему увагу заслуговують і інші назви чоловічого верхнього одягу, які містять інформацію чи то про спеціальне його призначення (для буденних / урочистих життєвих моментів), чи то про етнічну належність особи, яка його носить, чи то про особливості вбрання певного етносу: *Це був добротний **стьобаний халат чоловічого крою**, Ходя «купив» його на станції Цвіткове* [9, с. 121] (пор.: **халат** – «довгополий просторий верхній одяг (переважно без застібок)» [1, с. 1338]); *І ось тепер, вибираючись на таку важливу й відповідальну зустріч із червоним командуванням, він вирішив зодягнути цей аристократичний **балахон** з бордового атласу* [9, с. 122] (пор.: **балахон** – «просторий і довгий одяг, що надягається поверх усього для захисту від пилу; про широкий не підігнаний в талії одяг взагалі» [1, с. 35]); *Один у френчі, другий у світленькому **пильовику**, а третій... третьою була жінка, тільки зодягнута по-чоловічому* [9, с. 316] (пор.: **пильовик** – «плащ або легке пальто, що оберігає від пилу» [1, с. 758]); *Скрипаль у **чорному фрак**у з білим нагрудником і довгими, схожими на пташиний хвіст фалдами, скидався на печальну сороку...* [9, с. 34] (пор.: **фрак** – «чоловічий двобортний одяг у талію, з вирізаними спереду полами та довгими фалдами ззаду, що його одягають в урочистих випадках, на офіційних учтах, для виступу в концертах» [1, с. 1332]); *Назустріч їм виходив Бень у **довгополому лапсердаку**, горбатий, з рудою борідкою, проте милий і чемний жид, який мав лісника Чорновуса за великого приятеля* [9, с. 34]; *За миколаївську золоту монету Аврум Віткуп, незважаючи на свій біблійний вік, навіть серед ночі піднімався з постелі, зодягав **лапсердака**, брав таку ж стару, як і сам, пропахлу йодоформом валізку і вирушав хоч на край світу* [9, с. 239] (пор.: **лапсердак** – «старовинний довгий верхній одяг польських і галицьких євреїв» [1, с. 480]; пол. *lapersdak* – «єврейський халат» [6, т. 3, с. 194]); *На одній із галявин простелив на землі **кавказьку бурку**: прошу сідати, панове, в ногах правди немає...* [9, с. 186] (пор.: **бурка** – «повстяний плащ або накидка з козячої вовни» [1, с. 67]) тощо.

Ряд номінативних одиниць на позначення теплого верхнього чоловічого одягу є значно меншим у кількісному плані, представлений лексемами **бекеша**, **доха**, **кожух**, **пальто**, **чумарка**, **френч**, **шинеля** і т. ін. Наприклад: *А за плечима у Чорного Ворона ще був карабін, кишеню **чумарки** відтягувала французька граната «кукурудза», і він дивувався, як з усім цим добром Мудей доніс його, непритомного, до Євдосі...* [9, с. 15] (пор.: **чумарка (чемерка)** – «старовинний чоловічий верхній одяг,

пошитий у талію з фалдами ззаду» [1, с. 1373]); ...*ще один гицель зі скляними очима, вбраний у шкіряну доху, підбиту, видно, псячим хутром, бо від нього нудотно тхнуло собачатиною* [9, с. 139] (пор.: **дох** – «верхній одяг з хутряним верхом і з такою самою підкладкою» [1, с. 245]); – *Атставіть!* – крикнув котрийсь із старших, що був не в **шинелі**, а в **білому кожусі** [9, с. 68]; *Він, цей добрий дядечко, навіть заніс нам у клуню старого кожуха, «щоб мама з дитятком не змерзли», а коли я, гречно подякувавши, сказав, що якби не він, то нам довелося б ночувати просто неба, дядечко простодушно підтакнув* [9, с. 277] (пор.: **шинеля** – «верхній формений одяг особливого крою – зі складкою на спині та хлястиком, переважно для військових» [1, с. 1396]; **кожух** – «довга, не вкрита сукном шуба з великим коміром, пошита звичайно з овечої шкіри хутром до середини» [1, с. 438]) тощо. Спостерігається диференціація за параметрами хутрянний / нехутрянний одяг. До розряду слів, у витлумаченні яких актуалізується сема хутрянний, належать звукові комплекси **дох** і **кожух**. Впадає в око й те, що останній доволі часто реалізує і вузькоспеціальне (технічне) значення: *Спершу такий ріденький, що його краплі було видно лише на дулах рушниць та на кожухові «люйса», якого Дядюра примостив на тринозі поперед себе* [9, с. 232]; *Котрийсь із чонівців хотів було забрати кулемета, взяв його обіруч за кожуха, та враз відсахнувся – йому здалося, що гайдамака живий* [9, с. 245]; *Я чув тільки, як треться об мої ребра кожух його «люйса»* [9, с. 346] (пор.: **кожух** – «техн. оболонка, накриття, футляр і т. ін. для ізоляції або запобігання пошкодженню споруд, механізмів чи їх частин» [1, с. 438]). А лексема **дох** в окремих ситуаціях ілюструє переносне вживання: *За ним посунула й псяча доха, лишивши по собі нудотний сопух, який переслідував Ганнусю навіть тоді, коли вона вийшла надвір ухопити свіжого повітря* [9, с. 140]. Про належність того чи того слова до аналізованого підтипу десь-інколи може сигналізувати відповідний атрибутивний конкретизатор: *Були це вже, видно, не раз катовані хлопці, обдерті, худючі, зарослі, лише на одному був теплий френч, але такий брудний і заношений, що не розпізнати, якої він армії* [9, с. 287].

Однак, зауважимо, найбільшою продуктивністю щодо вживання відзначається номінативна одиниця **бекеша**, у витлумаченні якої безпосередньо наявна необхідна інформація, – «чоловічий верхній теплий одяг старовинного крою з брижами в стані» [1, с. 47]. Наприклад: *Вони під'їхали до галявинки, край якої лежав на простеленій бекеші Чорний Ворон, – його права рука була на перев'язі, поруч на траві лежали карабін, револьвер, записник, стояв глечик із молоком* [9, с. 174]; ...*простора бекеша розіслалася на соломі, яка вже пахла не прілістю, а молочним колоссям, його руки заблукали в її одежі...* [9, с. 150]; *Завірюха привітався до нього, Ворон вайлувато підвівся, зачепив того глечика, і біле молоко потекло на чорну бекешу...* [9, с. 174]. Крім поширювачів, що вказують на форму, колір і т. ін. названого виробу (**простора**, **чорна**), подекуди використовуються й

ті, які в конкретній ситуації отримують подвійну актуалізацію, як-от: *Нарешті він зодягнув «вихідну» бекешу (ночі стояли іще холодні), в яку можна було загорнути цілий інститут шляхетних панянок, й осідлав коня* [9, с. 146]; *Простеливши на траві свою «вихідну» бекешу, Чорний Ворон лежав у холодку край невеличкої галявини, піджидав, поки хлопці приведуть «дорогого гостя», і намагався щось мережити лівицею в потертому записничкові* [9, с. 171]. З одного боку, актуалізується пряме значення слова **вихідний** («пов'язаний з виходом, появою кого-небудь десь»), з іншого, – переосмислене («призначений для одягання, взування у святкові дні, в урочистих випадках або для виходу в гості і т. ін.» [1, с. 118]).

2. 3. Назви виробів, використовуваних для носіння на нижніх кінцівках, або назви взуття, репрезентовані в романі обмеженою кількістю лексем: для позначення жіночого взуття автор зазвичай послуговується звуковим комплексом **черевики**, чоловічого – **чоботи**. Причому перший із відповідним значенням трапляється у творі двічі і лише в зменшено-пестливій формі, що, напевне, дозволяє виокремлювати сему *жіночий* при витлумаченні значення цієї лексеми (пор.: **черевики** – «вид невисокого взуття переважно на шнурках чи гудзиках» [1, с. 1374]; інший – є досить активно використовуваним, засвідчує передусім граматичні особливості, зокрема однинну і множинну форми (пор.: **чоботи** – «рід взуття з досить високими халявами» [1, с. 1380]: *Митрюха Герасімов не витримав, ударив мертвого чоботом, тоді вихопив у когось гвинтівку і кольбою став гамселити в усміхнене, нестерпно красиве лице* [9, с. 18]; *Жертви без жодного звуку падали ницьма з розколотими черепами, червона юшка бризкала Яші на чоботи й галіфе* [9, с. 28].

Лексема **черевики** разом із низкою інших назв одягу слугує для доповнення портретної характеристики: *Туальденорова блузка з чорною краваткою, легенька ситцева спідниця, а нижче – тримайтеся, панове офіцери! – розжеві фільдеперсові панчохи щільно облягали ноженята в черевицках на високому підборі* [9, с. 31] (пор.: *туальденорова блузка* ← *блузка з туальденору*, де *туальденор* – «легка бавовняна тканина полотняного переплетення сірого кольору» [1, с. 1274]); *На ній було приталене сіре пальто зі стоячим комірцем із сивого смушку, такий же смушевий капелюшок, теплі модельні черевики і... чорні гарусові панчохи* [9, с. 251]. Поєднання в межах одного контексту різних одиниць однієї лексико-семантичної групи сприяє вимальовуванню довершеного жіночого образу. В обох проілюстрованих ситуаціях наявна ще одна лексема, яку варто розглядати в межах аналізованого типу. Ідеться про звуковий комплекс **панчоха** – «виріб, який одягається на ноги за коліна» [7, т. 4, с. 19]. Вважають, що лексема запозичена з німецької мови через посередництво польської (пол. *ponczocho* < нім. *Bundschuh* – «в'язаний черевик; легке в'язане шнурками аж до колін селянське взуття», де *Bund* – «в'язка, моток» < *binden* – «в'язати, плести» і *Schuh* – «черевик, взуття» [6, т. 4, с. 280].

Конкретизаторами відповідної семантики виступають атрибутивні компоненти *фільдеперсові, гарусові* (пор.: *рожеві фільдеперсові панчохи* ← *панчохи, виготовлені з фільдеперсу рожевого кольору, де фільдеперс* – «шовковиста пряжа, схожа на фільдекос, але спеціально оброблена, з якої виготовляють трикотажні вироби високої якості» [1, с. 1323]; *чорні гарусові панчохи* ← *панчохи, виготовлені з гарусу чорного кольору, де гарус* – «кручена (сукана) кольорова шерстяна пряжа» [1, с. 174]): – *Ну ви і впрямь как не рускій! – сердито сказала Тіна і, майнувши в повітрі ніжками, обтягнутими чорними гарусовими панчогами, перекинула їх з крижівниці до воза* [9, с. 262].

Лексеми *чоботи (чобіт)* використовуються здебільшого для номінації одного зі складових компонентів форменого одягу, у який вбрані переважно владні представники. Наприклад: *Добре наобідані гості (бо де ще та святкова вечеря!) – червонопикі, масні, розпашілі, в парадних френчах, рипучих чоботях і портупеях, – лінкуватого-весело козирили один одному, ручкалися, щось там собі погукували для годиться й повагом сходили на танок* [9, с. 57]; *Четверо парламентарів: я зі своєю зарослою фізіономією і гривною до плечей, у польовій блідо-зеленій формі та кавалерійських чоботях, халяви яких сягали вище колін; Ходя з косичкою і в стьобаному бордовому хітоні..* [9, с. 122]. У деяких контекстах міститься інформація про те, що звуковим комплексом *чоботи* позначено: а) не будь-яке взуття, а шкіряне (*Біля Долбоносова сидів, високо закинувши ногу на ногу й помахуючи носом хромового чобота, воєнком Красуцький, добродушний хитрий хохол, чепурний та наодеколонений, як і всі потайні п'яниці* [9, с. 57]; *Розсупонив Гоцмана в поясі, стяг із нього чоботи (нелегка це робота – зняти з мертвого хромовики) і, взявши галіфе знизу, де звужуються холоші, так тріпонував, що Гоцман полетів у провалля, а галіфе зосталися в руках у Вовкулаки* [9, с. 185] (пор.: *хромовики* ← *хромові чоботи* ← *чоботи, виготовлені з хрому, де хром* – «м'яка, тонка шкіра, начинена солями цього металу» [1, с. 1354]); б) елементом цього взуття є халяви (*високі, блискучі, гладенькі і т. ін.*) (*Вони одразу пішли до парадних дверей, поблискуючи гладенькими, ніби напрасованими, халявами* [9, с. 286] (пор.: *поблискуючи чобітьми з гладенькими, ніби напрасованими, халявами*); в) воно має підбори (*Дося так крутнулася на підборах новеньких хромових чобіт, що з острогів посипались іскри* [9, с. 19]); г) вдягається на спеціально намотану онучу (*Це ж треба – утікав на коні, а от щось замуляло йому в правому чоботі, вирішив перемотати онучу* [9, с. 282]).

Повстанцям така розкіш, як добротні *хромові чоботи*, була недоступна: їхнє взуття радше скидалося на те, що позначалося словом *шкарбани*: *Ворон подивився на Гриця, на лахміття, в яке той був зодягнений, і подумав, що його обмотані ганчір'ям шкарбани не пролізуть у стремена. І тільки потім йому блиснув здогад, що так*

замотують **чоботи** не тільки для того, щоб не погубити подошов. Так їх обкутують ганчір'ям швидше для того, щоб не лишати слідів... [9, с. 335] (пор.: **шкарбани** – «старе, топтане, рване взуття (чоботи, черевики і т. ін.)» [1, с. 1398]). Засвідчена мовленнєва ситуація, у якій лексема **чоботи** перебуває в оточенні атрибутивних компонентів, що безпосередньо вказують на спеціальне призначення. Наприклад: *Ступаючи вслід за Марусею, я лиш тепер розгледів на ній **рибальські гумові чоботи**, халяви яких ховалися далеко під її спідницею* [9, с. 275].

До аналізованого тематичного типу належать і лексеми **пантофлі** (**пантофля**): *...пантофлі в стременах – це взагалі щось незвичайне* [9, с. 122]; *Ми з гідністю злізли з коней, тільки Ходя скочив на землю з однією босою ногою, бо його права **пантофля** застрягла в стремени* [9, с. 123]. Запозичена через польське і німецьке посередництво з французької мови [6, т. 4, с. 279]; її використано для позначення різновиду туфель, звичайно без закаблуків: а) м'яких (*А от де саме, в якому контейнері Ходя роздобув стьобаного халата та **м'які пантофлі**, – не скажу* [9, с. 121]) б) кімнатних (*...кумедний вигляд мали його **кімнатні пантофлі**, які Ходя прикупив разом з халатом...* [9, с. 122]). У конкретних мовленнєвих ситуаціях такі лексеми отримують додаткову виразність, сприяють створенню гумористичного ефекту. І не тільки. Наразі залишилося ще чимало цікавих у стилістичному плані моментів. Однак певні обмеження щодо обсягу статті унеможливають більш детальний опис систематизованої лексико-семантичної групи. Це вже предмет дослідження наступної наукової праці. А насамкінець узагальнимо: художній твір видатного письменника постачає нам багатющий фактичний матеріал, на основі якого можна простежити зміни в лексичному складі мови, досліджувати різні лексико-семантичні групи, що допомогли авторові правдиво відобразити історичні події, життя і побут двох ворогуючих таборів, віддзеркалити дух історичної пам'яті, духовні цінності і символи нації.

Проаналізована лексико-семантична група «назви одягу» представлена в історичному романі досить строкато. Вона передбачає узагальнені (родові) назви на позначення сукупності речей, якими покриває своє тіло людина, та конкретні (видові), що диференціюються передусім залежно від функціонального призначення предметів, які вони позначають, на: 1) назви виробів, використовуваних для носіння на голові, або назви головних уборів; 2) назви виробів, використовуваних для носіння на тулубі, або назви власне одягу; 3) назви виробів, використовуваних для носіння на нижніх кінцівках, або назви взуття. Систематизація матеріалу здійснюється й у межах деяких підтипів, як-от, скажімо, назви власне одягу передбачають найменування таких різновидів вбрання: а) натільного; б) поясного; в) верхнього (легкого / теплого).

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і головн. ред. В. Т. Бусел. – К. – Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
2. Войтів Г. Українські назви одягу XIV-XVIII століть / Ганна Войтів // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка : Праці Філологічної секції. – Т. 234 (ССХХХІV). – Львів, 1997. – С. 210–260.
3. Гримашевич Г. І. Назви одягу та взуття у контексті східнослов'янських мов (на матеріалі драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня») / Г. І. Гримашевич // Режим доступу : <http://www.ukrlit.vn.ua/article1/1548.html>
4. Гримашевич Г. І. Структура полісемічних назв одягу в середньополіських говірках / Г. І. Гримашевич // Режим доступу : <http://studentam.net.ua/content/view/8384>
5. Дудик П. С. Стилiстика української мови : [навчальний посiбник] / П. С. Дудик. – К. : «Академія», 2005. – 368 с. – (Альма-матер).
6. Етимологічний словник української мови : у 7-и томах. – Т.1 / О. М. Мельничук (гол. ред.) – К. : Наукова думка, 1982. – 631 с.
Т.2 / О. М. Мельничук (гол. ред.). – К. : Наукова думка, 1985. – 570 с.
Т.3 / О. М. Мельничук (гол. ред.). – К. : Наукова думка, 1989. – 549 с.
Т.4 / уклад. : Р. В. Болдирєв та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 656 с.
Т.5 / уклад. : Р. В. Болдирєв та ін. – К. : Наукова думка, 2006. – 704 с.
7. Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови : у 4-х томах / за ред. Ю. Мулика-Луцика. – Т.1. – Вінніпег : «Волинь», 1979. – 365 с.
Т. 2 / за ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег : «Волинь», 1982. – 400 с.
Т. 3 / за ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег : «Волинь», 1988. – 416 с.
Т. 4 / за ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег : «Волинь», 1995 – 557 с.
8. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 438 с.
9. Шкляр В. М. Залишенець. Чорний Ворон : [текст] / В. М. Шкляр. – Харків : «Клуб сімейного дозвілля», 2011. – 384 с.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер; [пер. с нем. О. Н. Трубачёв]. – М. : Прогресс, 1973. – Т. 4. – 855 с.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2011 р.

УДК 811.161.2'38+659.1.013

Л. І. Конюхова

СУГЕСТІЯ ТЕКСТУ ТЕЛЕРЕКЛАМИ

Конюхова Л. І. Сугестія тексту телереклами.

Проаналізовано сугестивні особливості рекламних текстів, виявлено вербальні та невербальні засоби, що мають сугестивне значення, та з'ясовано механізм впливу цих засобів на споживача реклами.

Ключові слова: сугестія, сугестивні властивості, вербальні засоби, невербальні засоби, інтонаційні особливості, дієслова наказового способу.

Конюхова Л. И. Суггестия текста телекламы.

Проанализированы суггестивные особенности рекламных текстов, выявлены вербальные и невербальные средства, имеющие суггестивное значение, и выяснен механизм влияния этих средств на потребителя рекламы.

Ключевые слова: суггестия, суггестивные свойства, вербальные средства, невербальные средства, интонационные особенности, глаголы повелительного наклонения..

Konyukhova L. I. The suggestion of the tv advertisement.

The suggestive peculiarities of advertising texts are analysed, the verbal and non-verbal means with suggestive meaning are found out, the mechanism of their influence on consumer is explained.

Key words: suggestion, suggestive qualities, verbal means, non-verbal means, intonational peculiarities, imperative mood verbs.

Актуальність дослідження. Завдання реклами, як відомо, полягає не лише в тому, щоб запропонувати певні послуги чи повідомити про

наявність того чи того товару, про його властивості та переваги, а й спонукати реципієнта обов'язково скористатися рекламованими пропозиціями. Рекламисти прагнуть привернути увагу якомога ширшої аудиторії. Для досягнення своєї мети вони докладають максимум зусиль, роблять усе для того, щоб саме рекламований ними продукт запам'ятали, а згодом і придбали. Тому, створюючи текст повідомлення, творці реклами вдаються до різних засобів: вербальних і невербальних. Соціологічні опитування довели, що чим більше різноманітних засобів впливу на споживача використано, тим результативнішою є реклама. Так, за дослідженнями інтернет-видання «Телекритика», 40% респондентів вважають, що реклама взагалі не впливає на формування купівельних звичок, 25% респондентів погодилися, що ТБ-реклама має найсуттєвіший вплив на покупця, 18% – вважають дуже важливою інтернет-рекламу, газетна реклама збрала лише 15% голосів [1]. Такі результати опитування пояснюємо тим, що саме в телерекламі найбільш виразно поєднуються вербальні й невербальні засоби переконання. За результатами опитування дослідницької компанії You Gov, 52% респондентів визнали телерекламу такою, що найбільше запам'ятовується [2]. Дослідниця мови телереклами О. Карпенко зазначає, що «мова телебачення особлива», оскільки не лише «називає події своїми іменами, а й підштовхує аудиторію до емоційного сприйняття дійсності [3, с. 11]. Такого сприйняття часто досягають за допомогою навіювання, тобто сугестії. З огляду на це питання про особливості сугестії тексту телереклами є актуальним і потребує розгляду.

Аналіз стану досліджуваної теми. Оскільки розглядувана тема передбачає врахування психологічного та лінгвістичного аспектів, то беремо до уваги напрацювання з теми й у царині психології, й у царині лінгвістики. Відомо чимало праць із психології, у яких розглянуто сам процес сугестивного впливу на психіку людини. Серед них виділимо, наприклад, такі: «Внушение и его роль в общественной жизни» та «Объективная психология» В. Бехтерева, «Психотерапия, внушение, гипноз» – автор В. Слободяник, «Человек манипулирующий (суггестия в коммуникации)» – автор І. Черепанова. Є й праці із психолінгвістики, як-от: «Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування» – автор Т. Ковалевська, «ЗМІ та імідж політиків» – автор О. Холод. Зазначимо, що сугестивна комунікація взагалі цікавить багатьох мовознавців. Відомі також дослідження Дж. Стіффа «Persuasive Communication» (New York, London, 1994), Т. Борчерса «Persuasion in the Media Age» (McGraw-Hill, 2002), Л. Павлюк «Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація» (Львів, 2007). Мовознавці звертають увагу й на психологічні особливості сприйняття тексту. Так, наприклад, К. Серажим [4, с. 132] у статті «Сутність і природа інтерпретації тексту» аналізує те, як психологічні особливості зумовлені сутністю мовної одиниці. Увагу науковців привернули також особливості вживання слів у рекламному тексті. Так,

відомий семіолог Р. Барт вказував на те, що керувати свідомістю людей дуже легко, якщо правильно створити «семіологічну систему, яка претендує на те, щоб перетворитися на систему фактів» [5, с. 101]. У полі зору науковців є й синтаксичні особливості текстів. Так, українські мовознавці І. Вихованець, К. Городенська, С. Єрмоленко, І. Слинько, Н. Гуйванюк, Р. Кобилянська та інші неодноразово звертали увагу на природу та особливості функціонування експресивних синтаксичних конструкцій.

Мета нашої статті – визначити й проаналізувати основні засоби сугестії тексту телереклами та пояснити механізм впливу цих засобів на споживача. Мета передбачає виконання таких завдань: вказати на особливості сугестивного впливу взагалі; простежити за механізмом створення сугестії в телерекламі за допомогою вербальних та невербальних засобів; вказати на інші чинники сугестії в телерекламі.

Відомий дослідник проблем сугестивного впливу на людську свідомість В. Бехерев визначив сугестію як «пожвавлення» або «прищеплення ... через слова відповідного зовнішнього чи внутрішнього подразнення» [6, с. 236]. Учений вважає, що навіювання зводиться до безпосередньої індукції тих або тих психічних станів в однієї особи до іншої; індукції, що відбувається без участі волі особи, яка сприймає повідомлення, і нерідко без ясного з її боку усвідомлення.

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» трактує сугестію як «вплив на волю і почуття людини; навіювання» [7, с. 1212].

Простежимо, як саме рекламистам вдається навіювати сугерендові (сугерендом вважають об'єкт сугестії, тобто групу споживачів рекламованого продукту) потрібну їм думку. Для цього проаналізуємо кілька рекламних роликів.

Ось як рекламують техніку фірми ZEIMER:

Глядачеві пропонують «картинки»: люди в білих халатах (ці білі халати можуть символізувати чистоту, надійність, точність, як у медицині), а деякі ще й в окулярах (окуляри часто асоціюються з пунктуальністю, розумом, науковою точністю) проводять складні й небезпечні експерименти з технікою. При цьому технічні засоби (порохотяги, кухонні комбайни, блендери та ін.) залишаються неушкодженими. Це означає, що вони можуть витримувати надзвичайні навантаження. Таке зображення супроводжується озвученим текстом:

Техніка ZEIMER. Перед тим, як запропонувати, ми експериментуємо. ZEIMER. Надійно. ZEIMER. Для Вас. ZEIMER.

У цій рекламі візуальний ряд явно акцентує увагу на надійності техніки за допомогою зображених ситуацій, предметів, кольору. Вербальний текст підсилює зображальну силу візуального ряду, вказує на той зміст, який передбачений рекламодавцем. У тексті не лише декілька разів низьким рівним голосом повторюють назву рекламованої фірми, а й

пропонують графічний напис цієї назви. Це, очевидно, допоможе зоровому та слуховому запам'ятовуванню. Сам текст хоч і короткий, проте містить потрібні слова, як-то: *надійно* (саме така характеристика будь-якої техніки найбільше цікавить покупця), *експериментуємо* (це слово викликає довіру до результату: справді, кому спаде на думку бити по побутовій техніці молотком чи молоти кухонним комбайном вироби із пластмаси, а проте проведений експеримент ще раз підтверджує надійність пропонованого товару), *для Вас* (особовий займенник *ви* вказує на те, що реклама стосується людини особисто, а не якоїсь абстрактної аудиторії, а сполучення слів *для Вас* дозволяє вести своєрідний діалог зі споживачем). Довіру до рекламованого підсилює й низький та спокійний голос того, хто озвучує текст реклами. Відомо, що «низька тональність сприймається краще, ніж висока, вересклива» [8, с. 53].

Як бачимо, рекламісти навіюють думку про переваги фірми *ZEIMER* за допомогою відповідних слів (вербальний рівень), особливостей поведінки учасників відеоряду (невербальний рівень), висоти тону та спокійного тембру мовлення (просодичний рівень). Поєднання різних засобів навіювання дає змогу непомітно впливати на вибір сугеренда.

Ось як рекламують на телебаченні каву «Jacobs monarch».

Глядачеві пропонують картинку: юнак в одній руці тримає зелену пачку кави «Jacobs monarch», а другою дарує квіти дівчині, обнімає її.

Такий сюжет супроводжує жіночий голос: «Не хвилюйся. Ти точно сподобаєшся моїм батькам».

Сюжет продовжується швидкою зміною кадрів:

виходять похилого віку чоловік та жінка (очевидно, батьки);

ще раз з'являється образ щасливої пари з квітами;

четверо героїв реклами: мати, батько, їхня дочка та майбутній зять – п'ють каву «Jacobs monarch» із зелених фірмових горняток, а на їхніх обличчях помітні посмішки, які свідчать про те, що всі задоволені, а рекламована кава виправдала надії хлопця, який хвилювався перед зустріччю з батьками нареченої.

Уже сам сюжет дає зрозуміти переваги кави «Jacobs monarch», яка здатна об'єднувати людей, дарувати їм радість, робити їхні стосунки теплішими. Секрет чудодійних властивостей кави розкриває рівний, але водночас захопливий голос за кадром: «*Jacobs monarch*» – *сила аромооксамиту*. «*Jacobs monarch*» – *Твій вибір*. «*Jacobs monarch*».

У вербальному тексті знову простежуємо повтори, лексеми, які передають позитивні характеристики, як-то: *сила*, *аромат*, *оксамит*; новотвір *аромооксамит*, який звучить набагато цікавіше й звабливіше, ніж, наприклад, *смак* чи *запах*; привабливий займенник *твій*. Проаналізований рекламний ролик ще раз засвідчує, що сугестія в телерекламі залежить від вербальних, невербальних та просодичних чинників.

Наші спостереження також довели, що вербальна сугестія полягає в

тому, щоб за допомогою слів передати переваги рекламованого, дібрати такі мовні структури, які сприяли б швидкому запам'ятовуванню реклами, зробити текст реклами привабливим. Ми виявили, що із сугестивною метою рекламісти активно вдаються до різних мовних технологій. Вони не лише постійно використовують особові займенники *ти*, *ви* та присвійні *твій*, *ваши*, за допомогою яких ніби ведуть псевдодіалог із споживачем, не лише пропонують слова, які передають позитивні характеристики, а й вишукують якісь особливі слова, що мають притягувальну силу.

Наприклад, реклама мелодії для мобільного телефону супроводжується словесним заохоченням: «Щоб улаштувати замість звичайних дзвінків шедевр, телефонуйте...Зробіть свій телефон **шедевральним**». Слово **шедевральний**, як і **аромооксамит**, є штучним, але видається яскравим, пропонує приємний трансний відтінок сприйняття рекламованого.

Реклама продукції фірми COMEY супроводжується зміною кадрів: задоволені чоловік та жінка повернули один до одного свої усміхнені обличчя, дідусь розмовляє з онучкою, юнак і дівчина захоплено дивляться одне на одного, дівчина в зелених окулярах романтично повернула голову до неба, по-різному показано інших звичайних людей, які працюють, ідуть дорогою, відпочивають. У більшості з них на обличчі посмішка, а їхній погляд виражає задоволення.

Рівний голос за кадром, інтонаційно виділяючи **COMEY, супер, 20 мільйонів**, захоплено переконує: «COMEY. 20 мільйонів українців обрали **суперасортимент, суперсервіс, суперпропозицію, суперціну. COMEY**».

Маленька префіксальна частинка **супер-** є ніби магнітом, який «притягує» споживача. По-перше, такий префікс сьогодні в моді; по-друге, він передає значення вищої якості, властивості (**суперсервіс, суперасортимент**) або означає «найбільш сучасний, останній» (**суперпропозиція, суперціна**). У розглядуваній рекламі сугестивну функцію виконує й словосполучення **20 мільйонів українців**, яке нагадує, що майже всі люди користуються рекламованою продукцією й задоволені цим. Відеоряд допомагає споживачеві ідентифікувати себе з кимось із дійових осіб. Рекламист сподівається на те, що глядач, підсвідомо ототожнивши себе з кимось із персонажів відеоряду, намагатиметься засвоїти й поведінковий шаблон персонажа реклами, а той, як відомо, є одним із 20 мільйонів, які придбали продукцію фірми COMEY.

Сугестія тут полягає в тому, щоб переконати, що «так роблять усі», продукцією фірми COMEY користуються всі. Реклама ніби докоряє: «А Ви що, не придбали такого? Який сором!» Людська психіка змушує особу приєднуватися до більшості, діяти, як усі. Споживач сприймає отриману інформацію приблизно так: «Якщо більшість людей вважає, що певна річ хороша й варта уваги, то, очевидно, це справді так. Я просто відстав. Треба й самому негайно придбати те, чим давно вже користуються всі». І споживач поспішає реалізувати плани, продиктовані рекламою. Саме на

це й розраховував рекламіст, добираючи відповідні вербальні, невербальні й просодичні засоби впливу на свого реципієнта. А щоб рекламоване надійно запам'яталось, рекламіст кілька разів нагадав: «*COMEY*».

У проаналізованих текстах телереклами немає чітких директив, а слова, використані із сугестивною метою, сприймаються невимушено, непомітно, вони просто «падають» у підсвідомість: людина не сприймає цих слів як якусь інструкцію, вона вважає, що сама приймає рішення придбати товар чи скористатися послугою. Таке навіювання думки вважаємо непрямым. Непряме або опосередковане навіювання організовано так, що інформація сугестії подається в замаскованому вигляді. Відповідний добір мовних та позамовних засобів сприяє неусвідомленому, непомітному, мимовільному засвоєнню інформації. Дослідник сугестогенних інновацій рекламних повідомлень В. Лученко зазначає: «М'які форми непрямого навіювання рідко натрапляють на опір сугеренда. Непряме навіювання дуже часто може бути мимовільним. Воно є звичайним компонентом буденного спілкування» [9]. Воно є невимушеним, непомітним, а тому й дуже прийнятним для реклами, адже смаки та вподобання, особливості поведінки часто продиктовані навіюванням, яке не усвідомлюється.

Спостереження за мовою телереклами засвідчили, що сугестивний вплив може здійснюватися й за допомогою імперативного, тобто прямого, навіювання. Рекламисти часто безпосередньо спонукають придбати рекламований товар чи скористатися запропонованою послугою, активно використовуючи для цього дієслово наказового способу. Реклама закликає: «Просто зроби це!», «Не гальмує! Снікерсуй!», «Будь там, де весело!», «Отримуй більше якісного пива «Рогань!», «Придбайте!», «Купіть!», «Виберіть!», «Скуштуйте!», «Отримайте!», «Зверніть увагу!», «Поласуйте!», «Приходьте!», «Поспішайте!», «Відчуйте!», «Зробіть вибір!».

Використання непрямого й прямого навіювання вимагає від рекламістів винахідливості у виборі форм його проведення. Уміле поєднання просодичних засобів, вербального й невербального тексту якраз і є ефективним способом створення сугестії в телерекламі.

Література

1. www.telekritika.ua/news/2010-10-20/56746.
2. novinar.com.ua/business/130392
3. Карпенко О. Троянські коні телереклами : мовні маніпуляції / Олена Карпенко – К. : Смолоскип, 2007. – 114 с.
4. Серажим К. С. Сутність і природа інтерпретації тексту // Наукові записки Інституту журналістики. Т. 32 / Катерина Сергіївна Серажим – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2008.
5. Барт Р. Война языков. Избранные работы : Семиотика : поэтика / Ролан Барт. – М., 1994.
6. Бехерев В. Объективная психология / Владимир Бехерев – М., 1991. – 336 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1426 с.
8. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Ярослав Радевич-Винницький – К. : Знання, 2006. – 294 с.
9. Лученко В. Сугестия в рекламе / Валентин Лученко // Политика. – 2009. – 10 марта.

Стаття надійшла до редакції 8.11.2011 р.

ПОСИЛЕННЯ ПРАГМАТИЧНОГО ВПЛИВУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО ТЕКСТУ ЗАВДЯКИ ВЗАЄМОДІЇ ВИРАЖАЛЬНИХ ЗАСОБІВ СИНТАКСИСУ

Мелкумова Т. В. Посилення прагматичного впливу публіцистичного тексту завдяки взаємодії виражальних засобів синтаксису.

У статті розглядається інтенсифікація комунікативно-прагматичних функцій публіцистики синтаксично-стилістичними засобами.

Ключові слова: комунікативно-прагматична функція, виражальний засіб, публіцистичний стиль.

Мелкумова Т. В. Усиление прагматического влияния публицистического текста благодаря взаимодействию выразительных средств синтаксиса.

В статье рассматривается интенсификация коммуникативно-прагматических функций публицистики взаимодействием синтаксико-стилистических средств.

Ключевые слова: коммуникативно-прагматическая функция, выразительное средство, публицистический стиль.

Melkumova T. V. Intensification of pragmatic influence of publicistic's text due to co-operation of syntactic expressive means.

The article considers the communicative-pragmatic functions of the publicistic in condition of usage of syntactic expressive means.

Key words: communicative-pragmatic function, expressive mean, publicistic style.

Прагматично потужні публіцистичні тексти реалізують різноманітні комунікативно-прагматичні функції, що є засобами впливу на поведінку та свідомість людей у процесі спілкування. Комунікативно-прагматичні функції публіцистичного мовлення поділяються на функції повідомлювальної та переконувальної настанови. Повідомлювальними функціями є актуалізаційна (нагадування), власне репрезентативна (повідомлення), експозитивна (підстави та аргументи повідомлень), корегувальна, посилювальна (сенсibiliзуюча), стверджувальна та ін.

До переконувальних функцій належать апелятивна (функція привернення уваги реципієнта), волюнтативна (директивна), експресивна, комісивна (обіцянка), оцінна. При переконанні мовець аргументовано впливає на слухача, намагається змінити його ментальний стан, змусити погодитися з певною думкою, пристати на ту чи ту позицію. Повідомлення має помірнішу прагматичну впливовість. Проте й власне фактуальна інформація здатна змінити погляди, вартісні орієнтири, змоделювати свідомісні стереотипи світобачення. Прагматична сила мовлення підвищується при використанні стилістичних мовних засобів, зокрема синтаксичних.

Виражальні засоби синтаксису класифікують залежно від природи виразності синтаксичної моделі. Виразність може бути спричинена розширенням структури (градація, паралелізм та ін.), її редукцією (безсполучниковість, еліпсис та ін.), зміною порядку розташування

компонентів (інверсія, хіазм та ін.) тощо. Засоби всіх різновидів увиразнюють публіцистичні тексти, а взаємодія стилістичних фігур ще потужніше посилює прагматичний вплив публіцистики.

Мета нашої розвідки – установити роль взаємодії виражальних засобів синтаксису в інтенсифікації прагматичного впливу публіцистичного мовлення. Джерельною базою послужили матеріали журналів «Дніпро» і «Сучасність»; виступи учасників телешоу «Дуель», «Один за всіх», «Свобода слова», «Шустер live» і «Я так думаю».

Аналіз мовного матеріалу виявив, що взаємодія виражальних засобів завжди допомагає маніфестації кількох комунікативно-прагматичних функцій, наприклад: *Але навіть у тій самій брюссельській угоді – яку підписували, до речі, і попередній президент, і попередній прем'єр – головна вимога – навіть крик європейців – була: «Шановні, створіть ринок. Ви й досі працюєте в умовах української соціалістичної економіки, яку формує ваш так званий «ринковий» уряд»* [СС, 19.04.2010]. Фігури розширення синтаксичної структури – епанортоза (уточнення: *яку підписували, до речі, і попередній президент, і попередній прем'єр; навіть крик*), симплока (*попередній*), ампліфікація, риторичне звертання (*шановні*) сприяють реалізації мовленнєвим контекстом актуалізаційної, оцінної та волюнтаривної функцій. Пор.: *Але навіть у тій самій брюссельській угоді, підписаній попередніми президентом і прем'єром, головною вимогою було: «Громадяни України, створіть ринок. Ви й досі працюєте в умовах української соціалістичної економіки, яку формує ваш так званий «ринковий» уряд»*. Текст, з якого вилучено стилістичні фігури, більш сконденсований за змістом. Разом з тим фрагмент майже позбавлений емоційності, яка ще трохи жевріє завдяки підсилювальній частці *навіть* і зневажливому зауваженню *так званий «ринковий»*. Зниження синтаксично-стилістичної виразності викликало й зменшення прагматичної впливовості висловлювання.

Виразальні засоби синтаксису посилюють прагматичний вплив і такого тексту: *Не можна сказати, що не було спроб вплинути на той негативний процес, який тоді набирив обертів. Спроби чинилися, та ще й які!* [Дн, 2006, № 9–10, с. 117] – епіфонема (*та ще й які*) і риторичне ствердження логічно наголошують на достовірності інформації (з позицій автора). Емоції мовця передає слухачам звернення: *Чому ти не зняв із себе недоторканність, не пішов зараз з ним у суд? Чому? Чому ти не відповів тим людям на Черкащині, які 20-гривневі купюри зараз називають «несторками»?* [СС, 05.10.2007]. Контекст реалізує і кілька функцій – власне репрезентативну (остання предикативна частина), апелятивну, оцінну, експресивну, актуалізаційну (імліцитно; пресупозиція: *політик не зняв із себе недоторканність, не пішов у суд, не відповів людям*); посилювальну, маніфестації якої сприяють єдинопочаток, ампліфікація, риторичне питання й інверсія.

Взаємодія стилістичних засобів синтаксису простежується й на прикладі такого поліфункційного фрагмента: (1) *Пане Олійнику, Ви дуже багато говорили про реформи і про те, що хтось повинен взяти відповідальність на себе за ці реформи...* (2) *Я дійсно хотів би, щоб в Україні щось відбулося.* (3) *Тому що ми, знаєте, в такому болоті сидимо років так уже останніх 20...* (4) *І от тільки перемелюємо ті самі слова: «реформи», «реформи», «реформи»...* [СС, 30.08.2010]. Текст виконує різні комунікативно-прагматичні функції – бехабітивну й актуалізаційну (1), декларативну (2), експозитивну, оцінну, експресивну, посилювальну, власне репрезентативну (3) та ін. Наприклад, реалізації експозитивної функції реченнями (3, 4) сприяють такі стилістичні синтаксичні фігури: інтерпеляція (звернення до реципієнта: *знаєте*), інверсія (*років так уже останніх 20*), усичення, епаналепсис (контактний повтор: *«реформи», «реформи», «реформи»*).

Поєднання виражальних засобів синтаксису та взаємодія прагматичних функцій посилюють вплив і такого публіцистичного тексту: (1) *Задумайтесь хоч на мить: що, яку інформацію (не кажу вже про кіно та всілякі шоу!) щодня нав'язують нам телебачення й преса, котрі панують у нашому інформаційному просторі?* (2) *У чому найпримітніша ознака цієї інформації?..* (3) *Насамперед у прагненні до сенсації будь-якою ціною* [Дн, 2002, № 9–10, с. 105]. У наведеній надфразній єдності мовець використав кілька стилістичних фігур: риторичне питання (1), паралепсис (мовець повідомляє саме про те, що начебто збирався приховати), риторичний оклик (*не кажу вже про кіно та всілякі шоу!*), антипофору – запитання та відповідь (2, 3), ампліфікацію (1, 2). Спрямованість переважно на переконання свідчить про відповідність тексту основній функційній настанові стилю.

Розглянемо такий публіцистичний фрагмент: *Якщо він нам збрехав, – він вам збрехав! – якщо з вашої кишені витягнули гроші, хоча казали про те, що туди ті гроші поставлять, – він не може керувати країною, він не може бути депутатом, він не може номінуватися в голову сільської чи міської, чи будь-якої ради. Тому що це є брехун. Це є політичний злодій. Це є політичний шахрай, який витягнув ваш голос* [СС, 30.08.2010]. Синтаксичний паралелізм (*він нам збрехав, – він вам збрехав* та ін.), риторичне ствердження, антитеза, ампліфікація й анафора посилюють переконувальну функційну настанову мовлення. Загалом контекст реалізує оцінну й стверджувальні функції, ілюструючи гармонійний функційний дуалізм між двома настановами публіцистики – переконанням і повідомленням.

Подекуди в комбінації стилістичних фігур провідна роль у посиленні прагматичності висловлювання належить тому чи тому засобу. Так, додавати експресивного навантаження публіцистичному тексту може анаподотон (установлений компонент) в оточенні інших фігур: 1) *Якщо там,*

де сьогодні українці становлять $\frac{3}{4}$ всього населення, на 100 корінних мешканців припадає лише 7 газет українською мовою, а на 100 росіян – 54 російськомовні газети, не говорячи вже про потужну дію щедро виплеканих імперією зла російськомовних (і російських за духом) електронних ЗМІ, то чи можна вважати, що припинилося багатовікове змосковщення України? [Дн, 2000, № 7–8, с. 3]; 2) Я – зустрічне запитання – чого ж ви, коли створювали коаліцію, не могли навіть написати хоч би одного слова свого оригінального? [Д, 22.11.2007]; 3) За ситуації, яка склалася в сучасній Україні, будь-яка мисляча владна верхівка повинна була б уже давно визначитися і з пріоритетами і внутрішньої і зовнішньої політики. І таки (от уже краще не придумаєш!) «чьотко слідовать намеченним курсом» [С, 2001, № 10, с. 86]; 4) Досить розгорнути видане в Італії інтерв'ю (400 сторінок!) патріарха Алексія II, щоб дізнатися, що уніатизм – це насправді «псевдоморфоз» православ'я (ця теза належала ще російському теологу Георгію Флоровському), що УГКЦ становить собою певну перешкоду на шляху діалогу РПЦ з Святим Престолом, що Росія завжди захищала невдячну Малоросію (sic!)^[мак!] «від релігійної експансії Заходу», що «екуменізм» – це насправді «прозелітизм», і що Росія, називаючи себе «святою», висловила тим самим свою «духовну самосвідомість» [С, 2007, № 10, с. 81]. В останньому прикладі анаподотон двічі виражений окличною конструкцією. Стилистичні засоби сприяють тут вираженню авторської іронії, обурення мовця.

Парцеляція може бути й основною, і допоміжною фігурою при створенні прагматично потужного висловлювання, пор.: (1) І справді, від цієї мас-медійної пошесті, що почала вже загрожувати самому існуванню людини, є дуже простий і надійний рецепт: свобода кожного закінчується біля його носа й порога, іншому сюди – зась! **Навіть через радіо- чи телефір** [Дн, 2002, № 9–10, с. 107–108]; (2) Займаючись візуальними реалізаціями, кіно цей орган [яким людина відчуває] вилучає. **Вирізає. Інколи – вириває** [Дн, 2002, № 9–10, с. 108]. Градуйовані парцельовані елементи прикладу (2) маніфестують посилювальну функцію.

Активно функціонують у публіцистичному мовленні риторичні оклики: *Психічний захист людини від маніпулювання її свідомістю різко послаблюється, якщо не руйнується взагалі. Ось для чого потрібна була лібералам «шокова терапія»! Ось звідки дивовижні успіхи психотерапевтичних телевізійних і стадійних шоу Кашипировського та Чумака. Ось чому 50-мільйонний освічений народ так безборонно дав себе ошукати і обікрасти!..* [Дн, 2002, №. 9–10, с. 102]. Надфразна єдність увиразнена ще й висхідною градацією (різко послаблюється, якщо не руйнується взагалі), синтаксичним паралелізмом, ампліфікацією окличних речень, завдяки чому посилюється пояснювальне значення всього мовленнєвого контексту.

Взаємодія паралелізму й анафори сприяє виконанню текстом корегуючої й інших комунікативно-прагматичних функцій: *Ну, вибачте, це не є реформою підняття цін на газ. Це не реформа. Це називається «підняття цін на газ». Не є реформою підняття пенсійного віку. Це називається просто «підняття пенсійного віку». Не є реформою взяти 15 мільярдів доларів кредит у МВФ. Ну, це просто позичити ще 15 мільярдів, щоб ми вже винні були не 100 мільярдів <...>, а 115 мільярдів доларів* [СС, 30.08.2010]. Фрагмент імпліцитно реалізує актуалізаційну функцію (пресупозиція: *підняті ціни на газ, збільшений пенсійний вік, узяття позика*); експлікує корегуючу, апелятивну й оцінну функції.

На протиставленні та паралелізмі побудований такий мовленнєвий уривок: *Подивіться, що відбулося за останній період часу: начебто ми маємо ту саму Конституцію – правда ж, Конституцію ніхто не змінював? Ті самі закони маємо, навіть той самий офіс Президента на четвертому поверсі Банкової. Тільки є одна відмінність: Президент Ющенко, який діяв за цією самою Конституцією, мав одні повноваження; Президент Янукович, який діє за цією самою Конституцією, має зовсім інші повноваження* [СС, 30.08.2010]. Наведена надфразна єдність є поліфункційною. Виконання висловлюванням провідних прагматичних завдань «нагадування» та «констатація нової інформації» уможлиблюється і використанням кількох виражальних засобів – паралелізму, риторичного питання (*правда ж, Конституцію ніхто не змінював?*), антитези, інтерпеляції (*Подивіться*) та ін.

Комунікативно-прагматичний вплив масмедійного мовлення може бути посилений взаємодією таких фігур: 1) тмезиса (вставки задля характеристики, оцінки та виразу емоцій) й антитези: *Об'єктивно виходить так, що оцю місію порятунку людства від американізму, чи то від єврейсько-американської плутократії, – місію, про яку марно мріє чи нібито мріє хитрий Жириновський, – взяли на себе чи приписали собі деякі відлами ісламського фундаменталізму, насамперед бен Ладен та його прихильники* [С, 2001, № 12, С. 71-72]; 2) анафори, ампліфікації та паралелізму: *Панове, давайте не будемо іти в академічні теми. Давайте не будемо говорити про трагедії з точки зору політиків. Чому? Дуже просто. ...Давайте хоч в цьому будемо рівними з ними* [Д, 22.11.2007]; 3) антипофори (запитання та відповідь) і градації: *Чи це додає коаліції зміцнення, єдності й дає їй більш крашу, потужну перспективу? Я не знаю* [ОЗВ, 14.04.2008]; 4) *Це будуть депутати і від вашої Соціалістичної партії, і від інших політичних партій. Це будуть депутати, яких обере народ* [СС, 05.10.2007] – анафори, ампліфікації, епіфонемі (*Це будуть депутати, яких обере народ*).

Отже, взаємодія кількох виражальних засобів синтаксису підвищує комунікативно-прагматичний вплив тексту. Зокрема публіцисти поєднують у своїх висловлюваннях засоби як однієї групи за типом трансформації

вихідної синтаксичної моделі (наприклад, ампліфікація, симплока, контактний повтор, паралелізм тощо), так і різних груп (антитеза й тмезис, риторичне питання й інтерпеляція, оклик і градація та ін.). Поліфункційний, увиразнений стилістичними мовними засобами публіцистичний текст здатний різнобічно впливати на реципієнтів – актуалізуючи чи повідомляючи нову інформацію і переконуючи адресатів у правильності тих чи тих авторських світоглядних позицій.

Список використаних джерел

- Д – «Дуель», ток-шоу (ТРК «Україна»)

Дн – «Дніпро», журнал (м. Київ)

ОЗВ – «Один за всіх», ток-шоу («1 канал»)

СС – «Свобода слова», ток-шоу (ICTV)

С – «Сучасність», журнал (м. Київ)

ШЛ – «Шустер live», телешоу (ТРК «Україна»)

ЯТД – «Я так думаю», ток-шоу («1+1»)

Стаття надійшла до редакції 2.11.2011 р.

УДК 811.161.2'373.22:165.194

Т. М. Мішеніна

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІТОНІМІВ БАРВІНОК, МАК І МАЛЬВА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ З ПОЗИЦІЇ ЛІНГВОМЕНТАЛЬНОСТІ

Мішеніна Т. М. Особливості функціонування фітонімів *барвінок, мак і мальва* в українській літературі з позиції лінгвоментальності.

У статті розкрито особливості функціонування фітонімів *барвінок, мак і мальва* в українській літературі з позиції лінгвоментальності, визначено шляхи розширення значень фітонімів-символів. Доведено ілюстративно, що в українській літературі фітоніми у своїй значеннєвій структурі поєднують традиційне й новаторське їх осмислення.

Ключові слова: фітонім, символ, лінгвоментальність.

Мишеніна Т. М. Особенности функционирования фитонимов *барвинок, мак и мальва* в украинской литературе с позиции лингвоментальности.

В статье раскрыты особенности функционирования фитонимов *барвинок, мак и мальва* в украинской литературе с позиции лингвоментальности, определены пути расширения значений фитонимов-символов. Доказано иллюстративно, что в украинской литературе фитоними в своей смысловой структуре объединяют традиционное и новаторское их осмысление.

Ключевые слова: фитоним, символ, лингвоментальность.

Mishenina T. M. Peculiarities of the fitonim's *periwinkle, poppy, mallow* and in Ukrainian literature from the perspective of lingua, mental.

In this the peculiarities of the fitonim's *periwinkle, poppy, mallow* and in Ukrainian literature from the perspective of lingua, mental, ways to enhance values of the fitonim's characters. Proved that Ukrainian literature the fitonim's its semantic structure combine traditional and innovative them.

Key word: fitonim's, symbol, lingua, mental.

Наївна картина світу українського народу репрезентує квіти як рослини, що використовуються як прикраса будівель, садів, призначаються для дарування на свята. У науковій ботанічній картині світу квітковими

називають усі рослини, що квітнуть хоч один раз протягом періоду функціонування. Ми схилиємося до думки, що лінгвістичний аналіз фітонімів у художньому мовленні доречно здійснювати, спираючись на уявлення наївної картини світу, оскільки мовна картина світу утворилася на основі наївної; позиція наукової класифікація не дозволяє здійснити ґрунтовне спостереження над функціональними особливостями фітонімів – усі досліджувані рослини потраплять до одного розряду.

У ХХ ст. більш істотним став поділ квітів на польові (наприклад, ромашка, пролісок, мак, конвалія, волошка (васильок) тощо) та домашні (троянда, мальва, айстра тощо), хоч цей поділ також є відносним, оскільки конвалії, ромашки іноді вирощують у садках. Квітами також називають кімнатні декоративні рослини, навіть і ті, що не цвітуть. Представники трьох зазначених груп відрізняються роллю, призначенням, сферою використання, часом появи в символічній картині світу (наприклад, давніми квітами В. Німчук вважає рожу, мак, лілію [4, с. 233–292]).

Нашу увагу привернули фітоніми *барвінок*, *мальва* і *мак* з позиції символіки, зокрема, поєднання в них традиційного й модерного їх осмислення.

Мета публікації – виявити особливості функціонування фітонімів *барвінок*, *мальва* і *мак* в українській літературі з позиції лінгвоментальності.

З-поміж польових рослин найбільше функціональне й семантичне навантаження в українській культурі несе *барвінок* «Трав'яниста рослина з вічнозеленим листям і голубуватими квітами» [5, Т. I, с. 92]. Лексема *барвінок* запозичена з німецької мови *Bärwinkel* й означає «ведмежий куток», її помилково асоціюють з лексемою української мови *барва*. «Поштовхом до народного етимологізування зазвичай стають мотиваційні психосемантичні зв'язки за формою (іноді й за змістом) між словами...» [6, с. 7–8].

Барвінок в українській літературі є носієм етнокультурних нашарувань і має численні образні та символічні значення. Концепт *барвінок* поступово став утіленням народної символіки – вічного життя, безсмертя, людської душі, дівочої краси, цнотливості й чистоти, щасливого кохання й шлюбу, коханого чоловіка. Не випадково рослина здавна є невід'ємною частиною символіки різних народних ритуалів і обрядів, зокрема весільного, а слово тим самим набуває вторинного, сакрального значення, бо разом з реалією виступає одним з аксіональних елементів відповідних обрядодій як етнокультурних контекстів [3, с. 52].

Прикладом символічного навантаження фітоніма *барвінка* – весни, незайманості та цнотливості – є такі поетичні рядки: *Найраніш процвітає Жовтенький горицвіт Та зелений дрібчастий барвінок* [20, с. 32]; *Нехай, доню, твоя руса коса В барвінку леліє* [20, с. 225]; *Брала дівка воду з броду, Коромисло гнеться; Стоїть козак у воротях, Барвінком стелеться. Хоч стелися не стелися – Я не буду рвати; Хоч сватайся не сватайся – Не дасть мене мати* [20, с. 230].

Символ парубка, туги та нещасного кохання спостерігаємо в таких текстових фрагментах: *Ой де ідеши, квітчастий барвінку, Хто ж тобі постелить в дорозі постілку?* [20, с. 114]; *Ой ти, козаче, да хрещатий барвіночку, Не люби дівчину да раненько в неділю* [20, с. 356]; *Ходила я по садочку, По зеленім барвіночку; Ой ходила та й блудила – Не є того, що-м любила»* [20, с. 477]. Отже, фітонім *барвінок* традиційно є символом весни, цнотливості, образом парубка, може символізувати тугу та нещасне кохання.

В українських фольклорних текстах *барвінок-хлопець* набуває подальшого розвитку: *«Дівчинонько, повна рожо, Чи сватати гожа?» «Козаченьку-барвіночку, Хоч у неділечку»* [18, с. 59]. У народі вираз «рвати *барвінок*» означав «іти на побачення» [10, с. 152]: *Пусти ж мене, мати, барвіночку рвати* [18, с. 176]. Ліризм, сентиментальність, кордоцентричність українського етносу порівняно з іншими виявляється у функціонуванні дериватів з меліоративними суфіксами – *барвіночок, барвінчик, барвінонько, барвінчикок*, частотність використання яких у фольклорі перевищує використання нейтральної лексеми майже на 20% (у мовній картині світу українського народу в ХХ ст. зменшено-пестливі форми становлять лише 6%).

Барвінок переважно сполучається з дієсловом *стелитися*, що пояснюється особливістю росту: *барвінок* ніби вкриває землю, застеляє. *Зелененький барвіночку, стелися низенько. А ти, милий чорнобривий, присувайсь близенько* [18, с. 96].

Найпоширенішими означеннями фітоніма *барвінок* є *хрещатий, зелений, кратчастий*, що давно стали фольклорними епітетами, широкоживаними в народному дискурсивному мовленні [3, с. 52]. *Котрая зелень найкраще процвіта: «Чи кратчастий барвіночок, чи запашний василечок, Чи повна рожо?» «Зелений барвіночок сади устилає»* [18, с. 22–23].

Структура концепту *барвінок* української мовної картини світу ХХ ст. значно складніша, зникає поступово його використання в обрядах у технократичному суспільстві, але з'являються нові авторські інтерпретації. Перша складова концепту – пряме значення, яке, за спостереженнями, без символічних нашарувань майже не використовується: *Барвінок стелеться в траві; В зеленій свіжій мураві Рясніють квітоньки* [11, с. 11]. Результатом наявності широкого діапазону символів української культури стало те, що у ХХ ст. *барвінок* почав сприйматися як українська рослина взагалі, утративши відтінки між своїми символічними значеннями. *Топче німець достигле колосся, Топче цвіт барвінковий в саду* [17, с. 5]; *І землянки, що в серці матусі-землі, І могили, що в серці її барвінковім* [17, с. 119] – *барвінковий* цвіт уособлює український народ, а *барвінкове* серце – м'яке, ліричне, сентиментальне українське серце.

Окрім лексичної сполучуваності з дієсловом *стелитися* та прикметниками *хрещатий, зелений, барвінок* може мати означення *блакитний, голубий, синій* [7, с. 24], що мотивується кольором квіток

рослини: *летюче буйство синє, як барвінок* [11, с. 48]. У поетичному мовленні *блакитний барвінок* викликає асоціативні зв'язки з концептом *небо*: *Та очима – в блакить, у небесні барвінки* [11, с. 16]. У мовній картині світу ХХ ст. фітонім *барвінок* деякою мірою втрачає традиції використання в родинній обрядовості (символ краси, сили, постійності та вічності, молодості, кохання, шлюбу й щастя), значно розширюючи своє символічне навантаження [6, с. 63].

Глибокого символічного навантаження в українській літературі набуває фітонім *мак*. Тлумачний словник фіксує два значення лексеми *мак*: 1. Трав'яниста рослина з довгим стеблом і великими квітками (переважно червоного кольору), що дає кулястий плід, наповнений дрібним насінням; вирощується як лікарська та олійна культура, а також як декоративна рослина // Квітка цієї рослини. 2. Насіння цієї рослини [5, Т. II, с. 552]. Оскільки і квітка, і насіння маку були актуальними в побуті українського народу, вони утворили окремо один від одного широкі асоціативні групи, що зумовило виникнення багатоманітної системи образів і символів.

Згідно з нашими спостереженнями традиційно фітонім *мак* символізує красу дівчини: *Ой, а бідна вдова Все плаче-ридає, А дівчина як мак процвітає!* [20, с. 32]; *Ой-бо у мене дочка Явдошка як маковий цвіт, Коли хоч, бери дівку Явдошку на цілий свій вік* [20, с. 41]; *Ой зацвіла маківочка Білесеньким цвітом – Іде козак од дівчини Білесеньким світом* [20, с. 86]; *А в бідної дівчиноньки Намиста немає, Попід гору несе воду – Як мак процвітає* [20, с. 237].

Функціональним є символ швидкоплинного життя. Символічне навантаження реалізується на основі паралелізму розвитку рослини і віку людини: *Ой не жаль мені, що мак зійшов. Ой як жаль мені, що вік пройшов. Пройшов мій вік, як маків цвіт, Що вночі цвіте, вдень опаде, – Так мій вік марно пройде* [20, с. 414].

У веснянках втілено давні світоглядні уявлення про весняну життєдайну природу, шанобливе ставлення до неї. Спостерігаємо уособлення образу маку: *Мак, мак, моя маківочка, Золотая головочка! Станьте ви, дівки, В червоний мак. Да не пускайте пана з хоровода, Нехай дає мак...* [20, с. 71].

Сюжетна лінія веснянок також містить опоетизовані дії садіння, зростання і збирання маку, що надає неповторного романтизму й естетичної краси споглядання розвитку природи: *Воробчику, шпачку, шпачку, Ци був ти в нашім садку? Ци видів ти, як мак воруть? – Вой вотак воруть мак; Ци видів ти, як мак сіють?... Ци видів ти, як мак сходить?... Ци видів ти, як мак росте?... Ци видів ти, як мак цвіте?.... Ци видів ти, як мак жнуть? Ци видів ти, як мак їдять?* [20, с. 74].

Квітка маку може слугувати для означення національної приналежності пейзажу, а також для ще більшої його локалізації: маки ростуть у природних умовах у зоні степу: *Маки в житі ридали*

пелюстками зірваних сліз [10, с. 75]. Мак іноді вирощують як декоративну рослину, тоді він з'являється в топосі городу: *Пшениця в полі, маки на городі* [16, с. 518].

Маки символізують також пору року – літо: *Цілувало літо до нестями, Загубився з ліку бій сердець. Назбирало маків між полями І пішло зі мною під вінець* [11, с. 23]. Зів'ялі квіти можуть вказувати на прихід осені: *Вечір сухий кумач зів'ялого маку з копиці підняв* [11, с. 183].

Мак сприймається свідомістю українця як типова українська «рідна» рослина: *Хоч би в тім раї було все, як у Раї, – так само... Щоб посиденьки, цигарка, щоб чорнобривці і мак* [14, с. 40]. Незважаючи на те, що нині вирощують декоративні маки білого, жовтого, рожевого та інших кольорів, все ж у свідомості стереотипним кольором виступає червоний, саме він належить до концептуального ядра. На основі кольору з'явилися порівняння з маком: *Твоя хустина ніби мак, але бліда щока* [11, с. 65]. Утворений від іменника *мак* прикметник *маковий* частіше вживається зі значенням «червоний» і рідко – «той, що належить маку, подібний до маку», первісна семантика відійшла на периферію. *Пливе гречин у маковій сорочці* [16, с. 454].

Мак, як багато інших рослин з позитивною символікою в українській ментальності, може асоціюватися з чимось хорошим, приємним, але чітко не визначеним: *Тичуть пальцем в лице І показують звихнуті знаки. В них душа не пече, Не цвітуть і червонії маки* [11, с. 16]. Це значення може набувати додаткової семи «жура» часто в контексті втрати: *Маковія задмухує маки і роздмухує в серці журу* [14, с. 38]; *червоні маки болючий спомин тихе ридання* [15, с. 51]. Мак, що виступає символом тихих, спокійних спогадів, не уособлює болю і ридань. В останньому прикладі спостерігаємо нашарування: мак – українська рослина, не бачити маків означає не жити на Україні, тоді спогади про маки як символ втраченої Вітчизни будуть болючими.

Одним з найбільш уживаних символічних значень концепту *мак* виступає «сон, спокій, забуття». Це значення превалювало в грецькій та римській міфологіях [7, с. 138; 10, с. 154]. На Україні відвар з макових голівок використовували як снодійний, заспокійливий засіб. У сучасному поетичному мовленні доволі рідко спостерігаємо це символічне значення, що пов'язано, можливо, з появою інших методів лікування й забуванням народом давніх традицій. *Ходив Бог по горі сіяв маки у дворі Божя Мати маки жала... хай би рожденна моленна раба Божя Тетяна забула все що кохала* [9, с. 57], – у наведеному прикладі *мак* є символом забуття, спокою.

Поширеним символічним значенням концепту *мак* також вважається «зоря», «безмежність зоряного світу» [3; 8]. Символічне перенесення відбулося на основі численності макових зернят, що нагадувало численність зірок. Але в сучасних поетичних творах символічне значення «зоря»

перенесене й на макову квітку за ознаками подібності: *Напевне, так і треба – судилося бо так: упали зорі з неба і надломали мак* [19, с. 127].

До семантичного ядра концепту *мак* належить і символічне значення «безневинно пролита кров, кров загиблих воїнів, козаків» [7, с. 138–139; 10, с. 154], оскільки вважалося, що на тому місці, де пролилася кров, виростають червоні маки. *Ординці воїна скришили, На землю впало тіло біле І, наче зерно, проросло, А влітку маком зацвіло* [7, с. 139].

Традиційною складовою концепту *мак* є порівняння з ним гарної дівчини, у фольклорі *мак* був символом красивої дівчини, а з *маківкою* могли порівнювати матір [7, с. 138–139]. *А в бідної дівчиноньки намиста немає, Попід гору несе воду – як мак процвітає* [18, с. 47]. У свідомості сучасних українців це символічне значення відходить на периферію, спостерігається поодинокі: *хто ти після того лайдаку козак три дівки три любки і кожна як мак* [18, с. 42].

У сучасному поетичному мовленні *мак* використовується для зображення аномалій життя, підкреслення контрасту між нормою, традицією й відхиленням. *Сарана чаду несеться з маньчжурських степів... я перестав дивуватися задовго до того як побачив що маки кров землі жовті у спустошеному ґрунті* [15, с. 81], – на чужині й маки не такі, як на Батьківщині. *Зібрано з клумби... дрібні маківки* [13, с. 76], – мак може вирости великий тільки на волі, а в місті, на клумбі, у штучних умовах маківки ростуть дрібні.

Як зазначалося вище, макове насіння, що теж називають маком, утворило свою групу асоціацій. Оскільки його часто використовували для приготування страв, то це й стало основним значенням. *Ходи хутчіше де ти є я знову вкрав із маком булку* [17, с. 76].

Макове насіння є символом великої кількості, оскільки в маківці безліч зернят; одна зернина символізує щось надзвичайно маленьке, перенесення відбувається на основі зовнішньої подібності: *і дякуєм Тобі, що нас удвох залишив на день, на ніч, на хліб, на сіль, на мить, як мак, як вік сніжини, що атакує огнище поганське* [14, с. 24]. Макова пелюстка на основі зовнішньої подібності набуває символу легкості, ніжності: *Куди його, як макову пелюстку, тисячолітнім вітром занесло?* [16, с. 464].

Отже, структура концепту *мак* досить складна, вона налічує кілька семантичних центрів: рослина, квітка, насіння, плід (коробочка) – кожен з них утворює свій асоціативний діапазон, має лексичне, кілька символічних та образних значень, які на периферії перетинаються й взаємно доповнюються, а це призводить до появи складних полісемантичних символів.

Глибокого символічного навантаження в українській національній свідомості набуває фітонім *мальва*. В українській мові фітонім представлено двома лексемами – *мальва* й *рожа*, що мають однакову семантику й не відрізняються за функціональними стилями; зауважимо, що рожею можуть називати троянду. Лексема *мальва* запозичена з латинської

мови, латинське *malva* походить від гебрайського й споріднене зі словами «сіль, їдкий, колючий» [5, Т. III, с. 374]. Концепт містить поняття «Багаторічна декоративна рослина з високим стеблом і великими яскравими квітами, зібраними по кілька в пазухах листків, іноді в китицеподібні суцвіття» [5, Т. II, с. 564].

За подібністю квіток назву *рожа* в багатьох українських говірках перенесено на мальву, і з цим значенням вона входить до нормативної ботанічної номенклатури [4]. Концепт *мальва* характеризується тим, що має власне українську символіку; мальва означає символ найдорожчого – любові до рідної землі, свого народу [7, с. 30]. Цей символ і локалізація біля хат у селі й посідає провідне місце в символічному змістові фітоніма: *Вечір був. І цвіли під вікнами мальви* [16, с. 32].

Спільна сема «зовнішня краса» зумовлює активне функціонування асоціативного ряду *мальва* – дівчина, що зумовлено фольклорною традицією образного паралелізму: *Ой дівчино, дівчинонько, Яка ж бо ти гожа: Як у саду під віконцем Та зацвіла рожа!* [18, с. 40]. Оскільки у свідомості представників української ментальності витворилася типова картина рідної домівки – хата в обрамленні мальв, то квітка поступово сприймається як рідна, українська, наймиліша: *Ну що мені магнолії, агави? Я поцілую мальву у щоку* [16, с. 112]. Якщо в селі ростуть мальви, воно автохтонно українське: *В сих краях при огорожі жодні рожі не ростуть* [15, с. 30] – не Україна.

Незвичну форму фітоніма *мальва* покладено в основу метафор (подібність стовбура до колони, свічки, квітки – до мегафона: *згорів у танці хоровод беріз, і мальви, як свічки, повідгоряли* [16, с. 145]; *Півні кричать у мегафони мальв* [16, с. 161]. Структура символічного значення *мальва* містить елементи, притаманні всім квітам (вони ростуть, цвітуть, символізують красу навколишнього світу), додаткових відтінків набуває ядерний символ, нівелюючи актуальність прямого значення.

Макросимвол *квіти* з часом змінюється: відходять на периферію свідомості сучасного українця традиційно осмислені фітоніми-символи. Зокрема, переосмислюються значеннєві компоненти символів *барвінок*, *мальва*, *мак*, натомість констатуємо нові денотати.

Структура аналізованих фітонімів включає денотативне значення, інформацію про якісні ознаки, типові локуси, функції квітів та можливості їх використання, ключовий символ «краса», що утворився з іманентної ознаки квітів, периферійні символи є доповненнями, узагальненнями ядерного. Наявні численні порівняння, метафори, словотвірне гніздо лексеми містить багато дериватів. Незважаючи на те, що фітоніми і не мали в житті носіїв української культури суто господарського значення, вони увійшли до картини світу як об'єкт милування, вияву такої типової риси українського характеру, як сакральний символ непроминущості народу, естетизм, ліризм.

Ядра фітонімів містять поняття, зовнішні та якісні характеристики, типові можливості використання, загальноприйняті локуси, основні символи. З часом відходять на периферію і втрачаються сакральні елементи, давні вірування. Значення фітонімів-символів постійно перебувають у процесі творення, тож провести чітку межу між ядерною та периферійною зонами неможливо. Окрім змін у структурі самих фітонімів, відбувається розширення за рахунок зв'язків з іншими фітонімами.

Література

1. Бибик С. П. Словник епітетів української мови / С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1998. – 432 с.
2. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский. – М. : Высшая школа, 1989. – 408 с.
3. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення / В. В. Жайворонок // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь : СГУ, Крымский научный центр НАН Украины. – 2002. – № 32. – С. 51–53.
4. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 416 с.
5. Новий тлумачний словник української мови : у 4-х т. – К. : Аконіт, 1999. – Т. 1-4.
6. Пітель В. М. Типологія епідигматичних відношень полісемічних флороназв та їх похідних у лексиці сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук / В. М. Пітель ; Прикарпатський нац. ун-т імені В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2005. – 19 с.
7. Словник символів культури України / за ред. В. П. Коцура та ін. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.
8. Усик Л. М. Оцінні значення в ознаках та базисах фітонімів / Л. М. Усик // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2004. – №10. – С. 617–625.
9. Чудак М. Д. Українські обрядові символи, пов'язані з народженням дитини, в українців Придністров'я / М. Д. Чудак // Мова і стиль українського фольклору. – К. : ІЗМН, 1996. – С. 57–63.
10. Шейнина Е. Я. Энциклопедия символов. – М. : ООО «Изд-во АСТ», Харьков : ООО «Горсинг», 2002. – 592 с.

Список використаних джерел

11. Гуцало Є. П. Напередодні нинішнього дня : Лірика / Є. П. Гуцало. – К. : Радянський письменник, 1989. – 272 с.
12. Далекі зірничі. Українська література першої половини ХХ ст. – К. : Грамота, 2002. – 480 с.
13. Драч І. Ф. Сонце і слово. Поезії / І. Ф. Драч. – К. : Дніпро, 1978. – 368 с.
14. Жиленко І. В. Пори року: Вірші та поеми / І. В. Жиленко. – К. : Український письменник, 1999. – 136 с.
15. Калинець І. Ці квіти нестерпні. Малий поетичний зільник / Ігор Калинець. – К. : Факт, 2000. – 94 с.
16. Костенко Л. В. Вибране / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 560 с.
17. Кризь пам'ять. Збірка поезій. – Одеса : Астропринт, 2005. – 196 с.
18. Пісні кохання. Народна творчість / гол. ред. Д. В. Павличко. – К. : Дніпро, 1986. – 368 с.
19. Стус В. С. Палімпсест : Вибране / В. С. Стус. – К. : Факт, 2003. – 432 с.
20. Українські народні пісні – К. : Дніпро, 1964. – 588 с.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2011 р.

УДК 811.161.2'42

Р. А. Трифонов

СЛОВО НА ПЕРЕТИНІ ІДІОЛЕКТІВ: ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНИЙ І МЕТАМОВНИЙ АСПЕКТИ (НА МАТЕРІАЛІ СПОГАДІВ МИХАЙЛИНИ КОЦЮБІНСЬКОЇ)

Трифонов Р. А. Слово на перетині ідіолектів: інтертекстуальний і метамовний аспекти (на матеріалі спогадів Михайлини Коцюбинської).

У статті на прикладі окремих лексем і лексикалізованих словосполучень показано, як елементи ідіолекту / індивідуального дискурсу Василя Стуса функціонують у «Книзі Споминів» Михайлини

Коцюбинської, вводяться в текст метамовними засобами, співвідносяться зі змістом висловленого і встановлюють зв'язок між ідіолектами. Відзначено інтертекстуальну природу таких мовних знаків і їхню важливу роль у концептуалізації.

Ключові слова: ідіолект, інтертекстуальність, метамова, мовна особистість, мова шістдесятників.

Трифонов Р. А. Слово на пересечении идиолектов: интертекстуальный и метаязыковой аспекты (на материале воспоминаний Михайлины Коцюбинской).

В статье на примере отдельных лексем и лексикализованных словосочетаний показано, как элементы идиолекта / индивидуального дискурса Василя Стуса функционируют в «Книге Воспоминаний» Михайлины Коцюбинской, вводятся в текст при помощи метаязыковых средств, соотносятся с содержанием высказываний и устанавливают связь между идиолектами. Отмечены интертекстуальная природа таких языковых знаков и их важная роль в концептуализации.

Ключевые слова: идиолект, интертекстуальность, метаязык, языковая личность, язык шестидесятников.

Tryfonov R. A. Word on the Idiolects Intersection: Intertextual and Metalingual Aspects (on the memoirs of Mykhailyna Kotsyubynska).

The article, on the example of some lexemes and lexicalized word combinations, shows the ways how the elements of Vasyl Stus' idiolect / individual discourse function in «The Book of Memories» by Mykhailyna Kotsyubynska and are introduced into the text via metalingual means, correlate with the meaning of statements and establish interrelations between the idiolects. The stress is made upon the intertextual nature of such signs and their important role in the conceptualization.

Key words: idiolect, intertextuality, metalanguage, language personality, «people of the sixties» language.

У контексті важливого для сучасної лінгвістики зосередження на мовній особистості перебуває проблема **свого** і **чужого** слова, їх співіснування та співвідношення в дискурсі, функціональних аспектів. Останнім часом чимало праць, які ґрунтуються на здобутках світової філологічної думки, в українській лінгвістиці присвячені різноманітним виявам інтертекстуальності. У загальнотеоретичному мовознавчому вимірі інтертекстуальність розглядають О. Селіванова [10, с. 191–192], Н. Кондратенко [5], на матеріалі поезії – В. Калашник (його дослідження споріднює з пропонованим мною увага до дискурсу шістдесятників [3]), О. Маленко [8, с. 407–414], на матеріалі публіцистики – В. Галич [1], сучасної преси – О. Рябініна [9]. Це лише частина студій у зазначеній галузі. Водночас про мовну природу інтертекстуальності варто говорити й далі, прискіпливо виявляючи, які саме мовні одиниці є носіями інтертексту.

Про те, наскільки проблемним є останнє питання, свідчить хоч би й численність термінів, якими в наукових працях позначаються такі мовні знаки (доволі широкий перелік цих терміноодиниць подає Л. Дядечко [2, с. 20–21], при цьому сама дослідниця на додачу намагається відживити малопопулярне останнім часом поняття «крилаті слова», пропонуючи грецький відповідник «ептонім»). Між іншим, серед того переліку є й термін, який видається мені найбільш доречним з огляду на універсальність і системність, – інтертекстема (К. Сидоренко), його й прийму як робочий у цій статті. Однак проблема не лише в термінології, а й у визначенні суті досліджуваних мовних засобів.

Вихід на цю проблему пов'язаний із також не досить дослідженим явищем метамовного коментування в різноманітних типах текстів, зокрема в мемуарних. Серед видів метамовних коментарів, які можна виявити в

спогадах різних людей, привертає увагу той, у якому мовець засвідчує належність лінгвальної одиниці до ідіолекту, дискурсу іншої людини. У разі, якщо в цьому простежуються ознаки не принагідності, а системності, це означає встановлення й експліцитне виявлення певних зв'язків між ідіолектами. Характер зв'язків такого типу та їхня природа не вивчені наразі в мовознавстві, як і способи їх репрезентації. З'ясувати це й ставлю собі за мету в цій статті. А оскільки спостереження показало, що зазначене мовне явище виразно прослідковується в мемуарному творі Михайлини Коцюбинської «Книга Споминів» [6], саме цей текст і взято за матеріал.

Річ у тім, що «Книга Споминів» демонструє надзвичайно цікаві зв'язки між ідіолектами авторки і її побратима в справі та життєвій позиції – Василя Стуса. І ключовим мовним знаком, який дозволяє ці зв'язки встановити, є одиниця лексичного рівня – *прямостояння*. Ця інноваційна Стусова лексема має певний проміжний статус: вона не є узуальною, але вже й не оказіональна; семантико-прагматичні особливості зумовили її перетворення з оказіоналізму спершу на ім'я ідіоконцепту як фрагмента картини світу митця, а відтак – на ім'я надперсонального концепту. (Аналізуючи оказіональні лексеми як засоби концептуалізації, В. Калашник використовує в ролі показового прикладу близьке до аналізованого тут Стусове слово *самособоюнаповнення* [4, с. 200–203].) Виникає цікава ситуація: концепт є надперсональним, а його ім'я продовжує зберігати зв'язок із конкретною особистістю. Звідси маркованість, відображувана в метамовних коментарях, і у Михайлини Коцюбинської маємо різні ситуації з уведенням Стусової лексеми у свій авторський текст.

Природно, що відзначена мовна одиниця входить до тих контекстів, у яких авторка спогадів пише про самого Василя Стуса: *«Погодилася розповісти про Стуса саме в Інституті, звідки його було брутально викинуто. <...> Хай почують про страдницький шлях свого колеги, який ходив з ними одними коридорами, пив з тих самих джерел, але зумів – на відміну від багатьох – вибороти собі поставу «прямостояння» (його вислів)»* [6, с. 54–55]. З одного боку, лексичний знак можна розглядати як мінімальну (однослівну) інтертекстему в номінативній функції, як алюзію, для котрої коментар виконує функцію атрибуції. Але призначення виділеного комплексу «знак+коментар» насправді ширше – маркувати належність лексеми до оригінального Стусового ідіолекту і показати наявність відповідного концепту в Стусовій картині світу на рівні як лінгвальному, так і екстралінгвальному. Цікаво порівняти цей випадок із вельми подібним відсиланням до цієї ж мовної особистості: *«Шлях нового, без оглядань і табу, пізнання й осмислення того, що Стус назвав «протрухлий український материк»»* [6, с. 34]. Як видається, з погляду мовної природи тут існує певна відмінність (хоч і часткова): надслівний знак в останньому випадку все ж належить радше до **мовленнєвого** рівня,

натомість *пряmostояння* можна означити як сталу одиницю внутрішнього словника, індивідуально маркований засіб рівня **мови**.

Щодо транспозиції імені концепту в ідіолект оповідачки слід відзначити, що це може бути показовим прикладом диференціації когнітивного і мовного рівнів, концептуальної і мовної картин світу. Адже до перейняття, запозичення слова Коцюбинською сам концепт у її картині світу існував і, звичайно ж, існували певні засоби його вербалізації. Однак поява в тексті іншої людини цього мовного знака змусила визнати його найбільшу відповідність цьому концепту і надати, як видно з дискурсу авторки, статусу основного вербалізатора. А значущість концепту зумовила і значущість слова. Воно звучить в узагальненнях самої авторки щодо власного погляду на життя: *«У різних проявах відчуваю ту життєдайну константу, яку поет назвав «пряmostояння» і «випростовування себе» [6, с. 104] (пор. слово константи на позначення головних концептів у класичній праці Ю. Степанова). Прикметним явищем, яке допомагає концептуалізувати поняття, є ретроспективний метамовний коментар до слова: «...Найменшої тіні страху, пригнічення, «каші в роті» – ні в кого з родини я не відчувала. У мами і в тітки Насті завжди була гідна постава, спокійно гідна – не дозволяли нікому й ні в чому себе принизити, зігнути. У такій атмосфері і я росла – неляканою. Не було ще Василевого слова **пряmostояння**, але воно в мені жило – своєю суттю» [6, с. 175]. Це якраз і свідчить про те, що фрагмент концептуальної картини світу сформувався значно раніше за фрагмент мовної.*

Узяте з ідіолекту однієї особистості слово може далі функціонувати на позначення рис інших людей, для творення їх образів: *«В розмовах з Борисом Антоненком-Давидовичем, що стосувалися особи й творчості Павла Григоровича [Тичини], я завжди мимоволі виступала в ролі захисника, намагалася якось пом'якшити суворі інвективи людини, яка, виборовши поставу **пряmostояння** в житті, мала право й підстави до таких інвектив» [6, с. 187]. У цьому вияв надперсональності концепту з саме таким ім'ям. І нарешті, від рефлексії щодо рис близьких людей і власних світоглядних засад М. Коцюбинська переходить до введення слова в контекст, який стосується всього суспільства, – виходить, що вона інтерпретує його як елемент, котрий має належати загальнонаціональній картині світу: *«Внутрішня свобода допомагає виробити **пряmostояння** й **пряmostояння**, нормалізувати дихання. Відтак зростає суспільна цінність індивіда, розвиваються його творчі потенції, зміцнюється громадянська дієздатність. Це особистість не втрачена для суспільства, а, навпаки, обернена до нього» [6, с. 263].**

У метамовному аспекті привертає увагу неоднаковість атрибуції слова *пряmostояння* в різних контекстах. Переважає в книжці загальна вказівка на особу Стуса, як уже було показано вище. Лише раз зустрічається деталізована атрибуція з наведенням фрагмента контексту, в якому вжито

прецедентну одиницю: *«Хоч і не всі, але більшість витримала наступні випробування і зуміла лишитися вірною тому «прямостоянню», що, за висловом Василя у листі до Миколи Плахотнюка, «робить нас усіх братами» [6, с. 207].* Відчувається, що для Коцюбинської це слово переросло межі прототексту, воно репрезентує Стуса взагалі, і прецедентним феноменом є тут уся його творчість, навіть більше – творчість у сукупності з життям, тобто індивідуальний дискурс. З іншого боку, оскільки слово *прямостояння* зустрічається в тексті «Книги Споминів» нерідко, постійний метамовний супровід тут не обов'язковий, тож частина вживань – безатрибутивні, напр.: *«Людині посттоталітарної спільноти після десятиліть знеособлення, нав'язування комплексу «гвинтика», балансування між страхом (реальним) і ентузіазмом (навіюваним), вироблення звички, що стала другою натурою, приховувати справжнє, питеме, своє і розчинятися в колективній свідомості (чи несвідомості) – такій людині нелегко набути постави прямостояння» [6, с. 258].*

Отже, у випадку з *прямостоянням* маємо мовний знак, що споріднює ідіолекти оповідачки і Стуса, позиціонує їхні світоглядні засади (він має ключову семантику для вербалізації системи поглядів людини), демонструє визнання однією людиною номінативної влучності іншої. Мовець (Коцюбинська) цілеспрямовано і самою дискурсивною практикою, і металінгвальними засобами експлікує свою дискурсивну солідарність із такою номінацією не стосовно якогось конкретного випадку, а в загальнішому вимірі, тобто йдеться не про мовленнєвий (як у багатьох випадках уживання алюзій), а про мовний рівень, навіть і про позамовний – ціннісний. Адже відбувається акцентування моментів не лише ідіолекту, а й системи цінностей, відображених у мовному знакові.

Про значущість концепту для Михайлини Коцюбинської свідчить наявність і ще однієї інтертекстеми, що вербалізує той самий ментальний фрагмент, але вже з металінгвальним відсиланням до прецедентного вислову іншої знакової мовної особистості: *«Чуття гумору оздоровлює, очищує атмосферу, ставить речі з голови на ноги, допомагає поглянути на театр абсурду збоку – і скласти всьому справжню ціну, відкинути сурогат і розчистити душевний простір для невідомого. Ще раз утвердилася в цьому, ознайомившись нещодавно зі щоденниками Сергія Єфремова, з цим разючим документом епохи, свідченням людини, яка мала силу й мужність «самому стояти» (вислів Стефаніка)» [6, с. 89].*

Показово, що Стусова і Стефанікова інтертекстеми об'єднуються у фіналі книжки – у сильній текстовій позиції, що, за Е. Лассан, є свідченням когнітивної значущості концепту [7, с. 35–36]. Атрибуція наводиться, прототексти вже не стискаються до концентрованих знаків-репрезентантів, а подаються розлогіше:

«...Обстоювати тільки те, що стало внутрішнім переконанням, а не наспівано у вуха, хай які б наслідки для людини це мало. Вміти «стояти

собі самому», як писав Стефанік: «...най єму кажуть, що продався і «сподлився», лиш би він стояв собі сам, бо так єму належиться». Чи не з таких «самотніх» осередків і твориться громадянське суспільство?!

І на закінчення – пронизливо точні слова Стуса, які я вже не раз повторювала:

<...>

Гріх – не боротися за себе
і не випростувать себе.

Отже, «випростувать себе»...

Ефективнішого кредо я не знаю» [6, с. 274].

Тут, як і в одному з прикладів вище, наведено з поезії Василя Стуса інший репрезентант концепту ПРЯМОСТОЯННЯ, що має дуже важливу відмінність – процесуальну семантику, значення руху до бажаного стану.

Показово, що інші люди, які знали Михайлину Коцюбинську, відчують значущість досліджуваного тут концепту для її картини світу й акцентують це. У двох статтях на смерть цієї видатної людини, опублікованих поряд у газеті «День» за 11 січня 2011 р., можна це помітити. Мирослав Маринович, розгортаючи базову метафору, пише: «А ще ота особлива її риса, про яку вона сама згадала, виступаючи 2004 року перед випускниками Українського католицького університету: «Внутрішня свобода допомагає виробити прямоходіння і прямостояння...». Вона стояла так рівно і впевнено, що на неї багатьом легко було спертися, до неї прихилитися». А Дмитро Дроздовський вдається до метамовного коментування, що дозволяє створити виразний образ: «Боюся високих слів і красивостей, але, на моє переконання, Михайлина Коцюбинська була людиною, орієнтованою на тотальне розуміння, якщо поряд із нею була також людина, яка знала сенс у слові «гідність»». Тож концепт продовжує актуалізуватись у дискурсі – зрештою, якраз для концепту ГІДНІСТЬ він є субконцептом. Цікаво, що метафоричний зміст слова той-таки Мирослав Маринович у часописі «Критика» розгортає трохи по-іншому, але з неодмінним акцентом саме на цій лексемі: «У той знаменний день 4 вересня 1965 року у тому знаменному київському кінотеатрі «Україна» на заклик Івана Дзюби Михайлина Коцюбинська сміливо встала – і відтоді залишилася серед українців символом прямостояння» [<http://krytyka.com>].

Рідше в «Книзі Споминів» зустрічається ще один елемент Стусового дискурсу – слово *щопта*. Та все ж і воно так само є ключовим для відгуку однієї особистості в семіосфері на слово іншої. Коцюбинська пише про Стуса і про себе: «...Його розум, «доброокість» і чистота освітили й освятили той небезпечний шлях, на який я не могла не ступити. <...> Шлях, на якому відчувала себе причетною до чогось справжнього, до «маленької щопти» людей гідних, які поняття «ідеал» сприймали екзистенційно» [6, с. 34]; «За своїми літературно-мистецькими

уподобаннями, за перекладацькими інтересами, за моральною позицією ми належали до одного кола, до однієї, Стусовими словами, «щопти» інтелектуального українства, до «секти» шанувальників поетичної магії рідного слова» [6, с. 234]. Тут функція дискурсивної солідарності детермінована самою семантикою слова, котре і в Стуса, і в Коцюбинської має тотожне призначення – окреслення маленької спільноти, яка є дорогою для людини і до якої ця людина належить. Зрештою, навіть не лише на рівні семантики, а й у чистій референції ця *щопта* у двох людей, напевно ж, в основному збігається. Не можу не відзначити, що в ході готування цієї статті я виявив відсутність цього слова – безперечно, знакового для української лінгвокультури, ключового для прецедентного і хрестоматійного тексту – у лексикографічних мегапроектах – «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» у версії 2007 року і електронній базі «Словники України on-line» серед відповідно 250 і 256 тисяч слів... Але головне, що і це слово як ключове постає вже в текстах про саму Михайлину Хомівну, де в різних людей у межах невеликого фрагмента збігаються відсилання до обох слів на перетині ідіолектів Стуса і Коцюбинської. В Елеонори Соловей – назва тексту «*Дух пряmostояння*», його початок: «...*Бо – горстка нас. Малесенька щопта – так мовив Василь Стус про коло найближчих по духу. Ще відтоді репресії, гоніння, просто – час забирали одного по одному, тепер ось відійшла Михайлина Коцюбинська...*». У Леоніда Плюща: «*Михайлина належить до найсвітліших, того найкращого, що було, скористаймося її ж словом, у русі пряmostояння. Вона належала до «малесенької щопти» тих, хто самим своїм існуванням повертали життя змертвілим і спорожнілим словам, й самі породжували Слово «на вагу життя»*» [<http://krytyka.com> – обидва приклади].

Аналіз мемуарів Михайлини Коцюбинської показує, що номінативний знак, виразно запозичений з іншого ідіолекту, у своїй природі поєднує властивості стилістично маркованої лексеми (або лексикалізованого словосполучення: як номінативні, так і концептуалізаційні властивості цих двох типів знаків дуже близькі, що дозволяє варіювати форму, пор. *щопта – малесенька щопта; пряmostояння – самому стояти*) й інтертекстеми, одиниці дискурсивного рівня. Завдяки явищам такого типу, як розглянуте в цій статті, текст перетворюється на щось більше за себе – на дискурс, він входить у певний простір, «семіотичний універсум» [10, с. 191], де реалізуються зв'язки між текстами й між особистостями їх творців. Але потенційно такі зв'язки широкі, тож їх метамовна експлікація акцентує вибір мовця, а отже – його самопозиціонування в дискурсі. І настільки цілеспрямована експлікація, як у розглянутому випадку, свідчить про важливість такого самопозиціонування. Аналіз різних способів та шляхів останнього є перспективним напрямом дослідження.

Література

1. Галич В. М. Поетика публіцистичного тексту (на матеріалі творчості Олеся Гончара) / Валентина Галич. – К. : Шлях, 2006. – 200 с.
2. Дядечко Л. П. «Крылатый слова звук», или Русская эптология / Л. П. Дядечко. – К., 2006. – 336 с.
3. Калашник В. С. Интертекстуальність як стилетвірний чинник у поемах Івана Світличного // Калашник В. С. Людина та образ у світі мови : вибрані статті / Володимир Калашник. – Х., 2011. – С. 221–226.
4. Калашник В. С. Оказіональне словотворення як спосіб концептуалізації художнього світу поета (за ідіостіями Василя Стуса, Миколи Вінграновського, Степана Сапеляка) / Володимир Калашник // Там само. – С. 200–206.
5. Кондратенко Н. Категорія інтертекстуальності в сучасній українській мові / Наталя Кондратенко // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту. – 2009. – Вип. 475–477 : Слов. філологія. – С. 552–556.
6. Коцюбинська М. Х. Книга Споминів / Михайлина Коцюбинська. – Х. : Акта, 2006. – 288 с.
7. Лассан Э. Лингвокультурология : очерк русской концептологии / Элеонора Лассан. – Vilnius : Vilniaus ped. un-to leidykla, 2008. – 140 с.
8. Маленко О. О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) / Олена Маленко. – Харків : Харк. іст.-філол. т-во, 2010. – 488 с.
9. Рябініна О. К. Интертекстуальність у дискурсі сучасної української преси: лінгвістичний аспект : дис. ... канд. філол. наук за спец. 10.02.01 – українська мова / О. К. Рябініна. – Х., 2007. – 215 с.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

Стаття надійшла до редакції 17.11.2011 р.

УДК 811.161.2

Г. Є. Хоменко

ЕКСПРЕСИВНИЙ СИНТАКСИС У ТЕКСТАХ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕМАТИКИ

Хоменко Г. Є. Експресивний синтаксис в інформаційних текстах політичної тематики.

У статті йдеться про поняття експресивності в інформаційному тексті. Розкривається значення експресивності як лінгвістичної категорії. Ілюстративний матеріал схарактеризовано передусім з позицій синтаксису з урахуванням структурного та семантичного аспектів.

Ключові слова: експресивність, експресивний синтаксис, синтаксична конструкція.

Хоменко А. Е. Экспрессивный синтаксис в информационных текстах политической тематики.

В статье говорится о понятии экспрессивности в информационном тексте. Раскрывается значение экспрессивности как лингвистической категории. Иллюстративный материал характеризуется с позиций синтаксиса, учитываются структурный и семантический аспекты.

Ключевые слова: экспрессивность, экспрессивный синтаксис, синтаксическая конструкция.

Khomenko H. An expressive syntax is in informative texts of political subjects.

In the article talked about the concept of expressivity in informative text. The value of expressivity opens up as to the linguistic category. Material is characterized from positions of syntax, the structural is taken into account and semantic aspects.

Key words: expressiveness, expressive syntax, phrase.

Категорія експресивності й досі залишається предметом наукової дискусії, її активно досліджують українські та зарубіжні мовознавці.

Поняття мовної експресії є дотичним до термінів «емоційне», «оцінне». Існує багато версій співвідношення понять «експресія» – «емоція». Одні лінгвісти схиляються до думки, що експресія та емоційність – позначають

одне і те ж поняття, інші їх розмежують. Ми пристаємо на думку російського мовознавця Г. Акімової, згідно з якою емоційне та експресивне близькі, але не тотожні поняття. Головною різницею між емоцією та експресією є те, що емоція – ненавмисна, спонтанна, це «порив душі», а експресія має чітко вмотивований, умисний характер, вплив на людину через уведення в текст спеціальних мовних засобів [1, с. 82].

Близьке тлумачення знаходимо в енциклопедії української мови за редакцією В. Русанівського: «Експресивність – властивість мовних одиниць підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом інтенсифікації виразності мовного знака, засобом суб'єктивного вираження мови. Емоційне в мові завжди є експресивним, але не кожне експресивне явище належить до емоційних» [4, с. 170].

Експресивність, особливо в інформаційних текстах, зобов'язана поєднувати два плани змісту: інформаційний та суб'єктивний. Перший покликаний передавати суть реального чи ірреального, сучасного чи історично віддаленого поняття, події, факту з життя людини та суспільства загалом, а другий поєднує суб'єктивне, індивідуальне бачення світу журналістом і бажання вплинути на читача: активізувати увагу, переконати, умовити, залучити на свій бік, вразити, шокувати, епатувати, насмішити, роздратувати, спонукати до чогось, надихнути, задовольнити естетичні потреби.

Мета нашої розвідки – проаналізувати синтаксичний рівень експресії, виявити експресивні можливості синтаксичних конструкцій інформаційного стилю. Чимало праць присвячено експресивним засобам синтаксичного рівня. Піонером цієї царини був французький лінгвіст Ш. Баллі («Французька стилістика», 1961 р).

Питанню експресивного синтаксису присвячено багато наукових лінгвістичних досліджень російських та українських мовознавців: В. Костомарова, В. Белікова, С. Єрмоленко, Е. Ключова, І. Качуровського, Є. Береговської, О. Александрової, Г. Солганик, А. Загнітка, І. Чередниченка, А. Бельського, І. Вихованця, В. Шинкарука, І. Сушинської.

Досить часто автори статей послуговуються таким засобом синтаксичної експресії, як дубітація. Це ряд питань до уявного співрозмовника. Зміна стверджувальної інтонації питальною допомагає зацікавити, привернути увагу читача, налагодити контакт з ним, який слабне під час читання монологу, внести пожвавлення в авторський монолог, створивши ілюзію діалогу [3, с. 442].

Наприклад: *Що ця опозиція взагалі собі думає? Ніби представники державної верхівки шиного вінка до підніжжя пам'ятника самі донести не зможуть? Чи що їм несла ефектну промову сказати? Он президент у своєму привітанні навіть про «Градаріку, країну міст» згадав – хто встоїть перед таким інтелектом?* У наведеному прикладі на інформаційний план змісту речення нашаровується експресивний, виражально-зображальний план. Перше речення належить до власне

питальних конструкцій. Друге та третє ілюструють питально-стверджувальну інтонацію висловлення, упевненість автора в неспроможності влади на виконання певних дій та незадоволеність у цьому. Четверте речення складається з двох предикативних частин, і лише друга має питальну інтонацію (*хто встоїть перед таким інтелектом*). Автор намагається дещо розвеселити, підбадьорити читача іронічним підтекстом цього речення. Наведене речення є власне питальним.

Інший приклад: *Як це назвати – зачисткою національного телевізійного простору з метою взяття його під контроль із боку влади чи звичним перерозподілом обмеженого ресурсу (в даному разі радіочастот) на користь бізнесу, наближеного до тієї ж таки влади?* Речення маніфестує власне питальну семантику. У тканині цієї синтаксичної конструкції присутній вставлений елемент (*в даному разі радіочастот*), який роз'яснює поняття *ресурс*. Автор пропонує читачу перелік своїх суб'єктивних бачень цієї проблеми та радить зробити вибір: чи – чи? *Чому так свавільно й безкарно державний орган, покликаний дбати про інтереси суспільства, прибирає з ефіру одні телекомпанії й заводить туди інші? Чому так безсоромно отримали ласий шмат пирога мовники, які жодного дня не творили телебачення, й були вигнані з-за столу інші, котрі заробляли репутацію роками?* Наведені синтаксичні конструкції виконують питально-стверджувальну функцію: автор водночас ставить запитання, актуалізуючи увагу читача, та відповідає на нього, висловлюючи своє суб'єктивне, несхвальне ставлення до ефірної політики української влади. Останнє речення містить ще одну експресивно насажену деталь: аплікацію, виражену сталим словосполученням *ласий шмат пирога*.

Можливо, навпаки, йому вдалося так відлагодити державний механізм, що той працює сам по собі з мінімальними втручаннями? Знову-таки всі ці байки про золотий унітаз і дизайнерський вертоліт викликають у мене хіба що співчуття: це ж як треба настраждатися в дитинстві, щоби до старості хапатися за дорогі хлопчачі іграшки?! Перше речення – складнопідрядне, виражає сумніви журналіста стосовно «відлагодження» держмеханізму. Друга конструкція продовжує підтримувати інтерес читачів, водночас запитуючи та стверджуючи, налаштовує читача на роздуми, закликає замислитися, щоб у свідомості вибудувався повний інформаційний образ описуваної реальності життя.

Питально-відповідальні конструкції теж досить актуальні в текстах політичної тематики. Вони створюють ефект штучного діалогу: адресант запитує адресата про щось. Читач з пасивного стану переходить на деякий час до активного, залучається до співпраці з журналістом, який водночас пропонує своє бачення проблеми, своє вирішення. Наприклад: *Доводиться, озброївшись новими фактами й враженнями, запитати себе не про добробут, а просто: хто він, Віктор Федорович Янукович? Я наполягаю, що згаданий об'єкт дослідження є певною антропологічною загадкою,*

розв'язання якої допоможе краще зрозуміти лабіринти свідомості не лише одного політика, а й українського суспільства на цьому етапі. У цьому реченні виразально-зображальний план має розгалужену структуру: емотивність (я *наполягаю*), апелятивність (*хто він...?*), волюнтативність (*запитати себе*) та динамізм (питання- відповідь).

Аплікація – додавання до тканини речення загальновідомих штамів, сталих мовних зворотів задля поштовхування тексту, швидкого повернення уваги. Саме загальновідомість, сталість цих конструкцій сприяє швидшому запам'ятовуванню. Аплікація не тільки відбиває масову свідомість, а й бере участь у її формуванні [3, с. 447]. Аплікація може бути виражена словом, словосполученням, цілим реченням. Нас цікавлять передусім апліковані словосполучення та речення. Наприклад: ***Цьому дала, цьому дала... а цьому не дала, геть із хати!*** Цей зразок аплікації має вигляд повтору першої неповної предикативної частини речення (*цьому дала*), вираженого сталим зворотом. Журналіст не тільки повідомляє певну інформацію, а й проявляє свої мовні творчі здібності, вдихає нове життя в «заїжджений» вислів. *Надто великий вантаж надій узяли на себе конкретні пацани в процесі промивання мізків своєму електоратові.* Речення демонструє вживання сталих словосполучень *конкретні пацани* та *промивання мізків*, які використовуються для вираження підкреслено негативного ставлення автора до зображуваного. Використання в одному реченні одразу двох аплікацій нашоє на думку, що адресант хоче нав'язати свою думку адресату, переконати в тому, що вони саме «конкретні» пацани, тому не слід від них чекати щось позитивне, окрім «промивання мізків».

Дивує інше: чинна влада, дбаючи про своє світле «сьогодні», вже не намагається задобрити виборця бодай якимись матеріальними подачками. Вона хіба що показує «кіно» про те, як «прилетит вдруг волшебник в голубом вертолеті». У першій конструкції автор створює експресію завдяки використанню словосполучення *світле сьогодні*, яке є трансформованим словосполученням *світле майбутнє*. Ця аплікована конструкція дозволяє чітко висловити головний задум речення, у якому простежується прозорий причинно-наслідковий зв'язок: своє «світле» сьогодні – народове «чорне» завтра. Друга синтаксична конструкція містить апліковане речення (*прилетит вдруг волшебник в голубом вертолеті*), яке теж трансформувалося семантично: мова вже йде не про чарівника із загальновідомого мультфільму.

Попервах традиція совкової організації мас без змін перейшла і в незалежну Україну. Але вже 2004 року невдалі спроби штабу Віктора Януковича організувати «марші трудових колективів» та інші вияви «солідарності трудящих» показали, що адміністративно-примусові методи відживають своє і в цій царині. Експресивну наснаженість тексту надають апліковані словосполучення (*совкової організації, марші трудових колективів,*

солідарності трудящих), вони дозволяють провести чіткі паралелі між історією та майбутнім, показати читачу в усій красі привидів минулого.

Експресивними можливостями характеризуються також вставлені одиниці, виражально-зображальний потенціал яких проявляється у виконанні в мовленні додаткових функцій: емотивної, волюнтативної, апелятивної та естетичної функцій.

Наприклад: *Два роки тому великі сподівання на свого земляка поклали українці Донбасу: мовляв, вони не для того годують (як були твердо переконані) решту країни, щоб давати всіляким романтикам і мрійникам реалізувати свої європейські фанаберії, а тепер хай прийде команда людей практичних, які нарешиті налагодять життя.* Вставлена конструкція (*як були твердо переконані*) оформлена як контекстуально-неповне речення, виконує емотивну, апелятивну та інформаційну функції: ствердження, упевненість у своїй позиції мешканців східних регіонів України й водночас сумнів автора (змалювання оманливої псевдовпевненості).

Інший приклад: *Вони є засобом консервування стану справ, адже через бідність, а отже, й критичну залежність від держави чи роботодавців порівняно легко піддаються маніпуляціям (нід популістськими, патерналістськими гаслами) з боку державно-політичної машини, яка керується симбіозом олігархів та чиновників і зацікавлена у статусі-кво, оскільки нинішній стан речей дає їм змогу швидко збагачуватися.* Це речення також містить вставлену конструкцію, виражену словосполученням, яка має на меті уточнити, розширити зміст поняття *маніпуляція*, тим самим показати судження автора про цей термін.

Це кіно про її постійну турботу можна щодня бачити по телевізору (звичайно це стосується тих, хто все ще дивиться наукову-популярну фантастику на «Першому Національному» чи «Інтері»). Вставлена одиниця оформлена як складнопідрядне речення з підрядним займенниково-співвідносним. Ця конструкція «розриває» лінійну структуру речення, розбиваючи його навпіл, тим самим зміщує головний семантичний наголос, акцентуючи увагу читача. Це вставлене речення деталізує поняття «кіно», вказуючи на джерела транслявання, та виконує таким чином емотивну функцію.

Журналісти активно послуговуються номінативними реченнями, які теж мають експресивні властивості, створюють ефект тексту в тексті завдяки своїм описовим якостям: *Зневіра. Відраза до всіх політиків із будь-якими програмами та обіцянками. Імунітет – чи то, навпаки, алергія – до демократії як системи представницької влади.* Речення виражають зневажливе ставлення мовця до зображуваного, бажання показати читачеві політичний світ без «прикрас», реально, жорстко, правдиво.

Інверсія – досить поширене явище в інформаційному стилі, свідоме порушення порядку слів задля підвищення інтонування тексту. *Тож і*

*подбали чиновники Києва, Харкова, Рівного, Донецька, Черкас та Севастополя, щоб не трапилося жодних «ідеологічних диверсій», – заборонили опозиції проводити в День незалежності будь-які акції: чи то тривіальне покладання квітів, чи запланований мітинг протесту. **Оцінити** повною мірою всі принади чергового скандалу пересічному українцеві **заважає брак технічних знань**. У першому разі інверсія «присудок» – «підмет» дає змогу зосередити увагу читача на присудку (*подбали*) та висловити своє, авторське, бачення проблеми. У другому реченні інверсується не тільки присудок, а й його частини (*оцінити та заважає*), виноситься в препозицію частина оцінити, що дозволяє розташувати конкретні логічні акценти (головний посил – оцінка українцем скандалу та визначення перепон), а також повною мірою висловити свою журналістську думку.*

У мові журналістського тексту парцеляція виконує такі функції: зображальну, конструктивну, гармонізує конструкції складної структури, служить підсиленню іронії, посилює експресію несподіваності дії [2, с. 14].

Наприклад: *Партія регіонів не має чітко визначеної ідеології. У період свого перебування в опозиції вона створила шалений ідеологічний мікс, зшитий із бажань усіх громадян, які бодай потенційно могли проголосувати за ПР. **Передусім налаштованих проросійськи***. Наведений приклад ілюструє парцеляцію другорядних членів речення, у нашому разі – означення. Це дає змогу, не ігноруючи основний зміст висловлювання, акцентувати увагу на додатковій, проте не менш важливій інформації, вираженій означенням.

Інший приклад: *Київській Просвіті вже вдалося розгорнути енергійну діяльність. **Створено хор. Драматичний і художній гуртки***. Теж засвідчує парцеляцію другорядного члена речення – додатка.

Власне, як каже експерт аналітичного центру «Лабораторія законодавчих ініціатив» Ігор Когут, «допоки працівники туристичної галузі, як і будь-якої іншої, не почнуть говорити вголос, на камери чи диктофони про проблеми і корупцію, ця сама корупція ніде не зникне. Як не зникнуть і проблеми галузі». Експресивна синтаксична конструкція показує можливість відділення цілого речення: парцеляція від багатокomпонентного речення другої підрядної частини. Автор, послуговуючись цим засобом експресивізації висловлення, наголошує на наслідках, закликає працівників галузі до дії.

Отже, синтаксична експресія широко представлена в друкованих ЗМІ політичної тематики. Вона допомагає ефектно, яскраво, невимушено представити широкій читацькій аудиторії політичну ситуацію в країні. Журналісти послуговуються такими засобами інтенсифікації виразності, як-от: вставлені та парцельовані конструкції, інверсовані конструкції, прийоми дубітації, аплікації, номінативні ланцюжки речень, питально-відповідні конструкції.

Література

1. Акімова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка : [учебн. пособие] / Г. Н. Акімова. – М. : Высш. шк., 1990. – 168 с.
2. Конюхова Л. І. Явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – «Українська мова» / Л. І. Конюхова. – Львів, 1999. – 17 с.
3. Культура русской речи : [учебник для вузов] / [редкол. Л. К. Граудина, Е. Н. Ширяев] / Л. К. Граудин, Е. Н. Ширяев. – М. : Изд. Группа НОРМА – ИНФРА, 2004. – 560 с.
4. Українська мова : [енциклопедія] / [редкол. В. М. Русанівський] / В. М. Русанівський. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енциклопедія.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

Джерела

Український тиждень [сусп.-пол. журнал] від 26.08.2011 – 01.09.2011 р.; від 29.07.2011р. – 04.08.2011р.

Стаття надійшла до редакції 3.11.2011 р.

УДК 811.161.2'373.237

О. О. Якименко

СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЛОВА ПИСЬМЕННИК ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТА КОНЦЕПТУ

Якименко О. О. Семантико-прагматичні особливості слова *письменник* як репрезентанта концепту.

У статті розглянуто функціонування слова *письменник* як репрезентанта концепту АВТОР на матеріалі інтерв'ю, присвячених темі літератури. Проаналізовано його сполучуваність, відтінки значення, експресивне й оцінне навантаження. Наголошено на вербалізації загальноприйнятих та індивідуальних уявлень про письменника.

Ключові слова: концепт, структура концепту, оцінка, категоризація, стереотип.

Якименко Е. А. Семантико-прагматические особенности слова *письменник* как репрезентанта концепта.

В статье рассматривается функционирование слова *письменник* в украинском языке как репрезентанта концепта АВТОР на материале интервью, посвященных теме литературы. Проанализированы его сочетаемость, оттенки значения, экспрессивная и оценочная нагрузка. Акцентируется вербализация общепринятых и индивидуальных представлений о писателе.

Ключові слова: концепт, структура концепта, оценка, категоризация, стереотип.

Yakymenko O. O. Semantic and pragmatic features of the word *pys'mennyk (writer)* as a representative of a concept.

The article is devoted to functioning of the word *pys'mennyk (writer)* as a representative of the concept AUTHOR. Interviews about literature are used as material for research. Ability for combining, shades of meaning, expressive and evaluative load of the word are analyzed. Verbalization of common and individual ideas about writer is accented.

Key words: concept, structure of concept, evaluation, categorization, stereotype.

Художня література твориться за допомогою слова. Але, крім того, як і будь-яка частина життя, вона стає об'єктом осмислення у свідомості людини – творця і читача. І це осмислення відбувається також за допомогою слова в поєднанні з думкою. І якщо художні тексти постійно перебувають у сфері уваги лінгвістів, то обговорення їх, як і всього процесу літературної творчості та прилеглих до нього суспільних процесів, становить цікавий із лінгвістичного погляду й мало досліджений мовний матеріал. Одним із основних у концептосфері ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА є концепт АВТОР.

У структурі концепту дослідники виділяють ядро і периферію. Виокремлюють також приядерну зону концепту, тобто більш актуальні асоціації, наближені до ядра. В. А. Маслова дає таке визначення ядра й периферії концепту: «Ядро – це словникові значення тієї чи іншої лексеми. <...> А периферія – суб'єктивний досвід, різні прагматичні складники ядерної лексеми, конотації й асоціації» [4, с. 65]. Однак ядро концепту не обов'язково відповідає одній лексемі, це його центр у свідомості: «Ментальний простір концепту зосереджується навколо якоїсь «сильної» (ціннісно акцентованої) точки свідомості, від якої розходяться асоціативні вектори. Найбільш актуальні асоціації становлять для носіїв мови ядро концепту, менш актуальні – периферію» [6, с. 50].

Хоч концепти вербалізуються за допомогою мовних знаків, концепт не тотожний значенню слова і може потребувати багатьох слів, що можна відзначити й на прикладі концепту АВТОР. В. І. Карасик виділяє види взаємозв'язку слів і концептів: 1) у мові є слово, що відповідає певному концепту, «основний, хоч і не єдиний спосіб актуалізації того чи іншого концепту»; 2) слово, яке є в мові, лише частково відповідає концепту; 3) існує концепт, але немає його однослівної репрезентації; 4) існує слово, за яким немає концепту [3, с. 108]. За словами М. М. Болдирева, «мовні засоби своїми значеннями передають лише частину концепту, що підтверджується існуванням численних синонімів, різних дефініцій, визначень і текстових описів одного й того самого концепту» [1, с. 26].

Слово *письменник* є одним із репрезентантів концепту АВТОР поруч із такими словами, як *автор*, *поет*, *літератор* та ін. Слово *автор* позначає загалом людину, що створила певний твір, у той час як *письменник* у свідомості мовців – зазвичай людина, для якої писання становить професію. Таке й визначення слова у тлумачному словнику: *письменник* – це «той, хто пише художні твори; особа, для якої літературна діяльність є професією» [2, с. 944]. Слово *літератор* у тлумачному словнику подається як абсолютний синонім слова *письменник*, але воно рідше вживане й позначене певним відтінком книжності. Слово *поет* має очевидну семантичну відмінність, адже називає автора поетичних творів.

Слово *письменник* уже ставало об'єктом лінгвістичного аналізу з історичного погляду. О. Г. Муромцева у статті «З історії слова *письменник*» простежила шлях цього слова від його появи в писемних україномовних джерелах до остаточного утвердження в українській літературній мові: «Слово *письменник* з'явилося на сторінках першої української газети «Зоря Галицька» (1848). Цілком можливо, що виникло воно раніше, існувало в усному мовленні, а потім потрапило і в писемну мову. Паралельно до слова *письменник* у ранній західноукраїнській пресі уживалося і слово *літерат* (запозичення з німецької через посередництво польської), пізніше поширюється форма *літератор*. На території Східної України для позначення грамотної людини, книжника, а також і того, хто

пише художні твори, тобто письменника, у першій половині ХІХ ст. уживалося слово *письмак*» [5, с. 75–76]. Пізніше останнє слово набуло негативного відтінку, що зберігається й на сучасному етапі. Поруч зі словом *письменник* у ХІХ ст. функціонували також *писатель*, *письменець*, *письмовець*. У статті наведено цитату, у якій Леся Українка називає *письмовцем* прозаїка на відміну від поета. «Слово *письменник*, хоч і було відоме раніше, активізувалося у вживанні на всій території України лише в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Паралельно з ним продовжували уживатися і слова *літерат*, *літератор* з цим самим значенням. <...> У цей же період поширюється і слово *белетрист*» [5, с. 77]. За словами дослідниці, «причину остаточної перемоги варіанта *письменник* у значенні «той, хто пише художні твори» слід вбачати <...> в активізації словотвірного ряду з суфіксом *-ик/-ник* на позначення особи від основ відносних прикметників, що відбувалася у згаданий період» [5, с. 78].

Образ автора віддавна цікавить учених у галузі філософії, літературознавства. Із погляду психолінгвістики його досліджує Ю. О. Сорокін. Дослідник на основі анкетування студентів розглядає співвідношення уявлень про зовнішність і особисті якості автора та сприйняття його творів читачами. За його словами, «до структури ментального образу тексту входить (як мікроструктура) ментальний портрет автора цього тексту» [7, с. 5].

Хоч науковці приділяють значну увагу образу автора та його ролі у сприйнятті тексту, потребує вивчення відповідний концепт і засоби, що вживаються для його відтворення в мовленні. Мета статті – дослідити вживання слова *письменник* як репрезентанта концепту АВТОР на різних його рівнях.

У дослідженні ми використали інтерв'ю з письменниками, розміщені в інтернет-версіях газет «Друг читача» (vsiknygy.net.ua), «Високий Замок» (www.wz.lviv.ua), на сайтах електронних видань «ЛітАкцент» (litakcent.com), zakid.net. Використані були й інтерв'ю з іншими діячами культури на літературні теми.

Поняття, співвідносне зі словом *письменник*, мовці зазвичай відмежовують від понять, названих його синонімами: «*На мою думку, залежно від професійного досвіду людини її можна назвати письменником, літератором або просто автором тексту*» (Н. Сняданко). У більшості інтерв'ю бачимо спроби дати визначення слову *письменник*, що дозволяє окреслити функціонування цієї лексеми у ядрі досліджуваного концепту. Такі визначення побудовані за моделями «*письменник – це...*», «*письменник – це не...*»: «*Письменники – люди, які часто роблять собі погано, аби взяти в руку перо*» (Т. Малярчук); «*Не вважаю, що письменник – це той, хто виставляє оцінки*» (С. Андрухович); а також «*письменник повинен (мусить; не повинен)...*», «*письменник не може...*»: «*Письменник мусить бути трохи дитиною*» (С. Процюк);

«Парадоксальність творчості в тому, що письменник не може не писати – він повинен писати!» (Л. Кононович); *«Письменник не обов'язково мусить постійно писати»* (В. Габор); *«Письменник не може бути замкнутою системою»* (С. Андрухович); *«Письменник повинен дослухатись до того, що відбувається навколо і йти назустріч голосу люду, який його оточує»* (В. Єшкілев).

Для позначення різних аспектів діяльності в суспільстві особи, яку називають словом *письменник*, мовці досліджуваного кола нерідко використовують метафоричні назви: *«Так що письменник подеколи може бути адвокатом, священиком, хірургом, травником»* (М. Матіос); *«Ви ж не вважаєте, що письменники – це солдати, зобов'язані ходити строем?»* (С. Андрухович); *«Письменник – слуга чи господар літератури? – Я думаю, що слуга. Слуга всього. Бути слугою значно важче і значно почесніше»* (Г. Пагутяк). Такий стилістичний засіб використовується також як заперечення належності певних ознак до семантичного поля слова *письменник*, як, наприклад, у цьому разі: *«Письменник має бути свідомим того, що він пише, але якщо в нього не задіяна підсвідомість, то це ремісник, а не письменник»* (А. Дімаров).

Хоч це слово позначає людину за її професійною належністю, мовці нерідко висловлюють негативну оцінку письменника, писання якого втратило ознаки творчості, як у наведеній вище опозиції *«ремісник – письменник»*. Наприклад, таке твердження має на увазі, очевидно, певну самокритику: *«Вважаю, що я не геніальна письменниця, але дуже добре володію ремеслом»* (М. Гримич). У таких прикладах слово *ремесло* позначає *«працю без натхнення»*, а часом у подібному контексті вживається і слово *професія*: *«Більшість наших письменників так і лишилися авторами першої книжки – після того, як ця книжка отримувала успіх, вони вчиняли із творчості професію й починали форсувати підсвідомість, аби вона видавала нові твори»* (Л. Кононович).

В інших випадках слово *письменник*, що вживається у значенні *«професія»*, має іронічне забарвлення. В одному з інтерв'ю Олесь Ульяненко так описує свій життєвий шлях: *«У мене було багато професій. І на шахті працював, і електриком... А зараз «працюю» письменником»*. Слово *письменник* серед інших слів на позначення професій видається дещо недоречним, випадає з ряду.

Однак трапляються й висловлювання, де існування письменництва як *«не-професії»* визначається, навпаки, як вада вітчизняного літературного процесу: *«Письменництво і раніше не було в нашій країні професією. А із зупинкою друкарських станків зупиняться література і будь-яка присутність письменників у публічному просторі»* (О. Забужко).

Неналежність письменництва до професій авторка визначає як рису українського суспільства. Наголошення творчого, духовного аспекту поняття можна назвати однією з характеристик українського стереотипу.

Особливістю досліджуваних інтерв'ю є виділення в окремий тип українського (нашого) письменника. Слово *письменник* із означенням *український* набуває значення «окремий тип особистості». Це означення не просто вказує на належність до країни, а додає поняттю нових ознак. «Для українських письменників, – говорить Василь Слапчук, – особливо характерна потреба сакралізації власних текстів та процесу їх творення, аби в обивателя не склалося враження, що письменник – звичайний канцелярський працівник, який протирає лікті, мережачи щось нерозбірливе на папері; письменник бажає видаватися якщо не пророком, то хоча б характерником, волхвом, алхіміком».

В опозиції до поняття *український письменник* – поняття з означеннями *світовий, європейський, західний*. Світовий, європейський чи західний письменник – це зразок, ідеал, якого повинен досягти письменник український: «Хто з українських письменників, на твою думку, може здобути європейське визнання? – Я думаю, цей процес почнеться із Жадана, Забужко, Андруховича. Мені видається, що це люди європейського рівня. Кілька років – і ми будемо їх сприймати як світових письменників, а не українських» (Л. Дереш).

Поняття *український письменник* у свідомості мовців включає також категорії, що названі складними словами, утвореними від назв історичних частин України, – *східноукраїнський, західноукраїнський*; їм, у свою чергу, протиставляється поняття *загальноукраїнський письменник*: «На твою думку, ти більше західноукраїнський чи український письменник? – <...> Якби я був тільки західноукраїнським письменником, то не було б такого інтересу читачів, вони не приходили б з книжками, які були куплені у Львові, Києві і привезені у Донецьк» (Л. Дереш). Виокремлюються й менші категорії, назви яких утворюються від назв відповідних міст, що становлять концепти для української культури: «У львівських письменників є так багато Львова, в кожному реченні, у побудові думки. Це відчувається. Львівськість присутня у всіх їх текстах настільки, що вона є певним бар'єром, щоб решта України сприймала її як щось своє. Львівська література є страшенно добра, але «відрубана». Львів тисне на львівських письменників. <...> Єдиний Дереш пише настільки космополітично, що його можуть сприйняти як загальноукраїнського письменника» (Т. Прохасько).

Мовці в інтерв'ю виділяють різні типи письменників, іноді відносячи себе до котрогось із них. Існує кілька типових означень, що сполучаються зі словом *письменник*. Перш за все як особливий клас виділяють письменників *молодих*. Означення *молодий* до слова *письменник* часто поєднується з іншим означенням *талановитий* і може передбачати, з одного боку, певну поблажливість, а з другого – висловлення поваги і надії: «Приємно, що маємо молодих і суперталановитих письменниць Таню Малярчук та Ксенію Харченко» (В. Лис). Слово *талановитий* не

несе особливого експресивного навантаження, й тому, як бачимо, у наведеному вище прикладі мовець утворює слово *суперталановитий*, прагнучи надати виразності своєму висловлюванню.

Із позитивним оцінним значенням уживаються також слова *відомий*, *справжній*, *визначний*, *геніальний*. Утім, *відомий письменник* має й інші відтінки – важливими є ще й способи досягнення письменником такого статусу: «*Відомий письменник у нас не той, хто найкраще пише, а той, хто вміє піаритися*» (В. Лис).

Слово *сучасний*, яке в більшості випадків має нейтральне або позитивне оцінне значення, у деяких контекстах набуває дещо негативних відтінків: «*От я не люблю читати романи сучасних письменників, де матюк на матюці. Бо зазвичай нецензурищина використовується як самоціль, засіб епатування. Хоча в того самого Іздрика, мого улюбленого, я теж зустрічаю лайку, але вона вживається інакше, не шокує*» (О. Герасим'юк).

Саме слово *письменник* у відповідних контекстах із чисто номінативної одиниці стає експресивною: «*Галя Пагутяк живе у Львові. Василь Кожелянко – в селі під Чернівцями. А Кость Москалець – у Ніжині. Так то ж – письменники!*» (М. Матіос); «*А якби Артем Чех втримався на рівні свого «Кині», що б то був за письменник!*» (В. Лис). У той же час в інших випадках це слово видається мовцям недостатньо експресивним, і вони шукають засобів для підсилення його позитивного оцінного значення: «*Це просто суб'єктивні версії дослідника, шанувальника, літератора, для якого Гоголь – трохи більше, ніж письменник*» (журналіст у вступі до інтерв'ю з М. Босаком); «*Вважаю, що книги подарункового формату треба робити для дуже великих людей, мегاپисьменників*» (Г. Семенчук).

Для характеристики письменника нерідко використовуються прецедентні імена – імена тих авторів, що стали знаковими для всієї культури. В українському дискурсі це перш за все Тарас Шевченко. Ім'я Тараса Шевченка через його значущість у свідомості сучасників асоціюється, зокрема, з пафосом [8, с. 504]. Тому його цілком очікувано вживають у пафосних висловах, покликаних довести, що слово *письменник* означає дещо величне: «*Ти – письменник. Ти стоїш в однім ряду із Шевченком... Будь йому рівним... І вірним*» (Г. Тарасюк). Шевченко у свідомості мовців постає також як певний зразок, яким має бути письменник: «*Потрібен новий письменник із таким великим деміургічним потенціалом, як був у Шевченка, котрий створив потужний комплекс архетипів, що потім вкладалися в сенс, форму, в пазли, формулювалася ідея*» (В. Єшкілев); «*І хай письменник там собі робить, що йому заманеться – нюхає квіти, п'є горілку чи мацає дівку – це його проблеми. Хіба мені не все одно, скількох жінок любив Шевченко?! Скільки дозволяло здоров'я. Мені важить, що це поет-націєтворець*» (М. Матіос). Таким зразком виступає й інший знаковий український письменник – Іван Франко: «*Нам потрібні письменники франківського революційного характеру*» (Д. Павличко).

Рефлексуючи над сутністю поняття, позначуваного словом *письменник*, автори створюють класифікації різних типів письменників. Типовий поділ, як і в багатьох інших сферах, – поділ на жіноче і чоловіче. При цьому може йтися про особливості творчої манери: *«Я думаю, різниця існує і в способі спостереження, у тому, як письменник сприймає світ. Жінки-письменниці – уважні до деталей, чоловіки зазвичай їх пропускають. Проте аналітичні конструкції останнім вдаються краще. Хоча, це, знову ж таки, індивідуально»* (Н. Сняданко). Чоловічі або жіночі риси можуть бути притаманними також продукту творчості певного автора незалежно від його реальної статі: *«Письменники не люблять поділяти прозу на чоловічу й жіночу... – А я поділяю, і це зовсім не значить, що жінки пишуть жіночі тексти, а чоловіки – чоловічі. Є чоловіки, які пишуть жіночі тексти, і навпаки. Агата Крісті для мене «чоловічий» письменник, в її текстах суцільне раціо. А, наприклад, Володимир Набоков чи Василь Стефаник – це жіночі письменники, тому що вони пишуть про глибокі почуття»* (Д. Яневський).

Письменників класифікують також за рівнем їхнього досвіду та професійності: *«Описувати лише те, що відбувається з тобою в реальному житті, – дуже нудно. Це характерно переважно для письменників-початківців. <...> Проте існує й інший спосіб написання автобіографічних творів. Тільки це вже не подієва частина життя письменника, а духовна, ніби внутрішня подорож у підсвідомість. Це вдається письменникам-професіоналам»* (Н. Сняданко).

У наведених вище висловах узуальна категоризація втілена в необразних прикладках. Типові означення та класифікації, що апелюють до загальнолюдських чи національних стереотипів, являють собою найактуальніші асоціації, які можна віднести до приядерної зони концепту. До його периферії належать індивідуальні означення й класифікації. Письменник Любо Дереш вибудовує індивідуальну класифікацію письменників за допомогою оказіональної метафори: *«Є два типи письменників: «акушери» і «конструктори». Перші дають народження чомусь новому, вони відчують, що твір «іде» через них. Письменники-конструктори ж займаються творчістю комбінаторною – збирають воєдино те, що вже було відкрите раніше»*.

Можна виділити групу висловлювань, у яких мовці ототожнюють себе з певним типом письменників і протиставляють іншому, негативному в їхньому уявленні типу. При цьому використовуються складнопідрядні речення з присубстантивно-означальними підрядними частинами: *«Я ж не той письменник, який уже видав два отакенні томи афоризмів (он у Спілці продаються)... Все, що меле, – видає»* (Є. Дудар); *«Я не з тих письменників, котрі можуть віддати свої твори в чужі руки!»* (І. Роздобудько).

Характерним для письменницьких інтерв'ю є міркування над висловами, які втілюють стереотипне уявлення про письменника.

Найтипівіші з них – «письменник має бути голодним» або «письменник має страждати». Такий вислів зазвичай виникає в розмові з ініціативи інтерв'юера, а письменник намагається так чи інакше викласти своє трактування. Найчастіше мовці прагнуть зруйнувати стереотип чи привести до певної раціональної форми і зменшити категоричність, додавши свої пояснення: *«Когось ситість може зіпсувати – доки голодний і злий, то пише, а потім наївся і заглох. Але був і граф Лев Миколайович Толстой – людина цілком благополучна! За такою логікою письменникові потрібна садиба, кілька сот душ кріпосних, щоб він сидів у холодочку і писав «Войну і мир» (Юрко Позаяк); «На ситий шлунок погано пишеться, це так. Але голодним він має бути в метафоричному сенсі – завжди відчувати свою недосконалість» (І. Роздобудько); «Ернест Хемінгвей відзначив, що письменнику заважають спиртне, жінки й марнославство. Що заважає Антону Фрідлянду? – А ще він додав, що також письменнику заважають відсутність спиртного, жінок і марнославства. Я дотримуюсь думки, що художник повинен знати і як це – бути голодним, і як це – бути ситим» (А. Фрідлянд).*

На тлі сучасного повсюдного руйнування стереотипів найбільш експресивним сприймається висловлювання, що їх, навпаки, цілковито й підкреслено підтримує: *«Насправді письменник має страждати <...>. І чим більше письменник страждає, тим ліпші в нього тексти. Тому я бажаю всім сучасним українським письменникам побільше страждати! І мучитися. Тоді літературний процес дуже гарно піде» (П. Нечитайло).*

Слово *письменник* позначає головну дійову особу літературного процесу, це один із проявів автора, творця. Через це воно стає одним із основних інструментів самопрезентації автора у спілкуванні з читачем і суспільством узагалі, а також допомагає висловити ставлення до літератури, уявлення про власну місію. Це слово постає у сполученнях із відповідними означеннями, входить у класифікації та вживається як самостійна експресивна одиниця.

Література

1. Болдырев Н. Н. Концепт и значение слова / Н. Н. Болдырев // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / под ред. И. А. Стернина. – Воронеж : Воронежский гос. ун-т, 2001. – С. 25–36.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ Перун, 2007. – 1736 с.
3. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
4. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : [учеб. пособие] / В. А. Маслова. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – Минск : ТетраСистемс, 2008. – 272 с.
5. Муромцева О. Г. З історії слова *письменник* / О. Г. Муромцева // Культура слова. – Вип. 29. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 75–78.
6. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.
7. Сорокин Ю. А. Ментальная реконструкция образа автора / Ю. А. Сорокин // Язык, сознание, коммуникация : сб. статей / ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – М. : Филология, 1997. – С. 5–24.
8. Трифонов Р. А. Концептуалізація пафосу та пафосних висловів у картині світу студентів-філологів: від «Заповіту» до крутих тачок / Р. А. Трифонов // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 910 : Серія : Філологія. – Вип. 60. Ч. I. – С. 501–507.

Стаття надійшла до редакції 4.11.2011 р.

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

УДК 811.161.2'342.9(07)+373.3

І. А. Кравцова

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ НАД ІНТОНАЦІЙНОЮ ВИРАЗНІСТЮ УСНОГО МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ ЧИТАННЯ

Кравцова І. А. Особливості роботи над інтонаційною виразністю усного мовлення молодших школярів на уроках читання.

Важливою умовою високої культури усного мовлення є оволодіння системою мови в усіх її аспектах, або ярусах, – звуковому, зокрема інтонаційному, граматичному і стилістичному. Досліджуючи питання звукової й інтонаційної виразності усного мовлення, методисти визначають нерозривний зв'язок між роботою з розвитку усного мовлення та формуванням навичок виразного читання, що ґрунтуються на розвитку в учнів мовленнєвого слуху. Цілеспрямована робота над виразним читанням й усним мовленням несе учням радість і задоволення. Для вчителів початкових класів очевидним є те, що усвідомлена робота над важливими засобами виразності – запорука усвідомленого мовлення та виразності рідної мови.

Ключові слова: інтонаційна виразність, усне мовлення, вразне читання, засоби виразності.

Кравцова И. А. Особенности работы над интонационной выразительностью устной речи младших школьников на уроках чтения.

Важным условием высокой культуры устной речи является овладение системой языка во всех его аспектах, или ярусах, – звуковом, в том числе интонационном, лексическом, грамматическом и стилистическом. Исследуя вопрос звуковой и интонационной выразительности устной речи, методисты устанавливают неразрывную связь между работой по развитию устной речи и формированием навыков выразительного чтения, основанных на развитии у учеников речевого слуха. Целеустремленная работа над выразительным чтением и устной речью несет ученикам радость и удовольствие. Для учителя начальных классов очевидным является то, что осознанная работа над важными средствами выразительности – залог осмысленной речи и выразительности родного языка.

Ключевые слова: интонационная выразительность, устная речь, выразительное чтение, средства выразительности.

Kravtsova I. A. Peculiarities of classroom activities to intonational expressiveness in oral speech of junior pupils.

The important condition of high culture of verbal speech is a mastering the system of language in all aspects or tiers – sound, including intonational, lexical, grammatical and stylistic. Investigating the question of sound and intonational expressiveness of verbal speech methodists establish an indissoluble connection between work on development of verbal speech and forming of expressive reading skills based on students' vocal hearing. The purposeful work on the expressive reading and verbal speech brings students joy and pleasure. Deliberate work on important facilities of expressiveness as a pledge of intelligent speech and expressiveness of the mother tongue is obvious to the elementary school teacher.

Key words: intonational expressiveness, oral speech, reading, expressive means.

Сучасна лінгвістика дедалі частіше звертається до всебічного й поглибленого аналізу усного мовлення, його особливостей у комунікативному плані, виявлення, зокрема, його експресивності, дієвості.

Найважливішою передумовою високої культури усного мовлення, як підкреслював академік І. К. Білодід, є оволодіння системою мови в усіх її шарах, або ярусах, – звуковому, у тому числі інтонаційному, лексичному,

граматичному і стилістичному. Мовознавцями і психологами зроблено багато у вивченні найменше дослідженої ланки – інтонації мовлення (праці В. О. Артемова, Б. В. Беляєва, Л. А. Близниченка, О. Ф. Пилипенко, А. Й. Багмут). Паралельно розпочато фоностилістичні дослідження. Це дало змогу вивчати засоби звукової організації мовлення, що допомагають найбільш вдало висловлювати думки і впливати на слухачів. Завдяки цим дослідженням можна зробити наукові узагальнення про структуру мови, її динаміку й багатогранні функції комунікації. Вони дають підстави для створення наукових рекомендацій щодо суспільної практики в усіх сферах життя [1, с. 8].

Досліджуючи питання звукової та інтонаційної виразності усного мовлення, методисти встановлюють нерозривний зв'язок між роботою з розвитку усного мовлення і формуванням навичок виразного читання, «які ґрунтуються на розвитку в учнів мовного слуху, що виявляється в умінні розрізняти наголошені і ненаголошені склади, інтонувати речення різних структур, підвищувати й понижувати голос, прискорювати й уповільнювати темп мовлення, робити логічний наголос у реченні» [6, с. 69].

Читання – важлива ланка у формуванні виразності усного мовлення учнів, а звукова виразність усного мовлення – необхідна умова виразності читання.

Учитель не тільки вдосконалює у школярів мовний слух і звукову виразність мовлення, а й готує їх до сприймання та глибокого розуміння художніх творів. Завдяки виразному читанню текстів учні краще засвоюють художні засоби, мовні звороти, нові слова і синтаксичні конструкції. Забезпечується безпосередній зв'язок між уроками мови та читання. Як справедливо підкреслюється у працях психологів і методистів М. І. Жинкіна, О. М. Леонтьєва, Г. П. Фірсова, питання звукової та інтонаційної виразності стосується як усного, так і писемного мовлення. Читання можна розглядати як процес, у певному розумінні зворотний письму. Те, що для читання є початком роботи, для письма є її кінцем. Але інтонаційний компонент в обох випадках виконує дуже важливу роль. Той, хто читає, повинен вичитати ту інтонацію, яка вписана в текст автором. Без цього неможливе правильне прочитання й розуміння тексту.

Якщо учні матимуть розвинене мовне чуття, глибоко розумітимуть засоби виразності мови, відтінки смислу в межах того самого речення, рівень грамотності їхнього письма підвищиться.

Уважність до власного мовлення виробляється у процесі спостереження за мовою інших. Учні користуються розмовною мовою ще задовго до вступу в школу. У школі вони починають усвідомлювати мову як предмет шкільної програми, як засіб спілкування, як науку. Школярі починають свідомо вчити те, що вони засвоїли беззастережним наслідуванням; вони нерідко з подивом дізнаються, що слова можуть існувати самі по собі, без предметів і явищ, які вони позначають, можуть

змінювати свою форму, взаємозамінюватися; що багато слів, якими вони звикли називати навколишні предмети і явища, не літературні; що замість них треба вживати інші, часто зовсім незнайомі для них слова. Усе це створює сприятливі умови для виховання уважності в учнів до власного мовлення.

На жаль, ці можливості використовуються в школі зовсім мало. Синтаксис усної мови, будова речень майже не виправляється, унаслідок чого виробляється своєрідна спрямованість їхнього усного і писемного мовлення. На одних уроках, за одних умов вони уважні до своєї мови, на інших уроках і за інших умов – байдужі. Від одного й того ж учня можна почути досконалу і недосконалу мову.

За браком спеціальної методичної літератури та відповідно підготовлених учителів часом спостерігається вузький, утилітарний підхід до поставлених навчальних завдань, не виправданий страх переобтяжити учнів вправами із звукової виразності усного мовлення.

Якби й усні відповіді оцінювалися за кількістю помилок (на інтонування, вимову, наголос тощо), то загальна оцінка з мови була б значно нижчою. В усному мовленні учнів більше відхилень від норми, ніж у писемному. За висловом відомого англійського письменника Бернарда Шоу, є 50 способів сказати «так», 500 способів сказати «ні» – і тільки один спосіб це написати. «Це просте слово можна вимовити на тисячу різних ладів», – зауважує видатний майстер слова І. Л. Андроников.

Як привчати дітей до того, щоб за вимовленими словами вони бачили життя, як навчити їх яскраво уявляти картини, події, предмети, про які мовиться, і виявляти своє ставлення до них? Для цього треба розвивати спостережливість, пам'ять, емоційну чутливість, мовний слух, тренувати мовленнєвий апарат, створювати такі навчальні ситуації, щоб в уяві дітей виникали умови реального спілкування. Вони повинні знати й основні якості мовлення: змістовність, виразність, впливовість тощо. Нагода для цієї роботи є на кожному уроці.

Виняткове значення в навчальному процесі має виразне читання як для поглиблення розуміння змісту твору, так і для розвитку емоцій, уяви, виховання естетичних почуттів. Для того, щоб навчити дітей виразного читання, учитель має сам добре ним володіти. Виразного, емоційного читання від учнів можна вимагати тоді, коли твір глибоко проаналізований, усвідомлений його ідейний зміст.

Виразне читання – це мистецтво читання вголос, за якого яскраво виражаються думки, почуття автора, вкладені у твір, власне ставлення до прочитаного. Виразне читання є ключем до розуміння тексту і водночас ґрунтується на його усвідомленні, а значить, на глибокому літературному аналізі. Оволодіння навичками виразного читання варто починати з усвідомлення його найважливіших складників:

– техніки мовлення – роботи над голосом, дикцією, диханням, орфоепією;

– логіки мовлення – усвідомлення логічного наголосу, пауз, темпу, інтонації;

– емоційно-образної виразності – розвитку творчого бачення, розуміння авторського підтексту, використання міміки, жестів [4, с. 36].

Ще Демокрит говорив, що ні мистецтво красномовства, ні мудрість не можуть бути досягнуті, коли не вчитися їх. Учитель насамперед має усвідомлювати, «чого треба навчати, у якій послідовності і як».

Навички виразності усного мовлення прищеплюються дітям до певної міри ще в дошкільному і молодшому шкільному віці.

Одним із найбільш важливих показників культури усного мовлення є виразність. Виразність як якість мовлення і читання тісно пов'язана з мисленням. Гарне читання – це шлях до гарного мовлення.

Ознайомлення з інтонаційною виразністю усного мовлення варто починати в 2 класі із засвоєння принципу словесної дії, дотримання якого виробляє почуття відповідальності за вимовлене слово. Словесна дія – це дуже важливий прийом активізації, який, з одного боку, підвищує осмисленість і виразність мовлення, а з другого – загострює увагу слухачів і тим самим сприяє запам'ятовуванню почутого. «Говорити – значить діяти», – підкреслював відомий театральний педагог К. С. Станіславський. Навіть перші дитячі «Ма! Ма!» залежно від ситуації, відзначає психолог М. І. Жинкін, можуть бути різними діями: дитина кличе маму, просить у неї захисту, благає сісти поруч та ін. Уже у дворічної дитини мовленнєвий вчинок розрахований на управління ситуацією.

Видатні педагоги В. П. Острогорський, К. Д. Ушинський, С. Русова, М. О. Рибникова, В. О. Сухомлинський наголошували на тому, що вчитель повинен постійно стежити не лише за змістом свого усного мовлення, його лексико-граматичним оформленням, а й за ритмомелодійним ладом, розвивати здатність свого голосу передавати найтонші відтінки думок і почуттів. Це дає змогу володіти увагою аудиторії. «Я зробився справжнім майстром тільки тоді, коли навчився говорити «Іди сюди» з 15-20 відтінками», – писав А.С. Макаренко [3, с. 263].

Учителю слід нагадувати дітям про те, що всі засоби виразності тісно пов'язані між собою, і, щоб наше мовлення було дійсно виразним, необхідно вміти користуватися всіма засобами.

Спостереження показують, що мовлення молодших школярів відзначається бідністю інтонаційного малюнка, часто неправильно вибраним тоном, недостатньою гучністю мовлення – основними недоліками темпу читання і висловлювання.

Такі засоби виразності мовлення, як мелодика, основний тон висловлювання, гучність, темп, визначаються головним чином змістом і основною думкою, настроєм мовця, авторським задумом. Тому робота над

ними може включатися в аналіз тексту. Однак недостатньо працювати лише над текстами для читання, уміщеними в підручнику. Необхідно приділяти особливу увагу спеціальним вправам, які передбачають активну мовленнєву діяльність учнів, навчають вибору необхідних засобів виразності усного мовлення.

Слід показати дітям залежність вибору тих чи тих засобів виразності від змісту й основної думки висловлювання, поступово формувати в них уміння самостійно добирати необхідні для певного висловлювання мелодіку, тон, гучність, темп, виразність читання віршів, переказування прози, зокрема казки.

Навчати мелодіки мовлення найкраще на невеликих віршах, які учні легко вивчають напам'ять.

Слід також привчати учнів правильно використовувати основний тон. Цей засіб виразності слід ураховувати не лише під час читання, а й в усному переказуванні текстів, під час створення власних зв'язних усних висловлювань.

Під час читання уривків із казок учителю слід доводити дітям, що залежно від змісту висловлювання, почуттів і настрою мовця, текст може бути вимовлений найрізноманітнішим тоном: прохально, жалібно, зневажливо, суворо, із здивуванням, схваленням, осудом, з радістю, смутком, тривогою, іронією тощо. Учні пригадують прислів'я: «Те ж слово, але не так мовиться», згадують про те, яке важливе значення має тон мовлення у спілкуванні між людьми: іноді людина говорить ніби зовсім необразливі слова, але співрозмовник ображається.

Робота над тоном висловлювання тісно пов'язана з роботою над гучністю. Уміння говорити з нормальною гучністю є дуже важливою комунікативною якістю мовлення.

Інтонаційним засобом виразності є також темп мовлення. Вибір темпу визначається в основному змістом, призначенням, задумом висловлювання, а також жанром твору.

Цілеспрямована робота над виразністю читання й усного мовлення принесе дітям радість і задоволення. Для вчителя ж є очевидним, що свідомою роботою над важливими засобами виразності – запорукою осмисленого мовлення, усвідомлення виразності рідної мови.

Інтонаційна невизначеність усних розповідей і відповідей учнів пояснюється тим, що вони не володіють навичками публічного мовлення. Для вдосконалення виразності усного мовлення словесник може використовувати будь-яку нагоду, комплексно розв'язуючи навчально-виховні завдання.

Сприймання й усвідомлення учнями навчальної інформації залежить від досконалості мовлення як учителя, так і учнів. Недостатнє засвоєння навчального матеріалу значною мірою є наслідком невідповідності рівнів

володіння мовленням учителів і учнів. Отже, висока культура усного мовлення – одна з передумов ефективності навчально-виховного процесу.

Література

1. Джежелей О. В. Позакласне читання. 1-4 класи : [методичні поради, розробки уроків] / О. В. Джежелей, А. А. Ємець – Х. : Вид. група «Основа», 2007. – 176 с.
2. Іванова Л. Літературна компетентність молодшого школяра / Л. Іванова // Початкова освіта. – 2005. – №38. – С. 2–5.
3. Макаренко А. С. Вибрані твори / А. С. Макаренко. – Т. 2. – К. : Рад. школа, 1984.
4. Олійник Г. А. Виразне читання. Основи теорії / Г. А. Олійник. – Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2007. – 224 с.
5. Пелешок Е. Робота над засобами виразності на уроках читання / Е. Пелешок, Т. Шевчук // Початкова школа. – 1998. – №12. – С. 12–14.
6. Програми для середньої загальноосвітньої школи : 1-4 класи // Початкова школа. – 2006. – 432 с.

Стаття надійшла до редакції 7.11.2011 р.

УДК 372:808.3

І. В. Онищенко

**КУЛЬТУРА ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ В КОНТЕКСТІ
КОМПЕТЕНТІСНОЇ ПАРАДИГМИ ПРОФЕСІЙНО-КОМУНІКАТИВНОЇ
ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ**

Онищенко І. В. Культура педагогічного спілкування в контексті компетентісної парадигми професійно-комунікативної підготовки вчителів початкових класів.

У статті описано технологію формування культури педагогічного спілкування майбутніх учителів початкових класів; визначено умови, шляхи, особливості формування професійної комунікативної компетентності майбутніх учителів початкової школи.

Ключові слова: спілкування, педагогічне спілкування, культура педагогічного спілкування, комунікативна компетентність, мовлення.

Онищенко И. В. Культура педагогического общения в контексте компетентностной парадигмы профессионально-коммуникативной подготовки учителей начальных классов.

В статье описывается технология формирования культуры педагогического общения будущих учителей начальных классов; определяются условия, пути, особенности формирования профессиональной коммуникативной компетентности будущих учителей начальной школы.

Ключевые слова: общение, педагогическое общение, культура педагогического общения, коммуникативная компетентность, речь.

Onishchenko I. V. Culture of pedagogical intercourse within the context paradigm professional competence and communication training primary school teachers.

The article describes the technology of a culture of pedagogical communication of primary school teachers; defined conditions, ways, especially the formation of professional communicative competence of primary school teachers.

Key words: communication, pedagogical communication, culture, pedagogical communication, communicative competence, language.

Переорієнтація сучасної вищої педагогічної освіти на європейські стандарти передбачає, насамперед, підготовку компетентного фахівця, який усвідомлює свою соціальну відповідальність, уміє визначати нові педагогічні цілі і успішно їх досягати, є суб'єктом особистісного і професійного зростання, ключовою фігурою у формуванні життєвої компетентності учнів. Компетентісно-орієнтована освіта – складна,

багатоаспектна проблема, яка на сьогоднішній день не є достатньо дослідженою.

У своїй професійній діяльності сучасний учитель зіштовхується з необхідністю не лише сформувати знання, але й навчити способів одержання цих знань, формувати навчальну діяльність школярів, будувати освіту як систему, що створює умови для самопроекування і формування багатомірної свідомості, здатності самовизначатися, розвивати в школярів техніки розуміння, мислення, дії, рефлексії.

Гуманізація системи освіти, що характеризує сучасний етап її розвитку, висуває високі вимоги до загальної та професійної підготовки педагогічних кадрів, прояву їх творчої індивідуальності. Педагогічна діяльність є складною та багатокомпонентною. Н. Кузьміна виокремлює такі компоненти педагогічної діяльності: змістовий, методичний і соціально-психологічний [6, с. 21]. Вони утворюють внутрішню структуру педагогічного процесу. Єдність і взаємозв'язок цих трьох компонентів дозволяють реалізувати повною мірою завдання педагогічної системи. Головним є соціально-психологічний компонент, тобто педагогічне спілкування, що забезпечує реалізацію двох інших.

Сфера формування особистості – це, насамперед, активна міжособистісна взаємодія, комунікація, оскільки саме через педагогічне спілкування здійснюється персоналізація вчителя в своїх учнях, прищеплення їм загальнолюдських та національних цінностей, набуття ними соціального досвіду, формування їх як особистостей. У спілкуванні складається важлива система виховних взаємин, сприятливої ефективності виховання й навчання. У педагогічній діяльності спілкування набуває функціонального і професійно значимого характеру. Воно є в ній як інструмент впливу: і звичайні умови, і функції спілкування одержують тут додаткове «навантаження», тому що з аспектів загальнолюдських переростають у компоненти професійно творчі.

Тому особливої актуальності та значущості набуває проблема формування професійно-комунікативної компетентності вчителя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психолого-педагогічній літературі професійно-комунікативна компетентність визначається як «уміння встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми» (Ю. Жуков, С. Козак, С. Макаренко, Л. Петровська, Ю. Рись, В. Степанов, В. Ступницький та ін.); «володіння сукупністю комунікативних умінь (Є. Головаха, Т. Ладиженська, Є. Мелібруда, Н. Паніна, Р. Парошина, М. Станкін та ін.); «знання норм і правил спілкування» (А. Козлов, Т. Іванова та ін.). Вирішення проблеми формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх вчителів початкових класів у системі вищої педагогічної освіти вимагає розробки теоретико-методологічної стратегії в умовах нової педагогічної парадигми, яка ґрунтується на ідеях модернізації, гуманізації гуманітаризації освіти.

Теоретичні та експериментальні дослідження формування культури педагогічного спілкування проводилися вітчизняними й зарубіжними вченими в таких аспектах: структура, функції та види спілкування (Л. Долинська, Л. Зінченко, В. Кан-Калик, А. Капська, О. Киричук, М. Корнев, А. Мудрик, Л. Савенкова та ін.); шляхи комунікативної підготовки майбутніх спеціалістів (А. Годлевська, О. Киричук, О. Коропецька, Р. Короткова, М. Коць, Т. Федотюк та ін.); психолого-педагогічні умови формування індивідуального стилю педагогічного спілкування (А. Коротаєв, В. Галузяк, Ю. Орлов, В. Петровський, К. Левін, М. Обозов, В. Мерлін, О. Мешко, О. Капітанець, Т. Тамбовцева, С. Шеїн та ін.), культура педагогічного спілкування й комунікативна майстерність учителя (Л. Виготський, І. Зязюн, А. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.).

Проблема формування культури педагогічного спілкування є актуальною, оскільки саме від рівня розвитку комунікативних здібностей залежить становлення професійно-комунікативної компетентності майбутнього фахівця. Вища освіта вимагає не тільки пояснення студентові мовних фактів, явищ, процесів, розуміння та інтерпретацію отриманої інформації, а насамперед – вміння на практиці використовувати здобуті знання, тобто орієнтація робиться не на процес навчання, а на результат освітнього процесу – готовність випускника до подальшої професійно-комунікативної діяльності. Така підготовка потребує пошуку найбільш досконалих методичних шляхів організації навчально-виховного процесу.

Виходячи з актуальності досліджуваної проблеми, метою статті є визначення ефективних умов та шляхів формування культури педагогічного спілкування в контексті компетентнісної парадигми професійно-комунікативної підготовки вчителів початкових класів.

На думку Н. Волкової, педагогічне спілкування – це «система соціально-психологічної взаємодії між учителем та учнем, спрямована на створення оптимальних соціально-психологічних умов для обоїсторонньої діяльності» [3, с. 435]. Н. Бутенко педагогічне спілкування розглядає як «взаємодію суб'єктів педагогічного процесу, здійснювану знаковими засобами і спрямовану на суттєві зміни властивостей, станів, поведінки й індивідуально-значенневих утворень партнерів» [2, с. 264]. Я. Кузьмінський розуміє педагогічне спілкування як «сукупність методів і засобів, застосування яких забезпечує досягнення мети навчання та виховання і визначає характер взаємодії між двома головними суб'єктами педагогічного процесу» [7, с. 142].

У контексті компетентнісного підходу поняття «культура педагогічного спілкування» розглядається як складова професійної компетентності педагога, що становить собою компетентність у спілкуванні, яка детермінується його особистісно комунікативним потенціалом, а також системою фахової комунікативної підготовки, спрямованою на формування таких професійних умінь та навичок, що

забезпечують наявність перцептивної, інтерактивної та комунікативної компетенцій майбутнього педагога.

Культура педагогічного спілкування, високий рівень комунікативних здібностей педагога є важливим показником готовності вчителя до педагогічної взаємодії з учнями: без певного рівня комунікативних здібностей неможливо говорити про готовність випускника педагогічного вузу до творчого вирішення професійних завдань.

На визначальну роль і велике значення педагогічного спілкування в навчально-виховному процесі вказували Н. Волкова, А. Годлевська, О. Киричук, Р. Короткова, В. Сухомлинський, Т. Федотюк та ін. Так, В. Сухомлинський підкреслював: «Кожне слово, що звучить у стінах школи, повинно бути продуманим, мудрим, цілеспрямованим й – це особливо важливо – зверненим до совісті живої конкретної людини, з якою ми маємо справу..., щоб не було знецінювання слів, а навпаки – щоб ціна слова постійно зростала» [8, с. 263].

Н. Дусь зауважує, слід ототожнювати поняття «компетенція в педагогічному спілкуванні» та «компетентність у педагогічному спілкуванні». Компетенція в педагогічному спілкуванні розглядається як «наявність у педагога знань технології педагогічного спілкування (суть, особливості, функції, структура), обізнаність у цій технології; усвідомлення необхідних для його здійснення комунікативних умінь та навичок» [4, с. 78]. Закладається вона системою відповідних навчальних дисциплін. А компетентність у педагогічному спілкуванні, відповідно, є «свідченням готовності до здійснення педагогічного спілкування на високому професійному рівні, що, звісно, базується на основі компетенції особистості в педагогічному спілкуванні» [4, с. 79]. Формується вона, окрім системи відповідних навчальних дисциплін, і власним особистісним досвідом здійснення такого виду педагогічної діяльності.

Ми розглядаємо процес формування професійно-комунікативної компетентності майбутнього вчителя початкових класів як складний і багатобічний процес, як педагогічну систему, під якою ми, слідом за В. Беспалько, розуміємо «сукупність взаємопов'язаних засобів, методів і процесів, які необхідні для створення організованого, цілеспрямованого і навмисного педагогічного впливу на формування особистості» [1, с. 6]. Для виявлення компонентного складу даної системи та її підсистем, їх зв'язку і відносин у процесі її функціонування і розвитку, нами застосовувався системний підхід, основні положення якого представлені в працях Ю. Конаржевського, Н. Кузьміної, Г. Серікова, В. Сластьоніна та ін.).

Формування культури педагогічного спілкування майбутнього вчителя початкової школи передбачає вирішення таких завдань:

- освоєння діалогу як організаційного принципу комунікативної діяльності;

- формування потреби в удосконаленні культури професійного спілкування;
- оволодіння етикою педагогічного спілкування;
- формування умінь використовувати вербальні та невербальні засоби педагогічного спілкування;
- оволодіння психологічною технікою переконуючого впливу в професійному спілкуванні педагога;
- освоєння умінь психотехніки;
- оволодіння технікою мовлення;
- розвиток умінь сприймати та розуміти інших людей;
- оволодіння атракцією в педагогічному спілкуванні;
- оволодіння методикою активного слухання в педагогічному спілкуванні.

Формування культури педагогічного спілкування майбутнього вчителя відбувається передусім у процесі вивчення лінгвістичних та педагогічних дисциплін: «Вступ до спеціальності», «Основи культури і техніки мовлення», «Психолого-педагогічне спілкування», «Педагогічна майстерність», «Педагогічні технології в початковій школі», «Основи етики та естетики», «Методика викладання української мови в початковій школі» та спецкурсів: «Основи екранного та сценічного мистецтва», «Педагогічна культура», «Психологічна культура» та ін.

На нашу думку, ефективними шляхами формування культури педагогічного спілкування майбутнього вчителя початкової школи є:

- 1) проведення лекційних, практичних занять з питань діагностики та формування стильових особливостей професійного спілкування майбутнього педагога;
- 2) застосування в процесі вивчення спецкурсів рольових та ділових ігор, соціально-психологічних тренінгів, моделювання педагогічного спілкування, планування творчих завдань, словесних стимулюючих методів (бесіди, дискусії);
- 3) індивідуально-консультаційна робота;
- 4) читання й обговорення наукової та науково-популярної літератури з проблем професійного спілкування;
- 5) відвідування студентами наукових гуртків та проблемних груп;
- 6) участь студентів у наукових та науково-практичних конференціях;
- 7) написання студентами курсових, кваліфікаційних та магістерських робіт;
- 8) захист творчих проектів з проблем формування культури педагогічного спілкування майбутнього вчителя початкової школи;
- 9) проходження різноманітних видів педагогічної практики (навчальної, виробничої, літньої педагогічної в оздоровчих таборах).

І. Черезова підкреслює, що «мовленнєві уміння майбутніх учителів – це феномен, розвиток якого зумовлюється сукупністю психофізіологічних, соціокультурних і педагогічних чинників, сформованими знаннями студента про мовленнєву культуру і можливості її застосування відповідно до потреби, особливостей та мети педагогічного процесу» [9, с. 14]. При цьому готовність до мовленнєвої діяльності розглядається як прояв спеціальних знань, мовленнєвої компетентності та мовленнєвого професіоналізму. На нашу думку, увага викладачів повинна зосередитися на таких аспектах:

- 1) формування нормативної вимови студентів і подолання діалектних впливів;
- 2) збагачення, уточнення й активізація лексичного запасу майбутніх учителів початкових класів;
- 3) глибоке оволодіння граматичними нормами мови і вдосконалення граматичного ладу мовлення студентів;
- 4) теоретичне і практичне засвоєння найважливіших текстологічних понять, що виступає узагальнюючо-підсумковим етапом роботи над розвитком мовлення майбутніх учителів-класоводів;
- 5) максимальний розвиток пізнавальної активності студентів, їхньої здатності до творчості, створення власних текстів, словесному відображенню ситуацій, що вимагають опису, розповіді, роздуму.

Ефективність педагогічного спілкування значною мірою залежить від психологічних особливостей особистості вчителя, використовуваних ним засобів педагогічного впливу. Удосконалення і розвиток їх має охоплювати комунікативну, перцептивну, інтерактивну складові спілкування, які тісно пов'язані з пізнавальною, емоційною, мотиваційно-рольовою сферами психіки. Тому оптимізація спілкування означає і вдосконалення психічного функціонування особистості вчителя.

Педагогічне спілкування є особливим видом творчості, адже кожне навчальне заняття – це ланцюг мікроскопічних педагогічних ситуацій. І кожна ситуація вимагає миттєвого обмірковування, швидкого й точного вирішення проблеми. На думку В. Кащенко, творчий підхід педагога до спілкування реалізується в умінні передавати інформацію, точно орієнтуючи її на співрозмовника, використовуючи при цьому всі засоби емоційного впливу – яскраву виразну мову, жести, міміку, гумор; умінні зрозуміти ситуацію й швидко прийняти потрібне рішення; умінні організувати взаємини зі студентами; умінні через спілкування виховувати особистість; умінні регулювати власні психічні стани, бути життєрадісним й оптимістичним у пошуку нових шляхів роботи [5, с. 115].

У комунікативному відношенні формується вміння організувати на роботу, створити позитивний емоційний настрій, налагодити зворотний зв'язок зі студентами. Важливими вміннями творчого педагога є: чітке планування роботи на заняттях, дотримання оптимального дозування часу,

організація спільного проблемного пошуку рішення поставлених завдань. Викладач – це не лише предметидавець, а цікава, різнобічно розвинута особистість. Завдяки ньому створюються певні умови для розвитку творчих здібностей кожного студента. Завжди актуальними є творчі й оригінальні підходи до вибору форм, методів і прийомів навчання та виховання. Вважаємо за доцільне виділити основні етапи технології формування культури педагогічного спілкування майбутнього вчителя початкових класів:

1. Здійснення діагностики культури педагогічного спілкування майбутнього педагога.
2. Формування теоретичної бази студента педагогічного навчального закладу з проблем професійно-педагогічної культури.
3. Створення програми саморозвитку основних компонентів педагогічного спілкування.
4. Виконання вправ, ігор із формування культури педагогічного спілкування майбутнього вчителя початкової школи.
5. Самоконтроль та самодіагностика набутих професійно-культурних якостей протягом педагогічних практик.

На наш погляд, основними методами формування культури педагогічного спілкування майбутнього вчителя початкової школи є: навчіння (освоєння предметної інформації); навчання в діяльності (безпосереднє включення студентів у процес реальної професійної діяльності); ділові та рольові ігри (особливий вид антропотехніки, що передбачає оволодіння різними компонентами професійної майстерності в ситуації, яка містить елементи умовності); консультування; тренінги спілкування; виконання індивідуальних завдань.

Викладач, який працює над розвитком культури педагогічного спілкування майбутнього вчителя початкової школи, повинен мати перед собою перспективу, певну концепцію, яка допомагає орієнтуватися в потоці видань, що становлять науково-методичний супровід педагогічних, лінгвістичних дисциплін у системі підготовки майбутніх вчителів початкових класів. Орієнтиром при цьому має бути забезпечення органічного взаємозв'язку розвитку мовлення, формування педагогічного спілкування і професійного становлення вчителя початкових класів, у професіограмі якого особлива роль належить всебічному розвитку культури спілкування.

Отже, формування культури педагогічного спілкування є одним із важливих напрямів професійної підготовки сучасного вчителя початкових класів, фахівця високої кваліфікації, майбутнього вченого, педагога, психолога. Комунікативні вміння майбутнього вчителя початкової школи становлять сформовані на основі засвоєних знань, навичок і практичного досвіду способи і прийоми спілкування, спрямовані на реалізацію комунікативної функції педагогічної діяльності. Ефективність формування культури педагогічного спілкування в майбутніх учителів

початкової школи залежить від створення у процесі їхньої професійної підготовки таких педагогічних умов: стимулювання розвитку мотивів комунікативної діяльності, формування у студентів чітких уявлень про сутність і структуру комунікативних умінь, організації діалогічної взаємодії суб'єктів навчального процесу.

Література

1. Беспалько В. П. Системно-методическое обеспечение учебно-воспитательного процесса подготовки специалистов / В. П. Беспалько, Ю. Г. Татур. – М.: Высш. шк., 1989. – 144 с.
2. Бутенко Н. Ю. Комунікативні процеси у навчанні : [підручник] / Н. Ю. Бутенко – К. : КНЕУ, 2004. – 382 с.
3. Волкова Н. П. Педагогіка : [навч. посіб.] / Наталія Павлівна Волкова. – К. : Вид. центр «Академія», 2001. – 576 с.
4. Дусь Н. А. Модель формування культури педагогічного спілкування в майбутніх учителів початкових класів / Н. А. Дусь // Професійна підготовка педагогічних кадрів в умовах інноваційної перебудови української національної освіти : сучасний стан, проблеми, перспективи розвитку : матеріали Міжвузівської науково-практичної конференції. – Хмельницький : ХГПА, 2007. – С.77–82.
5. Кашенко В. Л. Педагогическая коррекция: исправление недостатков характера у детей и подростков : [книга для учителя] / В. Л. Кашенко. – [2-е изд.]. – М. : Просвещение, 1994. – 345 с.
6. Кузьмина Н. В. Педагогическое мастерство учителя как фактор развития способностей учащихся / Н. В. Кузьмина // Вопросы психологии. – 1984. – № 1. – С. 20–27.
7. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи : [навч. посібник] / Анатолій Іванович Кузьмінський. – К. : Знання, 2005. – 486 с.
8. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5-и т. / Василь Олександрович Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1976. – Т.1. – 654 с.
9. Черезова І. О. Мовленнєва компетентність як одна з головних вимог до індивідуально-психологічних особливостей сучасного вчителя / І. О. Черезова // Психологія. – 2005. – № 2. – С.11–16.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2011 р.

УДК 811.161.2'36(07)+37.025

Л. С. Цоуфал

РОЗВИТОК МИСЛЕННЯ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ГРАМАТИКИ

Цоуфал Л. С. Розвиток мислення учнів у процесі навчання граматики.

У статті розглянуто лінгводидактичні проблеми розвитку мислення учнів у процесі навчання граматики, з'ясовано особливості формування граматичних понять на уроках української мови. Наведено приклади завдань, які спрямовані на розвиток логічного й абстрактного мислення школярів.

Ключові слова: розвиток мислення, навчання граматики, логічне мислення, абстрактне мислення.

Цоуфал Л. С. Развитие мышления учащихся в процессе изучения грамматики.

В статье рассматриваются лингводидактические проблемы развития мышления учащихся в процессе изучения грамматики, раскрываются особенности формирования грамматических понятий на уроках украинского языка. Предложены примеры заданий, направленных на развитие логического и абстрактного мышления школьников.

Ключевые слова: развитие мышления, изучение грамматики, логическое мышление, абстрактное мышление.

Tsoufal L. S. The developing of students' thinking in the process of studying.

The article deals with linguistic and didactic problems of developing students' thinking in the process of studying grammar. The peculiarities of forming grammar notions on the lessons of the Ukrainian language. The author gives the examples of assignments aimed at developing logical and abstract thinking of pupils.

Key words: developing of thinking, studying grammar, logic thinking, abstract thinking.

Стрімкий розвиток науки й техніки, наближення освіти до європейських стандартів зумовлюють удосконалення навчально-виховного процесу в середній школі, пошук оптимальних шляхів формування гармонійно розвиненої особистості. Україні, яка поступово перетворюється на соціально орієнтовану країну, потрібні освічені, відповідальні люди, які спроможні критично оцінювати події, готові приймати зважені рішення в нових життєвих ситуаціях, ефективно взаємодіяти з представниками різних сфер громадського життя.

Серед завдань сучасної освіти пріоритетним є формування творчої, високоморальної, активної, комунікативно компетентної особистості, здатної до позитивної самореалізації в житті. На це орієнтують програма «Освіта (Україна XXI століття)», положення Національної доктрини розвитку освіти в Україні, Державний стандарт мовної освіти. Реалізація завдань щодо виховання такої особистості неможлива без систематичного розвитку мислення школярів у процесі вивчення шкільного курсу української мови, граматики зокрема.

Мета статті – окреслити можливості розвитку мислення учнів у процесі навчання граматики.

Мислення – це процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в її істотних зв'язках і відношеннях, це психічний процес пошуків та відкриттів нового, істинного, глибинного внаслідок аналізу та синтезу навколишньої дійсності. Основна функція мислення – пізнання сутності речей і явищ, закономірних зв'язків між ними, що є необхідною умовою для використання їх із практичною метою. Мислення – це інтелектуальна й практична діяльність, оскільки поєднує в собі пізнання і творче перетворення образів і уявлень, зафіксованих у пам'яті.

Предметом мислення людини є пізнавальні завдання, які мають різне змістове підґрунтя і зумовлюють різне співвідношення предметно-дійових, перцептивно-образних та поняттєвих компонентів у їх розв'язанні. Залежно від цього розрізняють наочно-дійове, наочно-образне і абстрактне (понятійне) мислення. Абстрактне мислення, яке ще називають словесно-логічним, відбувається в словесній формі за допомогою понять, які не мають безпосереднього чуттєвого підґрунтя, властивого сприйманню та уявленню. Більшість понять, якими виражаються економічні, суспільні, історичні, наукові категорії, є продуктами здатності мислення створювати абстракції, у яких не простежується їх безпосередній зв'язок.

ГраMATика в шкільному курсі української мови вивчається в 6–9 класах, які за віковими психологічними особливостями школярів відповідають підлітковому періоду (11–15 років), що, як стверджують науковці, особливо плідний для розвитку абстрактного мислення. Матеріал, який засвоюють діти в середній школі, вимагає вищого, ніж у молодших школярів, рівня навчально-пізнавальної і мисленнєвої

діяльності, він спрямований на розвиток цієї діяльності. Учні повинні оволодіти системою наукових понять, що потребують нових способів засвоєння знань і спрямовані на розвиток теоретичного, тобто формального, рефлексивного мислення.

Аналіз психологічних досліджень дозволяє стверджувати, що характер розумової діяльності школярів, ті чи ті форми розумових операцій, необхідних для правильного засвоєння знань, визначаються об'єктивними особливостями змісту, оскільки від них залежать ті задачі, які повинні розв'язати учні в процесі навчання. Вивчення морфології й синтаксису вимагає від учнів складної аналітико-синтетичної діяльності мислення, потрібної для усвідомлення граматичних понять, визначень, правил. Розвиток мислення школярів під час засвоєння граматичного матеріалу вимагає врахування особливостей розділу. Граматика як наука досліджує, описує творення слів, їх граматичні значення й форми та існуючі в мові засоби поєднання їх у речення для вираження думки. Як граматична будова мови – це система правил та матеріальних засобів у мові для позначення предметів і явищ, моделювання зв'язків, які існують між ними чи уявляються нам, а також для вираження деяких найзагальніших властивостей буття [4, с. 273].

Грамматика більш абстрактна ніж лексика. Лексика називає предмети і явища індивідуально, розчленовано, тобто вона членує світ на більші й менші окремі частини й дає їм назви, а грамматика виражає найзагальніше, властиве всім або великим групам предметів і явищ. І. П. Ющук зауважує, що грамматика не копіює точно зв'язки та властивості буття, які є в дійсності. Вони відбиваються в граматиці так, як переломилися через життєвий досвід попередніх поколінь [4, с. 274].

Властивості предметів і явищ та зв'язки між ними грамматика відбиває на чотирьох рівнях. Вона передбачає: 1) внутрішню структуру позначеного словом явища; 2) можливості явища, виділеного словом, установлювати зовнішні зв'язки (рукою можна вдарити, руку можна потиснути); 3) взаємозв'язки між двома та більше явищами, що їх названо словами; 4) зв'язки між осмисленими явищами й дійсністю.

Дані психологічних досліджень свідчать, що на здійснення правильної граматичної абстракції має вплив лексика. І це прослідковується на різних етапах навчання при ознайомленні учнів з новим граматичним поняттям або на одному етапі навчання при ускладненні аналізованого мовного матеріалу. Тому методисти звертають увагу на необхідність навчання прийомів розумової діяльності, за допомогою яких досягається виявлення, вичленування й об'єднання істотних ознак об'єктів, що вивчаються.

Науковці (М. С. Вашуленко, М. Р. Львов, О. І. Мельничайко, М. І. Пентилюк, Л. П. Рожило, О. В. Текучов) вважають, що процес формування граматичних понять умовно можна поділити на чотири етапи.

Перший етап формування граматичного поняття полягає в аналізі мовного матеріалу з метою виділення істотних ознак поняття. Виконанням таких розумових операцій, як аналіз і синтез, на цьому етапі учні абстрагуються від лексичного значення слів і виділяють граматичні ознаки, типові для даного мовного явища.

Другий етап формування граматичного поняття полягає в узагальненні істотних ознак, встановленні зв'язків між ними та у введенні терміна. Ознайомлення учнів з терміном веде до швидкого виділення, уточнення і міцного засвоєння поняття, але вводити термін потрібно тільки після того, як учні усвідомлять його значення на конкретному матеріалі.

Третій етап полягає в уточненні суті ознак поняття і зв'язків між ними. Наприклад, учні усвідомили важливу ознаку поняття «частини мови»: щоб визначити, до якої частини мови належить слово, потрібно знати не тільки його лексичне значення, а й на яке питання воно відповідає. Водночас із цим учні засвоюють і граматичні ознаки частин мови.

Четвертий етап формування граматичного поняття полягає в конкретизації вивченого поняття завдяки виконанню вправ, які вимагають практичного застосування одержаних знань.

Граматичні поняття абстрактніші, ніж інші, засвоєні учнями до початку вивчення систематичного курсу морфології в 6 класі, тому процес їх засвоєння є певною мірою складним. «Граматична абстракція і узагальнення, – зазначає Д. Н. Богоявленський, – мають властиву їм специфіку. Якщо кожне слово є абстрагуванням від чуттєво сприйнятих предметів і явищ і їх узагальненням, то граматичні категорії мови (частини мови, відмінок, рід, особа, час дієслова) і відповідні їм граматичні поняття становлять собою абстракцію складнішого виду, своєрідний другий поверх абстракцій, що надбудовуються над уже узагальненим значенням слів і речень живої мови» [1, с. 85].

Уважаємо, що важливою умовою успіху в розвитку мислення на уроках мови є пізнавальна активність учнів. Тому учитель повинен так будувати роботу, щоб активність учнів була максимальною, тільки тоді можливо забезпечити ґрунтовні знання. Шляхами досягнення активної навчально-пізнавальної діяльності учнів вважаємо створення проблемних ситуацій, використання евристичної бесіди, проведення лінгвістичних ігор, застосування інтерактивних методів навчання тощо. Водночас необхідно враховувати дидактичні можливості використовуваних методів для формування в учнів прийомів мисленнєвої діяльності.

Основоположним методом пізнання, що полягає у розчленуванні в думці предмета дослідження на складові частини, є аналіз, а його протилежністю – синтез, який передбачає поєднання результатів аналізу в єдине ціле. Відомо, що людина використовує як аналітичний, так і синтетичний методи логічного мислення, оскільки за допомогою аналізу і синтезу досягаються кращі результати опису предмета, визначається його сутність, встановлюються зв'язки.

Формувати в учнів ці мисленнєві процеси рекомендуємо за допомогою таких завдань: 1. Поміркуйте, яке слово має більше форм – *синь* чи *синій*? Як це пояснити? 2. З'ясуйте, чому закінчення в поданих парах слів пишуться по-різному: *хрочиш* і *хрочиш*, *гуркочиш* і *гуркочиш*, *ростиш* і *ростиш*?

Під час закріплення матеріалу з теми «Іменник» можна поставити такі проблемні питання: Чи всі іменники мають рід? Які іменники не належать ні до якої відміни? Чому? Чи всі іменники в однині називають один предмет? У підручниках немає прямої відповіді на такі запитання, тому учням треба докласти розумових зусиль, щоб правильно відповісти. Під час вивчення дієслова після повторення матеріалу про дієвідміни доцільно запропонувати семикласникам усно утворити особові форми однини і множини теперішнього часу від дієслів *хвалити*, *синати*, *клеїти*, *хотіти*. Діти переконуються, що не завжди за 3 особою множини можна визначити дієвідміну, це посилює інтерес до вивчення нового матеріалу.

У процесі вивчення різних граматичних тем доцільно застосовувати завдання на зразок: «знайдіть зайве слово», які дають змогу виявити рівень сформованості процесів узагальнення й абстрагування і встановити, якою мірою учні спроможні розрізняти суттєві і несуттєві ознаки та узагальнювати об'єкти. Наприклад, під час засвоєння прикметника запропонувати дітям знайти зайве слово серед таких: *темний*, *зелений*, *сивий*, *грізний*, *кам'яний*; під час вивчення відмін іменників позначити зайве слово з-поміж таких: *теля*, *ім'я*, *немовля*, *курчатко*, *лоша*.

Із метою активізації мисленнєвої діяльності учнів під час вивчення дієприкметника доцільно використати порівняння мовних явищ, зокрема запропонувати з'ясувати, чим різняться значення слів у словосполученнях: *жовте* листя – *пожовкле* листя, *зелена* трава – *зеленіюча* трава, *синій* олівець – *посинілий* від холоду. Діти пояснюють значення, порівнюють, зіставляють відомі факти з невідомими і дають відповідь на поставлене питання. Під час вивчення присвійних займенників у 6 класі можна запропонувати у дібраних учителем текстах знайти присвійні займенники і з'ясувати, із якою частиною мови вони співвідносяться за своїми формами і значеннями. Як результат цієї роботи виникає зацікавленість теоретичним обґрунтуванням теми, формуються вміння розв'язувати мисленнєві завдання.

Ефективними для розвитку логічного мислення учнів є питання на зразок: Чи правильним є твердження: іменник – це самостійна частина мови, яка називає предмети, відповідає на питання хто?, що?, змінюється за родами, числами і відмінками? Доведіть свою думку. Або: не з прислівниками можна писати разом і окремо, кожен варіант написання буде правильним. Відповідь аргументуйте.

Отже, систематична й цілеспрямована робота вчителя щодо навчання учнів таких прийомів мисленнєвої діяльності, як аналіз, синтез,

порівняння, узагальнення, абстрагування, дозволяє підвищити рівень оволодіння програмовим матеріалом з української мови й інших навчальних дисциплін. Особлива увага до розвитку мислення учнів у процесі навчання граматики сприяє виробленню в учнів мовних умінь і навичок, формуванню інтелектуальної сфери особистості школярів.

Література

1. Богоявленский Д. Н. К характеристике процессов абстракции и обобщения при усвоении грамматики / Д. Н. Богоявленский // Вопросы психологии. – 1958. – № 4. – С. 85–97.
2. Рожило Л. П. Психологічні особливості вироблення мовних умінь і навичок / Л. П. Рожило // Українська мова і література в школі. – 1982. – №9. – С. 34–40.
3. Савчин М. В. Вікова психологія : [навч. посібн.] / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.
4. Ющук І. П. Українська мова : [підручн. для студ.] / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2003. – 640 с.

Стаття надійшла до редакції 17.10.2011 р.

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Голобородько К. Ю. Ідіостиль Олександра Олеся : лінгвокогнітивна інтерпретація : [монографія] / Костянтин Голобородько. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2010. – 527, [1] с.

У сучасному мовознавстві дослідники все частіше торкаються питань про концептуальну й мовну картину світу, роль людського чинника в їхньому створенні та загалом у мові. Важливого значення в цьому контексті набуває проблема індивідуально-художньої мовотворчості. Здобутки поета як мовної особистості, що творить естетичні цінності, є не стільки відображенням відповідних його часові концептуальної та мовної картин світу, скільки своєрідним художнім світобаченням, індивідуальною поетичною картиною, яка трансформує й доповнює зміст інших картин світу в людській свідомості. Для пізнання особливостей поетичного світу, створеного уявою митця за допомогою слова, важливе значення має з'ясування змістового та смислового наповнення базових складників досліджуваної художньої системи – концептів, що поєднують образні уявлення автора щодо описуваних явищ.

Нещодавно українське мовознавство отримало комплексне дослідження ідіостилу Олександра Олеся, яке, як зазначає його автор, «здійснюється через окреслення тих естетичних першооснов, культурних кодів, концептів, що стали підґрунтям формування його художньої свідомості в річищі української поезії початку ХХ ст.» [с. 9]. Успішній реалізації поставленої мети передувало розв'язання ряду складних завдань, у результаті чого виявлено специфіку художньої концептосфери митця, створено цілісну модель індивідуальної художньо-естетичної й лінгвософської системи з урахуванням літературознавчого та культурологічного аспектів. Дослідження вирізняється чіткою, продуманою структурою, передбачає традиційні складові елементи: вступ, п'ять розділів, у кожному з яких наявна низка підрозділів, висновки та бібліографічні покажчики: а) творів Олександра Олеся (463 позиції); б) праць про Олександра Олеся (694 позиції). Списки використаної наукової літератури супроводжують кожен із розділів.

У вступі коротко окреслено стан розробки наукової проблеми, обґрунтовано необхідність нових когнітивних підходів, спрямованих «на вивчення художньої мови як засобу отримання, зберігання, трансформації знань людини про довкілля і з'ясування загальних й індивідуальних рівнів художньо-естетичної концептуалізації дійсності митцем» [с. 7]. Автор, поступово вводячи читача в суть проблеми, підводить до узагальнення: «створення єдиної парадигми мовно-концептуального простору О. Олеся передбачає його культурологічну ідентифікацію в національному

мистецькому ландшафті з урахуванням рецепції сучасників творчого доробку митця» [с. 11]. Це, власне, спонукало дослідника до виявлення ключових концептів, які формують концептосферу митця й відображають особливості його мовної картини світу. Науковець розставляє необхідні акценти для подальшого осмислення вузлових понять, зокрема таких, як: ідіостильовий концепт, лінгвоментальний світ митця, когніютип, концептосфера мовної особистості, художньо-семантична сфера тощо.

У першому розділі «*Теоретичні аспекти ідіостиллю: система лінгвокогнітивних вимірів*» репрезентовано онтологічні вектори сучасної лінгвістики: синтагматики, парадигматики, континууму, від яких логічно «перекинуто місточок» до осмислення теоретичних проблем когнітивної лінгвістики і гносеології ідіостиллю, а також представлено наукові положення сучасної лінгвоконцептології. На окрему увагу автора рецензованої монографії заслуговує лінгвокогнітивний інструментарій дослідження: інтерпретаційний дискурс письменницького мовомислення. Константин Юрійович наголошує: «Виокремлення текстових концептів у літературних творах будь-якої жанрової специфіки спрямоване на лінгвокогнітивне осмислення художнього тексту, що дозволяє виявити співвідношення цих концептів як у творах окремих письменників, так й у творчості письменників певної літературної течії чи культурно-історичного періоду. Кожний текстовий концепт потрактовується як єдність, що базується на певному внутрішньому співвідношенні й не передбачає «препарування» на окремі незалежні частини, оскільки в такому разі може бути втраченою цілісність сприйняття тексту» [с. 49]. Не викликають принципових заперечень і твердження науковця про те, що «концепт у художньому просторі є результатом уяви митця, який конструює нову реальність відповідно до індивідуального світобачення, внутрішніх інтенцій» [с. 49] і що «концепти, зміст яких виражається мовними засобами в окремих текстах (у художній семантиці макротекстової площини), є не лише елементами концептуальної картини світу, але й одиницею аналізу індивідуально-авторської картини світу» [с. 49–50]. Саме тут, у першому розділі, подано дефініції основних лінгвокогнітивних категорій з урахуванням відповідних параметрів. На передній план виводиться поняття ідіостильовий концепт, яке кваліфікується як «лінгвоментальна категорія, що містить знання і досвід людини, смисли екстралінгвального, узуального, ідіолектного характеру і репрезентує концептуальну картину світу творчої особистості в авторському мовленні» [с. 51]. К. Ю. Голобородько утверджує думку про концепт як сферичну будову, що характеризується багат шаровістю. Для позначення смислових шарів цієї будови автор пропонує використовувати термін «художньо-семантичне наповнення», витлумачуючи його як «сукупність узуальних значень і контекстуальних смислів у художньому мовомисленні творчої особистості» [с. 51].

У монографії доповнено й конкретизовано визначення поняття «когніотип» («змістова когнітивна структура універсальної моделі мовної картини світу, що виражає антропологічне узагальнення, характеризується соціокультурною специфікою і має свої лексико-семантичні репрезентанти, які виступають її мовними варіантами» [с. 53]).

Не залишається поза увагою дослідника й осмислення інших важливих проблем, а саме: мовна картина світу як ретрансляція мовної особистості; універсалії словесної творчості і художня семантика поетичного мовомислення. Для побудови інтерпретаційної моделі ідіостилю з позицій когнітивної лінгвістики Костянтин Юрійович послуговувався різними знаннями: а) як продуктом невербальної діяльності письменника; б) умотивованими певним способом мислення та розуміння дійсності читачем; в) наявними в концептуальних системах комунікантів; г) актуалізованими мовними значеннями слів і смислами макротексту. «Поєднання лінгвопоетичного і лінгвокогнітивного аналізу для дослідження художньої семантики поетичного ідіостилю, – узагальнює науковець, – дає змогу розглянути вербалізовані смисли, закладені в макротексті, сприяє виокремленню того індивідуально-авторського наповнення, яке встановлюється на основі аналізу мовної картини світу, опису концептуальної системи, вивчення психології та особливостей мислення, визначення світоглядно-ціннісних домінант і творчого методу письменника» [с. 104].

Монографія репрезентує відповідну логічну послідовність в осмисленні теоретичних відомостей передусім щодо тих чи тих теорій картини світу, у яких розкривається діалектика єдності її лінгвального й концептуального аспектів. Щоправда, як нам здається, у теоретичному розділі бракує критичного осмислення наукових здобутків вітчизняних та зарубіжних мовознавців, не вистачає, так би мовити, плідної дискусії. У роботі здебільшого представлено ті чи ті наукові положення, які не піддаються глибокому критичному аналізу, а тому складається враження, що автор монографії вибирає з наукових доробків лише те, з чим беззастережно погоджується.

У другому розділі «Художньо-мовний універсум Олександра Олеся» акцентовано на таких моментах, як-от: світоглядно-естетичні пріоритети поетової мовотворчості; домінантні вектори й тенденції Олесевої словесної творчості; мовотворчість поета в дослідницьких інтерпретаціях; лінгвально-художнє вираження поезики О. Олеся; мовний світ поетичного ідіостилю митця; концептуальні категорії *МОВА* і *СЛОВО* в художній лінгвософії. Впадає в око те, що перші підрозділи другого розділу (зокрема 2.1.; 2.2.) переобтяжені публіцистичністю; на передньому плані знаходяться літературознавчі коментарі, а лінгвістичний аналіз як такий відсутній. Ідеться насамперед про життєвий і творчий шлях письменника [с. 124–163]. Опрацьований у такий спосіб матеріал дав змогу дослідникові

констатувати: вивчення творчої спадщини Олександра Олеся ведеться в різних дослідницьких напрямках та представниками різних філологічних шкіл [с. 163]. Однак, за нашими спостереженнями, осмислюючи мовотворчість поета в дослідницьких інтерпретаціях, науковець основний акцент робить на літературознавчих працях, пояснюючи це тим, що «розвідки лінгвістичного характеру тісно пов'язані з літературознавчими й містять у собі споріднені методологічні підходи, що виступає необхідною умовою для глибокого проникнення у специфіку художньо-мовного й духовно-образного світу митця» [с. 163]. Осмислюючи лінгво-художнє вираження поезики, Костянтин Юрійович зараховує мовосвіт О. Олеся до категорії динамічних явищ. Адже, як зауважує дослідник, лексичний склад, настроєва інтенціональність, синтаксична організація його художньої мови помітно еволюціонували. Скажімо, мовна партитура творів, написаних на початку літературної діяльності, помітно різниться від текстів періоду еміграції [с. 169]. Художньо-мовна площина О. Олеся, на думку К. Ю. Голобородька, вирізняється тяжінням до найактивнішого використання лексичних форм, що передають живописність фарб та насиченість психологічних вражень [с. 174]. Учений говорить про індивідуальну мовну картину світу письменника як про національно детерміновану, зауважуючи при цьому, що Олесеві твори зорієнтовані на відображення не лише національного, але й європейського, оскільки синтезували низку мовно-літературних здобутків: стихію української романтичної поезії та класицизму, новаторство модернізму, стилістику «високої» мови та просторіччя [с. 177]. Згідно з авторською позицією, традиційність стилістики, поетичної образності, символіки природно продовжується О. Олесем у пошуках самобутніх форм мовного вираження картини світу [с. 177], а відтак «письменник створює власну морально-філософську модель, у яку втілює особисте розуміння світу й призначення в ньому людини» [с. 186].

Спостереження за мовосферою О. Олеся дозволили авторові монографії зробити ряд узагальнень. З-поміж них є й такі, які чи то вже утвердилися в науковій думці, чи то є занадто категоричними, як-от: «кожне слово поета, кожний його образ концептуально спрямовані на розкриття творчого задуму»; «слово не тільки позначає певне поняття, а й має емоційно-експресивне забарвлення, художньо-акцентоване наповнення»; «спостерігається відповідність, підпорядкованість мовних засобів твору, передусім лексики, тропів, стилістичних фігур, його змістовим величинам і аспектам» [с. 196] тощо.

Заслуговує на схвалення порушуване питання щодо концептуальних категорій *МОВА* і *СЛОВО* в художній лінгвософії митця, адже, як відомо, проблема рідної мови у творчості представників красного письменства набуває концептуально-світоглядного характеру. Проведений аналіз сприяв появі узагальнень на зразок: «Олесеве художнє мовомислення

репрезентує два вектори поетового осмислення концепту *СЛОВО* – його політизацію, з одного боку, й інтимізацію, з іншого» [с. 209].

Третій розділ «*Лінгвоментальне моделювання когніотипу ЛЮДИНА в Олесевій мовосфері*» присвячено аналізу антропоцентричності в художньо-творчому мовомисленні митця. Ідеться передусім про *ЛЮДИНУ* як стратегічний концепт у поетичному мовосвіті О. Олесея; здійснено лінгвоментальну репрезентацію концепту *НАРОД* і лінгвопоетичну інтерпретацію антропонімів; розглянуто поетичну персоналізацію концепту *БОГ* та художньо-семантичну репрезентацію концепту *ЖИТТЯ*. Зроблено загалом успішну спробу систематизації розмаїтого фактичного матеріалу. Кожен із досліджуваних концептів супроводжується яскравими ілюстраціями та розлогими коментарями. Самі коментарі здебільшого не викликають принципівих заперечень. Щоправда, подекуди твердження є занадто категоричними або не переконливими, позбавленими чіткості, як-от: «До периферійної частини концепту *НАРОД* належить така низка словосполучень, серед яких: «сміх народний», «суд народний», «меч народний», «дух народний». Вони виражають зосередженість поета на аспектах, що стосуються сьогодення і майбуття рідного народу» [с. 241] або «Бог усвідомлюється поетом з позицій християнства, а в мовотворчості має художньо-семантичне наповнення *БОГ – ТВОРЕЦЬ, БОГ – ЗАСТУПНИК, БОГ – ЛЮДИНА*. Вагомою є індивідуально-поетична сфера *БОГ – ЛІРИЧНИЙ ГЕРОЙ*. Динамічністю характеризується авторське осмислення *БОГ – ЗНЕВІРА*, яке помітно посилюється в період еміграції» [с. 270]. Не піддається жодним сумнівам констатація того, що «художньо-семантична площина Олесевої мовотворчості (як, до речі, і будь-якого іншого письменника – Ж. К.) – це своєрідна сповідь митця про своє життя і життя свого народу, філософське осмислення дійсності» [с. 290].

У четвертому розділі «*Концептуалізація Я (EGO) в Олесевій художній семантиці*» репрезентовано лінгвоментальне моделювання концепту *Я*, його індивідуально-авторське осмислення та художньо-семантичні обертони в поетичному мовомисленні О. Олесея; представлено смислову акцентуацію поетичної сфери *Я – ПРИРОДА* в мовосвіті митця; маніфестовано концепт *ЛЮБОВ* у структурі Олесевого ліричного героя та мовно-поетичну інтерпретацію його *ДУШІ, СЕРЦЯ, ДУМОК* і *ПІСЕНЬ*.

Структура концепту *Я* в поетичному макротексті О. Олесея передбачає, згідно з позицією дослідника, ядерну сферу, приядерну зону та периферійну площину [с. 302] й представлена такими основними художньо-семантичними складниками, як: *Я – ПРИРОДА, Я – ВИГНАНЕЦЬ, Я – БОРЕЦЬ, Я – СПІВЕЦЬ, Я – ЗАКОХАННИЙ, Я – СЛІПНИЙ, Я – САМОТНИЙ*. Приядерну зону формують сфери *Я – МОЯ ДУША, Я – МОЄ СЕРЦЕ, Я – МОЯ ПІСНЯ, Я – МОЇ ДУМКИ*, а периферійну – семантичні наповнення *Я – МОЯ ЗОВНІШНІСТЬ, Я – МОЇ ПОЧУТТЯ, Я – МІЙ ВНУТРІШНІЙ СВІТ, Я – МОЇ РЕЧІ* [с. 303].

Осмилення відповідної лінгвоментальної категорії здійснюється на основі широкого спектру засобів художньої вербалізації; периферійну частину концепту класифіковано з урахуванням форми вираження та змісту. Їхній аналіз вирізняється скрупульозністю.

У п'ятому розділі «Художньо-семантичні репрезентації когніотипу *ВСЕСВІТ* у мовомисленні Олександра Олеся» здійснено лінгвоментальну інтерпретацію таких концептів, як *ВСЕСВІТ*, *СВІТ*, *ПРОСТІР*, *ЗЕМЛЯ*, *ПРИРОДА*, *ЧАС*. Костянтин Юрійович Голобородько цілком слушно зауважує: «Поетична творчість Олександра Олеся дає можливість розкрити у мовних одиницях такі значення, які репрезентують категорію всесвіту не лише як абстрактну сутність, але і як «одухотворений», «прочитуваний» людиною світ. Специфіка осягнення цієї категорії в поезії художника слова зумовлена антропоцентричним поглядом на реалії буття» [с. 385]. Осмилення концепту *ВСЕСВІТ* здійснено крізь призму ряду параметрів, зокрема враховувалися: 1) зміст складових когніотипу *ВСЕСВІТ*; 2) лінгвософія в мовосвіті митця; 3) ідіостильові ознаки концептів та особливості їх взаємодії; 4) вплив концептів на художню творчість (структуру тексту, слововживання, формування образів домінантних ідей); 5) позиція основних концептів в ідіостильовій системі письменника [с. 386].

У рецензованій монографічній праці лінгвоментальний світ О. Олеся представлений у системі взаємозумовлених концептів, що формують авторську концептосферу й мають релевантне лінгвопоетичне вираження в його мовній картині світу. Сказане свідчить про те, що вітчизняна лінгвістика збагатилася ще однією науковою розвідкою, результати якої мають і теоретичне, і практичне значення, сприятимуть подальшій науковій розробці порушуваних проблем, появі нових наукових доробків, зможуть прислужитися для нових пошуків у царині лінгвоконцептології, для розбудови вітчизняної лінгвістики.

Ж. В. Колоїз
(м. Кривий Ріг)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бакун Ольга Анатоліївна – викладач кафедри іноземної філології Хмельницького національного університету.

Барна Ганна Сергіївна – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Білоконенко Інна Сергіївна – аспірант кафедри зарубіжної літератури факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Білоконенко Людмила Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Борита Валентина Михайлівна – здобувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Брацкі Артур Зигмунтович – доктор гуманітарних наук, ад'юнкт кафедри славістики Гданського університету (Польща).

Бугера Олена Анатоліївна – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Головіна Вікторія Сергіївна – аспірант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Данилюк Ніна Олексіївна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Демиденко Ганна Глебівна – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Деременда Юрій Миколайович – здобувач кафедри українського та загального мовознавства Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

Єловська Юлія Володимирівна – здобувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Жарко Світлана Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри видавничої справи та міжкультурної комунікації Дніпропетровського національного університету.

Іванов Євген Євгенович – кандидат філологічних наук, доцент, завідуючий кафедрою англійського, общего и славянського языкознания Могилевського государственного университета им. А. А. Кулешова (Белорусь).

Кабинь Марина Юріївна – аспірант кафедри стилістики української мови, Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (м. Київ).

Кажан Валентина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Калашник Володимир Семенович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Калініна Раїса Павлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького державного педагогічного університету.

Качайло Ксенія Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Колоїз Жанна Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Конюхова Любов Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мови засобів масової інформації Львівського національного університету імені Івана Франка.

Кравцова Інна Адамівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри змісту і методики початкового навчання Криворізького державного педагогічного університету.

Малюга Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Мелкумова Тетяна Володимирівна – асистент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки Криворізького технічного університету.

Мішеніна Тетяна Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Онищенко Ірина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії і практики початкової освіти Криворізького державного педагогічного університету.

Прасалова Ярослава Володимирівна – викладач кафедри англійської мови з економічних спеціальностей Донецького національного університету.

Святобаченко Ірина Станіславівна – аспірант кафедри мовознавства та російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Сірук Олена Борисівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Трифонов Роман Анатолійович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Халіман Оксана Володимирівна – кандидат філологічних наук, викладач Коледжу Національного фармацевтичного університету (м. Харків).

Хоменко Ганна Євгенівна – здобувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Цоуфал Любов Сергіївна – старший викладач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Шарманова Наталя Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Шепель Юрий Александрович – доктор філологічних наук, професор кафедри перекладу Дніпропетровського державного технічного університету.

Якименко Олена Олександрівна – аспірант кафедри української мови Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Рукописи не повертаються.

Редакційна рада залишає за собою право редагувати і скорочувати текст.

Електронний варіант статті повинен задовольняти такі вимоги:

1. Формат А4, поля – 2,5 см з усіх боків.
2. Текст: шрифт Times New Roman, кегль – 14, інтервал 1, абзац – 1,25 см.
3. УДК
4. Анотації (українською, російською, англійською мовами) передбачають прізвище, ініціали, назву статті, текст, ключові слова (5–6 рядків 10 кеглем). Подавати перед текстом статті.
5. Ілюстративний матеріал виділяти курсивом з посиланням на джерело (1, с. 24)
6. Для посилань на джерело цитування використовувати квадратні дужки [2, с. 5].
7. Список літератури в алфавітному порядку оформлювати згідно з державним стандартом.
8. Обов'язково диференціювати тире (–) і дефіс (-), уніфікувати лапки («») та апостроф (').

Матеріали, підписані авторами, не завжди відповідають поглядам редакційної колегії. За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори.

До друку обов'язково додаються відомості про автора (прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи, домашня адреса і контактний телефон).

*Адреса
для спілкування:*

**пр. Гагаріна, 54
м. Кривий Ріг
50086**

+38(0564) 71-42-47

Наукове видання

Філологічні студії

Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету

Збірник наукових праць

Випуск 6

Частина 2

Відповідальний редактор – Ж. В. Колоїз

Відповідальний секретар – Н. М. Малюга

Коректори – В. М. Борита

Г. Г. Величко

Макет і верстка – Р. А. Козлов

Підписано до друку 30.11.2011.

Формат 60x84/16. Ум. др. арк. – 15,4. Обл.-вид. арк. – 18,7.

Тираж – 150 прим.

Друкарня СПД Щербенок С. Г.

Свідоцтво ДП 126-р від 12.10.2004.

вул. Рокоссовського, 5/3, м. Кривий Ріг, 50027